

АБАЙ
ТАҒЫЛЫМЫ

АБАЙҒА ТАРИХЫ

М. Мырзахмет

Абайдың өсиеттері мен ақыл-парасаты
бізге өзінің өмірі мен шығармалары арқылы
жетіп келеді. Оны біздің өмірімізге
қолданып, оны өзімізге жасауға
болмайды.

**АБАЙ
ТАҒЫЛЫМЫ**

М. Мырзахмет

**АБАЙҒАНУ
ТАРИХЫ**

*Алматы
«Ана тілі»
1994*

ББК 83.3 Қаз.
М 91

Мырзахметов М. М. Абайтану тарихы.— Алматы:
«Ана тілі», 1994.— 192 б.

ISBN 5-630-00293-7

Белгілі абайтанушы, филология ғылымының докторы Мекемтас Мырзахмет дайындап отырған бұл кітапта ұлы Абай мұрасы, оның зерттелуі туралы жазылған құнды деректер мен архив қазыналары егжей-тегжейлі екшеліп, Абайтану тарихының калыптасу жағдайы сала-салаға бөлініп баяндалған. Бір ғасырдай уақытта ақын мұрасын танып, бағалау жолындағы жетістіктеріміз бен кемшіліктеріміз бүгінгі күн тұрғысынан таразыланады.

**БҰЛ КІТАП ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛЫ АҚЫНЫ, ОЙШЫЛЫ, ДА-
НЫШПАНЫ АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ТУҒАНЫНА 150
ЖЫЛ ТОЛУЫНА ОРАЙ ЖАРИЯЛАНЫП ОТЫР.**

М $\frac{4603000000-026}{415(05)-94}$ 28—94

ББК 83.3 Қаз М 91

ISBN 5-630-00293-7

© Мырзахметов М.

СӨЗ БАСЫ

Бүгінде шын мәніндегі профессионалды әдебиетке айналып, дүние жүзілік көлемде танылып отырған қазақ әдебиетінің даму тарихына көз жіберсек, өсу, өркендеу жолы қызу түрдегі пікір таласының үстінде қалыптасып келе жатқаны алдымызға келеді. Қазақ әдебиет тарихы ғылымының іргелі саласының бірі — абайтанудың қалыптасу процесі мен зерттелу тарихының жайы да осы жолға қарайлас құбылыс. Бұл саланың негізгі зерттелу нысанасы болып отырған Абай Мұрасын тану, бағалау жайы революцияға дейін-ақ басталып, бүгінге дейін үздіксіз зерттелу үстінде. Абай мұрасының зерттелу процесі ертеректен басталғанымен, ол негізінен екі түрлі жолмен жүргізіліп келеді:

1. Абай шығармаларын әр түрлі көлемде топтастырып жариялау, оларды бірте-бірте толықтыру жолымен бұл мұраның тұрақтана бастаған түпнұсқасын туған халқына, дүние жүзі тілдеріне аудару арқылы тану:

2. Бүкіл әлемге танылып отырған Абай шығармаларын арнайы зерттеу нысанасына алып, түрлі ғылым саласында да зерттеу жұмыстарын қатар жүргізумен бірге ол мұра жөніндегі әрқилы деректер көзін де жинастырып, молықтыра беру.

Ұзақ жылдар бойы толассыз әрекет етудің нәтижесінде ақын мұрасы жайлы жазылған, жарияланған, зерттеу жүргізілген әр түрлі сипаттағы деректер көзі қазірдің өзінде төрт мыңға таяп қалды. Абай мұрасы туралы осындай орасан зор көлемдегі деректер сан жағынан ғана емес, сапа жағынан да ғылыми-зерттеу дәрежесі артып отырған қазіргі кезде абайтанудың зерттелу тарихы мен қалыптасу жолы қандай болды екен деген заңды сұрақ та туары хақ.

Абай шығармалары мен ол мұра жайлы зерттеулік пікірлер 1889 жылдан бастап ресми баспасөздерде жариялану, танылу тарихын ғылыми тұрғыдан біртіндеп аша түсу әрекеті біздің әдебиетімізде елуінші жылдардан сөз етіле бастады. Яғни Абай мұрасын тану немесе абайтану тарихының зерттелуі жөніндегі ой-пікірлер Абай мұрасының бір саласын арнайы зерттеуге орай қарастырылса, екіншілері оған айрықша көңіл бөлді, үшіншілері абайтану

саласының жалпы қалыптасу жолын шолумен шектеледі, төртіншілері болса, Абай шығармаларының басылуы мен жариялану тарихына тоқталуды мақсат етті¹. Бұл іспеттес ізденістер Абай мұрасының жалпы зерттелу тарихы жөніндегі күрделі тақырыпты арнайы түрде зерттеу қажеттілігін күн тәртібіне қоя білді. Бірақ бұл мәселе жайлы әуелде жанама түрде, соңыра тікелей пікір қозғаған ойлар төркіні алғашқы ізденістің бастамасы ғана болды да, Абайдың әдеби мұрасының зерттелу тарихының жайы туралы арнайы түрдегі зерттеу жұмысы нақтылы қолға алынбай келді. Мұндай жағдай тек қазақ әдебиетінде ғана орын алып отырған құбылыс емес, ұлттар әдебиетінің тарихындағы ортақ кемшілік.

Ал қазақ әдебиеті жағдайында бұл тақырып алғаш рет «Абайды тану тарихынан» деген атпен, жалпы акын мұрасының зерттелу тарихынан қысқаша шағын шолу пікірлер Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Есмағамбет Исмайылов, М. С. Сильченко, Әбіш Жиреншиндер тарапынан көтерілді. Ақыры келіп М. Әуезов пен Қ. Жұмалиев тарапынан бұл тақырыпты арнайы түрде зерттеу қажеттілігі ұсынылды. Осы тұстан бастап бұл тақырып төнірегінде көптеген мақала, зерттеулер шоғырлана түсті. Х. Сүйіншәлиев университеттер мен педагогикалық институттарда оқытылып келе жатқан «Абайтану тарихынан» арнайы курс пен семинарға арнап бағдарлама жасады. Ал Т. Кәкішев қазақ әдеби сын тарихы жөніндегі іргелі зерттелу жұмысында жалпы қазақ әдебиетіндегі сынның тарихы мен абайтану тарихын жалғастыра баяндайтын «Оңаша отау» (1982 ж.) кітабында көптеген тың пікірлерін ортаға салды.

Оқырман назарына ұсынылып отырған осы шағын еңбектегі басты мақсатымыз — Абайдың әдеби мұрасының зерттелу тарихы жайлы басталған игі ниетті одан ары жалғастырып, толықтыра түсуге арналмақ. Бірақ мұны жүзеге асыру үшін, алдымен осыған тікелей байланысты кейбір алғышарттарды орындап шығу міндеті алға қойылады. Осы тұрғыдан ең әуелі Абай мұрасы жөніндегі жазба деректерді тұтас қамтитын картотекалық жұмыс жүргізіп, соның негізінде ұлы акын мұрасы туралы хронологиялық принципке негізделген толық, дербес библиографиялық көрсеткіш жасап шығу қажет болды. Бұл міндет сонау 30-жылдардың аяғында-ақ қойылғандықтан, акын мұрасы туралы тұңғыш библиографиялық көрсеткіш Е. Исмайылов, К. Бекхожиннің еңбектерінде жарық көрді. Соңыра 1889—1945 жылдар аралығындағы баспасөзде жарияланған деректердің біршама түгел қамтуға тырысқан Абай мұрасы туралы библиографиялық көрсеткіш (970 дерек көзі

камтылған) Н. Сәбитов тарапынан түзілді² Аталып өткен библиографиялық көрсеткіштердің жарық көру себебі — Абай мұрасына қатысы бар әр түрлі деректер мен зерттеу еңбектерінің көбейіп қорлануына байланысты еді. Библиографиялық көрсеткішті құрастырушылар негізінен тақырыптық принципті ұстанғандықтан, акын мұрасы жөніндегі деректерді шартты түрде бірнеше тақырыптарға бөліп берген.

Жоғарыдағы еңбектердегі елеулі олқылық — ұлы акын туралы баспасөз бен архивтік деректерді толық қамти алмауға келіп тірелетін. Өйткені кейбір себептерге байланысты Н. Сәбитов белгілі әдебиет қайраткерлерінің Абай жөніндегі еңбектерін көрсеткішке толық ендіре алмаған. Дегенмен, бұл еңбек Абай шығармаларының зерттелу жайы қалай, бұл мұраның қай жағы зерттеліп, қай жағы қозғаусыз жатыр деген ойды бірсыдырғы аңғартумен бірге әлі күнге дейін практикалық мәнін жоғалтқан жоқ. Көлемі шағын болса да оны сол кезде-ақ М. Әуезов өте жоғары бағалап: «... Көлемі сексен беттік тұтас бір кітапша, тек қана Абайды тану жолында баспаға шыққан еңбектердің тізімінен құралады. Осы кітапқа қарап отырып, ұлы акынның революциядан бұрын жарыққа шыққаны бір-ақ кітап болса, социалистік құрылысымыздың жылдары ішінде жасалған еңбектердің құр ғана тізімі мол бір кітап болғанын көреміз. Н. Сәбитовтің «Абай» атты библиографиясына кірген бөлімдер айрықша еске алуды, атап өтуді қажет етеді», — деп мақтаныш сезіміне бөлене отырып пікір білдірген-ді. Н. Сәбитов Абайдың жүз жылдық мерейтойына байланысты 1945 жылға дейінгі деректер көзін қамтыған болатын. Ал 1945 жылдан кейінгі дәуір, шын мәнінде, акын мұрасын зерттеу жайы сан жағынан ғана емес, сапа жағынан да жаңарып молыға түскен кезең болды. Бір ғана 1954 жылы Абайдың қайтыс болуына жарты ғасыр толуға байланысты жарық көрген мақала, зерттеулердің өзі елу жылдан астам уақыт бойы топталғанынан көп.

Соңғы жылдарда да Абай мұрасы жайлы жазылған еңбектер саны молыға түсуде. Осы себептен де біз өткендегі библиографиялық көрсеткіштерде қамтылмаған деректер мен соңғы жылдарға дейін жарияланғандарды мүмкіндігінше толық қамти отырып, үш жарым мыңнан астам картотекаға түскен жазба деректерге сүйеніп, алғаш рет Абайға арналған толық, дербес библиографиялық көрсеткіш құрастырдық. Еңбек, негізінен, хронологиялық принцип тұрғысында жа-

* М. Әуезов. Абай Құнанбаев. «Ғылым», 1967 жыл. 31-бет.

салды да, «Абай Құнанбаев. Библиографиялық көрсеткіш» деген атпен 1965 жылы «Қазақстан» баспасынан жарық көрді. Мұндағы хронологиялық принципті басшылыққа алу себебіміз — толассыз қалыптасу үстіндегі абайтанудың жалпы даму тарихын, әр жылдардағы зерттелу дәрежесін көрсету болатын. Бұлай етпейінше, Абай мұрасының зерттелу тарихында орын алған әр қилы танымдар сырын біліп, болмысын тану қиынға соғар еді.

Жоғары оқу орындарында абайтанудың арнайы курсы мен семинар сабақтарының өтілуіне және курс, диплом жұмыстары мен ұлы ақын мұрасы жайлы ғылыми зерттеулер жүргізуге байланысты енді тақырыптық принципке негізделген библиографикалық көрсеткіш жасау қажеттілігі туды. Міне, осы талапқа сай Абай мұрасы жайлы жазылған ғылыми зерттеулер мен мақалалардың тақырыптық негіздегі көрсеткіші 1988 жылы біздің тарапымыздан «Абайтану. Библиографиялық көрсеткіш» деген атпен жарық көрді.

Абай мұрасын тануда, бағалауда айрықша мәні бар елеулі белгілердің бір саласы — Абайға арналған өлеңдер мен дастандарға байланысты болып келеді. Халықтың ұлы ақынға деген ыстық ықылас сезімі, ұрпақ сыйы, әсіресе, осы арнау өлеңдерде ерекше байқалуы себепті, бұларды өз алдына жеке топтастырдық. Қолжазба күйінде 20 баспа табақтан астам. Бұларды да хронологиялық жүйе негізінде әр жылдар мерзімі бойынша орналастырдық. Аз-көп болсын жалпы Абай туралы ақын замандастары мен көз көрген кісілердің ақын өмірі мен шығармалары жөніндегі хатқа түскен естеліктерді де ретіне қарай өз алдына жүйелеп топтастыру қажеттілігі туып отыр. Абай туралы жазылған бұрынғы-соңғы естеліктерді жинап, архив қазынасынан екшеп, өз алдына топтастырып жариялауды архивтанушы аса еңбеккер шәкіртім, ҚР ҰҒА М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтындағы абайтану бөлімінің ғылыми қызметкері Бейсенбай Байғалиевке тапсырдым. Жуық арада бұл еңбек алғы сөз және түсініктерімен жарияланбақ.

Ұлы ойшыл ақын мұрасы жөніндегі осы іспеттес зор көлемдегі жазба деректер көзін толық танып білмейінше, Абай мұрасының зерттелу жайы мен даму тарихын арнайы сөз етудің өзі қиынның-қиынына айналары белгілі. Жоғарыда аталып өткен деректер көзіне сүйене отырып, олардың топталып жүйелену ретіне қарай шартты түрде болса да, Абай мұрасы жөнінде жазылған мақалалар мен зерттеу еңбектерінің топталу, жүйелену, салалану сипаты, көбінесе, Абайға арналған мерейтойлардың кезеңіне қарай бөлуді жөн көрдік. Өйткені, қай жағынан алып қарасақ та, Абай мұрасының зерттелу тарихының кезеңдері негізінен

Абай мерейтойының өткен тұсында шоғырланып барып, баяулайтыны, тіпті біршама үзіліп қалып отыратыны бар. Осы ерекшелікке орай «Абайтану тарихы (1889–1989ж. ж.)» деп аталатын монографиялық еңбекте абайтану тарихын жазу үстінде оны кезеңдерге бөлудің осы ерекшелігін ұстанды.

АБАЙДЫ ТАНУДЫҢ АЛҒАШҚЫ КЕЗЕҢІ

Қазақ әдебиетінің ұлы классигі Абай шығармалары революцияға дейінгі дәуірде-ақ әр түрлі бағыт-бағдарда пікірлер айтылып, там-тұмдап болса да зерттеу нысанасына іліне бастады. Бұл іспеттес әрекеттер ресми баспасөздер мен кейбір ғылыми жинақтарда, архивтік деректер көзі мен кейіннен табылған қолжазба нұсқаларда белгі берді. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ елінің қоғамдық ойы мен дүниетанымның шын мәніндегі энциклопедиясына айналған Абай шығармалары жайлы әр түрлі бағдар таныта айтылған пікірлер де көбейе түсті. Мұнда Абайдың жеке басы мен әдеби мұрасын танып бағалауда өткен дәуірдің саяси-әлеуметтік жағдайына байланысты қоғамдық санадағы айла-шарғысы мол пікір таласының әр қилы лептері де сезіледі.

Халық мұңын жырлаған Абай поэзиясын революцияға дейін-ақ қазақ даласына әсері мол аса күшті рухани құбылысқа айналып та үлгерді. Туған халқының көкейтесті арманы мен мұңын жырлаған Абай өлеңдеріндегі гуманистік, ағартушылық сарындар сол тұста-ақ халық санасын баурап, көкірек көзін ашуға бастады. Абай шығармалары баспасөз бен қолжазба көшірмелер арқылы көбінесе ауызша әр қилы жолдармен таралып жатты. Ал кейбір өлеңдері әнмен таралып, авторы беймәлім халықтық репертуарға айналып кеткенін орыс ориенталистері атап көрсетті де. Сол кезде-ақ ақынның жеке басын тану мен бағалаудан туған елеулі пікір таласы болып өткенін кейбір деректер көзі айғақтайды. Абайды, тіпті, әкесі Құнанбайды танып бағалаудың өзі де әр түрлі танымдар тұрғысында болуы сол тұстағы саяси-әлеуметтік өмір болмысына тікелей байланысты болатын.

Абай ержетіп, ел ісіне араласқан дәуірде де рушылдық идеологияның үстемдік етуі қазақ қоғамының таптық санасының оянып, қоғамдық ой-пікірдің жандануына тосқауыл жасады. Ал қазақ қоғамының үстем табы мен отаршыл үкімет күні өткен рулық идеологияны өздерінің мүддесі үшін қылауын түсірмей сақтауға тырысты. Абайды және оның әдеби мұрасын дұрыс танып бағалауға рушылдық ой-

сананың да белгілі дәрежеде зардабы тимей қоймады. Мұндай таным, әсіресе, рушылдық салт-сананың жыршысы болған тобықты руының ақыны Қуанышбай шығармаларында анығырақ байқалды. Ол Абайдың халық мүддесі үшін жүргізген идеялық күресін рушылдық салт-сана тұрғысынан бағалап, Абайды мүдденің бірден-бір күрескері ретінде танытып:

*Абайдың әр білімі елден асты,
Әр жерде-ақ сіздің елмен қарсыласты.
Имансыз ит болмасаң өзің куә,
Талай тантық найманның көңілін басты.
Абайдан құтыларлық ебің бар ма,
Сендердің көмек болар кебің бар ма?
Балқыбек, Бақанаста съез болса,
Аттанған айып бермей күнің бар ма ³,*

—дейді.

Яғни Абайдың Балқыбек пен Бақанаста болып өткен төтенше съездерде әділеттікті жақтап, елдің атқамінер жуандарымен күресін найман руына қарсы рулық тартыстың тұрғысынан қарайды. Ал шынында: «Көктума, Қармола, Балқыбек съездерінде Абай әділетті үкім айтып, қалың халық бұқарасының мүддесін қорғайды»⁴, Абай халық мүддесін қорғауы себепті, оған Мұқыр сайлауында ескіліктің содырлы топтары қол жұмсайды. Мұндай ар ұялар сұмдық қылмысты әрекеттің бар сыры соңыра архивтен табылған Абайдың сенатқа жазған өтініш хатында толық ашылып, әшкереленіп отыр. Мұндай қаскөй әрекет халық арына қатты батып, Абайды ең алдымен тобықтылар емес, қайта Қуанышбайлар тобы тұқыртып отырған керейлер мен наймандар жақтап шығуында көп нәрсенің сыры жатыр. Яғни бұл оқиғалар қазақтың қалың елі Абайды өз мүддесін қорғаушысы ретінде ертерек танып, бағалай алғанын аңғартады.

Мұқыр сайлауында Абайды қара күштің қорлауына берген тобықты руының атқамінер-жуандары еді.

Бұл әрекетті рушыл акын Қуанышбай:

*Рас, Абайға біздің ел қылар қастық,
Ойластық оның түбі дәулет, мастық.
Онда найман оңа ма түбі оңбаған,
Талассақ мәртебеге біз таластық,—*

— деп ол оқиғаға рушылдық сана тұрғысынан келіп, Абайдың әлеуметтік бетін танытуды бүркемелейді. Осы тұрғыдан қарағанда, Қуанышбай акын Құнанбайды жұртқа дәріптей, мадақтай отырып, оның дінді таратуы мен әлсіз руларға еткен зорлығын «ерлігі» еді деп баяндайды. Мысалы:

*Кешегі елден озған біздің қажы,
Молда алып, дін үйретті қысы-жазы,—*

— деп дін таратудағы әрекетін құптайды. Немесе сол мақтаулы қажының парадан, зорлықтан жиған малын:

*Мың-мыңнан ауыл басы жылқы өреді,
Малы жүр Құнекемнің жерге сыймай.
Уақ, керей, найманды отарлайды
Төрт болыс тобықтының жері жетпей,—*

— деп өмір бойы өз руының мүддесі тұрғысынан көршілес рулармен жер үшін қырқысып өткен зорлықшыл әрекетін өз танымы тұрғысынан жырлайды. Құнанбай сияқты Абайды да құнанбайшылдықты белсене іске асырушы ретінде көрсетіп:

*Баласы Құнакемнің Ибраһим,
Найманға не қылғаны жұртқа дайын,
Пысқырған пысығының мұрнын кесіп,
Мың-мыңнан айып алды топ бас сайын,—*

— деп тарихи шындықты мүлде бұрмалауға барады. Қуанышбайға Құнанбайдың кертартпа әрекетін өзінше дұрыс деп бағалатып отырған нәрсе оның рушылдық ой-санасы. Құнанбайды Қуанышбай сияқты Шортанбай акын да бағалып:

*Дұғай сәлем айтамын
Тобықтыда Құнанбай,
Осы дәулет барында
Талап қылсын мекені
Ақыреттен құр қалмай,—*

— деп аға сұлтанға қазақ даласындағы дін мен ескі салт-сананың сақшысы ретінде қарайды. Міне, осы теріс таным, жалған бағалауға сол тұста карама-қарсы халықтық бағытты Шөже акын жырынан көреміз. Құнанбайды зорлықшы, парашыл әкім ретінде таныға! Шөже акын:

*Болыпты бір ақсақ, таз және соқыр,
Құранды мысық сопы молда оқыр.
Болғанда ақсақ — дария, соқыр — қарға,
Ортасын дарияның қарға шоқыр,—*

деп Құнанбай әрекетін халықтық тұрғыдан аяусыз әшкерелеп, әділ бағасын береді. Қазақ қауымының қоғамдық ой-санасында Құнанбай сияқты Абайды да рушылдық әрі халықтық тұрғыдан бағалау әрекеті орын алған. Мұны Жетісу мен Арқада көп таралған, авторы беймәлім «Бипаның сөзі»

деген дастан мен атакты «Біржан-Сара» айтысынан да көреміз

Абайдың әлеуметтік бетін бүркемелейтін рулық салт-санаға қарама-қарсы шын мәніндегі халықтық көзқарас Олжабай мен Бәзіл қызының арасында болып өткен оқиғаны реалистікпен баяндайтын «Бипаның сөзі» атты дастанда айрықша байқалады. Дастанда махаббат теңдігі үшін күресуші халық қызы Бипаның атынан Абайға баға беріледі. Бипа — дастанда қарапайым халықтан шыққан момын шаруа қызы ретінде суреттелген. Қорлық пен зорлыққа ұшырағанда, оның үміт етері мен сүйенері — Абай ұстанған әділеттілік қана. Дастанда халық өкілі ретінде суреттелетін Бипа Абайды әділеттің қорғаушысы, бүкіл қазақ елінің ортақ данышпаны ретінде таниды:

*Абайға әділетті жетті жаным,
Ісімнің болар дедім бір мәнісі,—*

деп ескі салттың қанды шеңгелінен құтқарушы, әділеттің жақтаушысы Абай ғана деп біледі.

Рушыл ақын Қуанышбай: «Абайдың әр білімі елден асты», — деп оны тек тобықты руының білгірі ретінде дәріптесе, дастанның кейіпкері Бипа қыз:

*Абаеке, арызымды айттым сізге,
Данышпан даңқы шыққан бұл үш жүзге',—*

деп Абайды бүкіл қазақ халқының құрметіне ие болған дана ретінде бағалап отыр. Дастанда Абай ескілік салттың күні өткен дәстүріне қарсы күресуші әрі махаббат теңдігінің қорғаушысы ретінде суреттеледі. Дастанның идеялық түйіні де:

*Бір ауыз Абай айтқан әділ сөзді
Жүреміз үлгі қылып жас пен кәрі,
Таласқан тар кезеңде бәйге әперген,
Абайды неге ұмытсын әйел табы,—*

деп, Абайдың әйел теңдігіне ат салысуын бүкіл халық атынан құптап, оны әділет пен жаңалық жаршысы, қазақ елінің ойшыл данасы ретінде таниды. Осы себептен де бұл дастанның идеясы, өмірде болған шындық М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясының сюжеттік желісіне сіңісіп, арқау боп өрілгенін көреміз.

Жоғарыда сөз болған ақындар мен кейбір шығармалар ертеден ел ішінде ауызша таралып жүрген деректер көзіне жатады. Ал Абай тұсында ақынның өз басы мен әдеби мұрасы жайлы баспасөз бетінде де пікірлер айтыла бас-

тағанын 1898 жылы басылған «Қисса Біржан сал мен Сара қыздың айтысқаны» (Бастауышы Шайхисламұлы Жүсіпбек қожа) деген кітаптан да көреміз. Мұнда айтылған пікірдің салмағы — Абайдың пікірлес болған ән еркесі ардагер Біржан тарапынан айтылуымен бірге, бүкіл қазақ халқына мәшһүр болған «Біржан — Сара» айтысында сөз болып, бағалауында жатыр.

Біржан — шын мәнінде, Абай шығармалары мен әндерін халық арасында таратушы өнер саңлағы. Ұлы ақынмен замандас болған Біржанның негізінен, халықтық тұрғыда осы айтыста Абайды танып бағалауы сол кездегі ру жуандарынан Абайдың теңдесі жоқ ерекше қасиетін әйгілей түседі.

Ал Қуанышбай ақын Абайдың әлеуметтік бетін бүркемелеп, оны рулық мүдде тұрғысынан жырласа, Біржанның:

*Момынға зәбір, жапа қыласың деп,
Жіберген жер аударып залымдарды,*

деп дұрыс тануы, ұлы ақынның әлеуметтік бетін халықтық тұрғыдан бағалауға ұмтылған тырнақ алды тұңғыш пікір еді.

Абайдың ақындық өнерін бағалау да Біржаннан басталады десе болғандай. Біржан Абайды өз заманынан иығы асқан ойшыл, күдіретті сөз өнерінің иесі ретінде танығандықтан:

*Абайдай тумас адам сөзге зерек,
Зейіні түпсіз дария көзің жетпес,—*

дейді.

Абай заманында-ақ ақынның өз басы мен әдеби мұрасын танып, бағалауды осы тәріздес қарама-қарсы пікірлер күндердің күнінде дүбірлі талас-тартыстың нышаны болатынынан белгі беріп жатқандай сезіледі.

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ТӨҢКЕРІСКЕ ДЕЙІНГІ ЖАРИЯЛАНУ ТАРАЛУ ЖАЙЫ

Абайдың әдеби мұрасын тану жолында ақын шығармаларының баспасөзде біршама жариялануы елеулі мәні бар құбылысқа айналды. Бұл әрекеттер өткендегі ресми баспасөз орны мен ішінара ақын өлеңдерін баспасөз арқылы жариялауға ат салысқан адамдардың Абай мұрасына қатысы мен сол жарияланған Абай шығармаларының текстологиялық жайы қалай еді деген сұраққа жауап та бере алады. Абай мұрасының бірегей білгірі академик М. Әуезовтің: «Абайды танудың басы, алғашқы адымдары революциядан бұрын басталған... Абайдың өмірі мен ор-

тасын еңбектерінің әр алуан сипаттарын, өз шамасынша, көпшілікке мәлімдеп отырған үлкенді-кішілі танытқыш сөздерді де еске алуымыз керек»,¹⁰ — деген пікіріне сай Абай дәуірінде-ақ баспасөзде жарияланған кейбір өлеңдері мен ол туралы азын-аулақ деректердің ақын мұрасын таныту мен бағалауда елеулі мәні барлығы арнайы сөз етуді керек етеді.

Көлемі шағын болғанымен, Абай мұрасының революцияға дейінгі танылып, бағалануы жайлы нақтылы ұғым берерлік жазба деректің бірі — «Дала уәлаяты» газеті.

Газеттің Абай мұрасына қарым-қатысы тереңірек үңіле карауды талап етеді. Патша әкімдері мен жергілікті атқамінерлердің Абайға қатысы, аз болса да, газет бетінде басылған кейбір деректер мен жанама мәліметтерде біршама байқалады. Абай шығармаларының сол тұстағы казак дала-сында бірден-бір баспа орны болып отырған «Дала уәлаяты» газетінде молырақ басылмау себебі де жай ғана нәрсе болмаса керек. Үңіле карасақ, оның тамыры тереңде жатқандай сезіледі.

Абайдың «Дала уәлаятында» жарияланған «Жаз», «Болыс болдым, мінеки» деген екі өлеңінің тағдыры да қызық. Бұл өлеңдер белгілі бір себептермен Көкбайдың атынан жарияланса да, жұртшылық оны Абай өлеңі деп танығаны М. Көпеевтің сол газеттегі корреспонденциясынан байқалады. Көкбай атынан жарияланса да, бұл өлеңдер газет тарапынан редакцияланған екі өлеңнің де идеялық мағынасына елеулі түрде нұқсан келтірген. Яғни суреттеліп отырған саяси-әлеуметтік шындыққа сыншылдық көзбен караған Абай танымының әлеуметтік сарыны өткірлене түскен өлең жолдары редакция тарапынан — жұмсартылып жіберілген. Бұдан, әсіресе, Абай поэзиясының реалистік таңбасы өткірлене түскен жерлерін оқушы назарынан тасалауға тырысқан. Газет редакциясының әрекеті ашығырақ көрінеді.

Мысалы, Абайдағы:

*Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап,—*

деген жолдарда образды түрде берілген сыншылдық, әшкерелушілік сарын күшті сезіледі. Ал осы өлең жолдарын газет:

*Күштілерге ұшырасуға
Қайраты жоқ болған соң,
Бата алмайды шыбындап¹¹,—*

деп өз танымына карай жұмсартып, «өңдейді». Сол сияқты Абайдағы:

*Бай байғұсым десін деп,
Шақырып қымыз берсін деп («Жаз»),*

немесе

*Оңашада оязға
Мақтамаймын елімді.
Өз еліме айтамын,
Берсемін жоқ деп белімді,—*

деген әлеуметтік сарында толғайтын өлең жолдары әдейі түсірілген. Бұл редакциялау жай құбылыс емес. Абай өлеңдерінің бағыты газет танымына қайшы келуден туындап отырған жайт деп білеміз. Ресми отаршылдық көзқарасты уағыздауына демократиялық-ағартушылық жолды ұстаған Абай поэзиясының рухы, ондағы халықтық сарындар қайшы келді. Атақты «Сегіз аяқта»:

*Өтірік, үрлық,
Үкімет зорлық,
Құрысын көзің ашылмас,—*

деп отаршыл үкіметтің жүгенсіздігін ашына жазуы, немесе «Үшінші», «Жиырма бесінші» сөзінде ұзақ жылдық отаршыл ойдың жемісінен туған «Жаңа низам» жүйесіне деген іштей идеялық қарсылық ашық байқалады емес пе?

«Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» (1899 ж.) деген ғылыми негіздегі тарихи мақаласының жазылу себебі де «Түркістан уәлаяты» мен «Дала уәлаяты» газетінде о баста қатар уағыздалған діншілдік теріс танымдағы мақалаларға қарама-қарсы жазылған еңбек екеніне көзіміз жете түседі. Бұл зерттеу сипатындағы мақаланы Абай өз кезінде қазақ қауымында көп сөз болып өріс алған, бірақ негізгі шындықтан тыс, ғылымға жат ойға құрылған пікірдің өріс алуына байланысты жазған сияқты. Себебі Абайдың осы мақаласы жазылған күнге дейін «Түркістан уәлаяты», «Дала уәлаяты» газеттері сөз еткен бірнеше мақалалардың жалпы сарыны осыны аңғартады. Бұған ¹² «Қазақ хұсусында Қарқаралыдан жазылып келген сөз» деген мақала мен Әбдірахманов Ахунның ¹³ «Қазақтардың асыл түбінің қайдан шыққанының хикаяты» деген мақаласының жариялануы, ел арасында қолжазба түрінде немесе ауызша таралған діншілдік рухтағы деректердің кең насихатталуы да дәлел. Абай осы деректерде өріс алып отырған ағымы теріс пікірлерді нақтылы тарихи деректер негізіне сүйене отырып, ғылыми тұрғыдан терістейді. Газет уағыздауындағы қазақтың қайдан шыққандығын, яғни қазақтың түбі арабтан, пайғамбар қауымынан шықты деген

алыпқашпа көзқарасқа қарсы Абай ғылымға негізделген өз ойын: «Біздің қазақтың ықыласы атасын арабтан шықты дегенді, яки бәни Исрайлдан шықты дегенді ұнатқандай. Онысы, әрине, тауарихтан хабар тисе, сол жақтан тигендіктен. Ислам діні бұрынғы ата-бабаларды ұмыттырып, діндестерді жақын көрсеткендіктен һәм артқы жағы хабарсыз қараңғылықта қалғандықтан болған іс», — деп тұжырымдайды. Бұл пікір Абайда жай айтыла салынған кездейсоқ пікір емес, керісінше, көптеген тарихи мәліметтерге сүйене отырып айтылғаны мысал ретінде келтірген нақтылы деректерден аңғарылды. Абайдың осы пікірінен соң бұл мақаланың кімдерге бағытталғаны да ашық байқалып тұр.

Абайдың атақты «Ескендір» дастаны «Дала уәлаяты» газетінде жарияланған Ескендір туралы деректің бағытынан бөлекше жатуы да ескермейтін жайт емес.¹⁴

Абайға ақындық өнерге құлай берілген тұсында өз өлеңдерінің «Дала уәлаятында» бұрмалану жағдайы еріксіз секем алдырған. Абайдың өз өлеңдерін өз тұсында қазақ арасына таралып отырған бірден-бір газет «Дала уәлаятында» бастырудан қол үздірген себептің төркіні де осында жатса керек. Осындай себептердің бірін Белослюдовтың: «Абай көзі тірісінде бағаланбады, мұның себебі оның өз шығармаларын жариялауға шектен тыс ықылассыздығы болды. Ол шығармаларын баспасөз бетінде бастырмады, сол себептен оның өлеңдері өзі өлген соң барып ғана қазақ халқына танылды»¹⁵, — деп арнайы атап өтетіні бар. Енді бір деректерде Абай көзі тірісінде «өз шығармасын бастыруға ешкімге де рұқсат етпеген» деген мәлімет те беріледі. Абай өз шығармаларын бастыруға мүмкіндігі болса да, кітап стіп бастырмаған. Өйткені өз творчествосында ұстанған реалистік: халықтық бағыттың бұрмалануы мен сол дәуірде шыққан қазақша деген кітаптар тілінің түгелдей шұбарланып, рухының бұзылып шығу себептері де сезгір ақынды көп ойға түсірген болар. Әрі Абайдың бұл тұста әдеби тілдің тазалығы үшін күресі күшейген шағы болатын. «Болат пышақ қап түбінде жатпас» дегендей өз шығармаларының өмірлік құдіретіне кәміл сеніп, халықтың ой санасынан терең орын алып отырғанын сезінуі де бұл іске оны онша тартпаған сияқты. Бұған Абай аударған Татьяна жайлы аударма өлең мен сол туралы әннің қазақ сарасында мол таралып, тіпті халықтық репертуарға еніп кеткенін өз көздерімен көріп танданғандардың сөзі де айғақтай түседі.¹⁶ Абай шығармалары қолжазба, көшірмелер арқылы немесе ауызша жатқа айту арқылы таралып жатты. Абай өлеңдерінің революцияға дейін халыққа танылу жайы қалай болған еді деген сұраққа да

сенімді де дәлелді жауап беретін нақтылы деректер көзін шынында да баспасөзде жарияланған өлеңдерінен аламыз.

Дәл осы күнге дейін Абайдың көзі тірісінде жарияланған өлеңі деп «Дала уәлаяты» газетінде басылған:

1) «Семей уезі. Шыңғыс елінің қазағы Ибраһим Құнанбайұлының Бақанас өзенінде Көпбейіт деген жерге қонып жатқандағы түрі»,

2. «1888 жылғы май айында Ақшатау деген жерде Семей облысы мен Жетісу облысының, төтенше съезі болғанда бір уездің ел билеушілерінің түрі» деген атпен басылған («Жаз», «Болыс болдым, мінекей») екі өлеңі мен Шайхисламұлы Жүсіпбек қожаның өз атынан иемденіп бастырған «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» деген Абай өлеңдерін ғана атап жүреміз. Шынында, ақынның көзі тірісінде жарияланған тағы да екі өлеңінің барлығын кейіннен табылған деректер көрсетіп отыр¹⁷. Бұл екі өлеңнің де тағдыры Шайхисламұлы Жүсіпбек жариялаған Абай өлеңінің тағдырына ұқсас. Абайдың өзі шығармаларын жариялауға рұқсат етпей жүргенде, ақынның көзі тірісінде сонау қияндағы Қазанда басылған «Кнэз блан Зағифа» (1897 жылы басылған) қиссасында кездесетін «Сынағандағы аттың сыны» («Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ»). «Бүркітші» («Қансонарда бүркітші шығады аңға») деген атпен Абайдың атақты екі өлеңінің жариялануы назар аударарлық құбылыс. Бұл өлеңдер тағдыры кейбір текстологиялық ауытқулардың себебін тереңірек түсінуге мүмкіндік те береді.

Қиссада кітап авторының аты-жөні берілмейді, тек қиссаның соңында:

*Ажалға сабыр болса ықтияр,
Шығарамыз мұнан соң қисса «Бақтияр»,
Құдай берсе талай кітап шықса керек,
Қисса ретінде жазылған тағы даяр,¹⁸ —*

деп дерек беретіні бар. Келешекте «Бақтияр», «Үш қыз» деген қиссалар жазатыны жайында дерек беріп, осы себепті: «Атымызды бұл кітапқа жазбадық біз», — дейді. Осы сілтеме бойынша іздестіргенімізде, «Бақтияр» қиссасы 1916 жылы Уфа қаласындағы «Шарқ баспасында» басылған болып шықты. Бұл кітапта қиссаны бастырушы Бектұрған Сикымбайұлы, өлең езуші — Жанұзақ ақын деп көрсетілген.²⁰

«Кнэз блан Зағифа» қиссасы қыз бен жігіттің жұмбақ айтысына құрылған. Айтыстың негізгі тақырыбы — дін мәселесі. Академик М. Әуезов осы тектес кітаптардың мазмұны жайлы: «Сол кезде басылып, тарап жүрген шала казакша сексен шамалы кітаптың көптеп-көбі қиссалар

болатын. Ол кітаптардың бәрін де қазақтың діншіл, кітапшыл (исламшыл) молда-ақындары шығарған. Осы шығармалардың көптен-көбі панисламизмді қазақ сахарасына таратып сіңірудің үгіті еді»²¹ — дейді. Бұл қисса да осы рухта жазылып, негізгі мазмұны — дін шарттарын насихаттау болғанымен, кейде жұмбақтарының тақырыбы күнделікті тұрмыстан алып, оралымды шешен тілмен суреттеледі:

— Тағы да мен отырмын жұмбақ ойлап,
Дүлдүлді сахараға қойдым байлап.
Басында бұлбұл отыр үйдің сайрап,
Дарияның құрағы бар тұрған саулап,
Жел тисе жанып кетер өрттей қаулап,—

деп жұмбақтаса, оны:

— Болғанда ақылың — дария, кеудең — дүлдүл.
Басында сайрап тұрған тілің бұлбұл.
Дарияның жанып кеткен құрақтары—
Адамның қатты шыққан ашуы дүр²²,—

деп шешеді.

Бұл жұмбақ та қисса шығарушы ақындыкі емес, ел аузында айтылып жүрген түрін пайдаланғаны байқалады.²³ Қисса авторы діншілдік идеяны жұмбақ айтыстың түрін пайдалану арқылы өткізуге тырысқан. Айтыстың соңында қыз жұмбақтан жеңіліп, жігітке қосылады да, жігіттің ендігі арманы бір жүйрік ат пен қыран құс екендігін айтады. Сондықтан:

Көңілі жолдасына толғаннан соң,
Атымен тура айтады құстың жайын,—

деп, алғыр құс пен жүйрік аттың сипатын жоғарыда аты аталған Абайдың екі өлеңін пайдалану арқылы суреттейді. Бірақ бұл өлеңдер Абай атынан берілмейді, қисса авторы өз атынан:

Насихат қып шығардым осы сөзді,
Бозбала, осыны оқы, сөз таппасаң,—

деп, Абайдың көзі тірісінде-ақ ұлы ақын өлеңдерін баспасөзде өз атынан бастырып жіберген. Мүмкін ол кезде мұндай ауыс-түйістерді казіргідей — жиендік деп ұғынбайтын да шығар.

Қиссадағы Абай өлеңінде кездесетін өзгерістер, өлең жолдарындағы сөздердің орны мен мағынасының жиі ауысуы немесе түпнұсқада кездеспейтін тың өлең жолдарының қосылуы сияқты құбылыстар мұнда жиі ұшырасады.

Мысалы Абайда:

*Аяңы тұмақты ашы кигізгендей,
Кісіні бол-бол қағып жүргізгендей,—*

болса, киссада:

*Ашысынан тұмақты кигізгендей,
Шадыландырып жігітті күлгізгендей,—*

болып, өлеңнің бірінші жолында бір сөз өзгерсе, екінші жолы түгелдей өзгеріске ұшыраған. Қиссада Абай өлеңдерінің түпнұсқасында кездеспейтін тыңнан қосылған шумақтар да баршылық. «Сынағандағы аттың сыны» деген өлеңіндегі:

*Қардан ақ, мақпалдан қара болса,
Әдемі мінген сайын жарау болса.
Сат десе мың тілдегі сатпас едім,
Қымайтын досым келіп қаламаса,²⁵—*

деген бір шумақ өлең кисса авторының тарапынан қосылған. Бұл өлеңнің қарпылмаған ырғағы мен үйлесімсіз ұйкасынан да көрініп тұр. Қиссадағы «Бүркіт» («Қансонарда бүркітші шығады аңға») деген атпен берілген өлеңде жоғарыдағы өлең сияқты өзгерістер мен қоспаларға көбірек ұрынған. Түпнұсқада бұл өлең 28 жол болса, киссада 52 жол боп молыға түскен. Қисса авторы Абайдың:

*Қар аппақ, бүркіт қара, түлкі қызыл,
Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға,—*

деген өлең жолындағы көркемдіктің қуаты мол акындық сөз өрнектеріне «өңдеу» жасап, жаңа жолдар қосқаны мына өлең жолдарында ашық байқалады:

*Бүркіт — қара, қарда түлкі қызыл,
Ұқсайды қызға жігіт қосылғанға.
Аппақ бет, жалаңаш ет, құмырсқа бел
Бауырыңа кіріп кетер қымтағанда.
Ақыл, көрік, мінезі бірдей болса,
Бозбаланың арманы жоқ жалғанда.
Қадірі болмас сөздің көп мақтасаң,
Суретін біле алмайсың көп бақпасаң.
Қалмай ма көңіліңізде айтқан сөзім,
Бір ұстап әр сөзімді салмақтасаң²⁶.—*

деген өлең жолында келтірілген сөздер Абай өлеңіндегі танымалы жолдары екені талассыз болғанымен, барлық өлең жолдары кисса авторының тарапынан өзгеріске түскені жай қарағанда-ақ сезіліп тұр. Мұнда Абай «Әр сөзін бір ойланып салмақтасаң»,— деп, тәуелді жалғаудың үшінші жағымен сөйлесе, киссаның авторы «Бір ұстап әр сөзімді

салмактасаң», — деп, тәуелді жалғаудың бірінші жағымен сөйлеп, ақын өлеңін өз атына иемденгені мен мұндалап көрініп тұр. Қисса авторы кейде Абайдың сөз өрнегіне дарынсыз еліктейтіні де бар. Мысалы:

*Қанатын қара бүркіт жаюшы еді,
Түлкіні көрген жерден қағушы еді.
Болғанда қыздар — түлкі, жігіт — бүркіт,
Астында жұмарланып қалушы еді.
Түлкінің түмсығына кез келгенде,
Алдырмай жер басарын қайтушы еді.²⁷*

өлең жолдарында қисса авторы, негізінде, Абай өлеңінде кездесетін әсем суретті, жанды көріністі өзінше өрнектемек болған. Бұл жайт автордың өз атынан жариялап отырған Абай өлеңдеріне өз тарапынан біршама елеулі өзгерістер ендіргеннен көрсете түскен.

Оқушыны қызықтырып, ойландыратын нәрсе — 1897 жылы Қазанда басылған Абай өлеңдері қисса авторының қолына қалай, қандай жолдармен жетті екен деген сұрақ?

Қисса авторы Абайдың басқа өлеңдерінен де хабардар екендігі қиссада бірен-саран орын алған Абайдың кейбір өлең жолдарындағы сөздерді пайдалану әрекетінен көрініп тұрады. Бірақ Абай өлеңдері үйлесімін бұзып өзінше омбылап жүруіне, өлең жолдары араласып, көптеген сөздердің өзгеріске молырақ ұшырағанына қарасақ Абайдың жоғарыдағы екі өлеңі қисса авторының қолына ел аузында біреуден-біреуге өтуі арқылы жеткен тәрізді.

Тегінде табиғатынан жүйрік ат, алғыр құсқа құштар елі арасында Абайдың бұл екі өлеңі жатқа айтылып, кең таралған болса керек. Ғасырлар бойы жылқымен етене боп бірге жасасып, оның бар қасиетін қалтқысыз таныған халық ақыны Абайдың атқа берген сыны бүкіл Шығысқа даңқы жайылған «Кабус-намадағы» аттың сынынан анағұрлым көркем, барынша тұрмыс шындығына, халық ұғымына жақындығымен де ерекшеленеді.

Бұл өлең 1897 жылы Қазанда басылуы Абайдың ақындық даңқының ертеден-ақ шырқау алысқа жайылып, шығармалары ауызша, әрі қолжазба, көшірме түрінде кең таралғанын танытумен бірге, көзі тірісінде-ақ бұрмаланып («Дала уәлаяты», 1889, № 7,9,12), әркімдердің атымен жарияланғандығын (Бектұрған Сикымбайұлы мен Жанұзақ ақынның Шайхисламұлы Жүсіпбек қожанын), яғни революцияға дейінгі ақын шығармаларының танылу, жариялану дәрежесі қаншалықты аянышты халде болғандығын айғақтайды.

Абайдың Бектұрған жариялаған екі өлеңінің тағдырына ұқсас құбылысты «Тобықты Ыбрай марқұмның сөздерінен»

деген атпен бір топ Абай өлеңін жариялаған Зейнелғабиден ибн-Әміре әл-Жауһари әл-Омскауидің 1909 жылы Уфа қаласындағы «Шарх баспасында» басылған «Насихат-Қазақия» деген рисоласы (тарақтаты) мен 1909 жылы Қазанда басылған Мұқамедсалим Кәшимовтің «Сұлу қыз» жинағынан да көреміз. Мысалы, «Сұлу қызда» басылған 20 жол өлең Абайдың «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Білектей аркасында өрген бұрым», «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» деген үш өлеңінен құрастырылып жарияланған.

Ал Абай өлеңдері Зейнелғабиден қолына түпнұсқасын сақтап қолжазба арқылы жетпей, ел аузынан біреуден-біреуге өту арқылы жетсе, кей өлеңдерінің тек сарыны ғана жеткенге ұқсайды. Бектұрған Сикымбайұлының қолына Абай өлеңдері композициялық қалпын бұзбай жеткенімен, қиссаны шығарушы өз тарапынан өзгерістер енгізсе, Зейнелғабиден жариялаған Абай өлеңдері ел аузында айтылуы арқылы жеткені себепті бірсыпыра өзгерістерге ұшыраған.

Тіпті В. А. Кудашевтің қолжазбасында²⁸ да Абай өлеңдерінің белгілі дәрежеде түпнұсқадан ауытқитын жерлері бар. Бұл қолжазбада, негізінен, Абай өлеңдерінің түпнұсқасы сақталғанымен, кейбір өлең жолдарындағы сөздердің орны не мағынасы түпнұсқадан ауытқыған. Мысалы, түпнұсқада:

*Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы..
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,—*

болса, В. А. Кудашевта:

*Теп-тегіс түгел келсін айналасы..
Бар елден өлеңменен қайыр сұрап,—*

деп асты сызылған үш сөздің мағынасы ауысқаны көрініп тұр. Немесе Абай өлеңдерінің жолдары түгел берілмей, қысқартылып отырады. Мысалы: Абайдың «Қалың елім, қазағым, кайран жұртым» деген өлеңі түпнұсқада 30 жол болса, Кудашевтың қолжазбасында 17-ақ жолмен берілген. Бұл жағдай тіпті Абай өзі өмір сүріп отырған ортаның өзінде ақын өлеңдері белгілі дәрежеде өзгеріске ұшырап келгенін байкатады. Жалпы қазақ ақындарының шығармалары ел ішінде бірден-бірге ауызша айтылуы арқылы кең көлемде таралғанымен, баспасөзде жарияланбауы себепті белгілі дәрежеде өзгерістерге ұшырайтыны, қазақ әдебиетінің тарихында белгілі жайт.

Зейнелғабиден кітабында жарияланған бір топ Абай өлеңдерінде де осы құбылыс орын алған. «Насихат-Қазақияда» жарияланған Абайдың «Өлең—сөздің патшасы, сөз сарасы», «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман», «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деген белгілі үш өлеңі: 1. «Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы», 2. «Қартайсаң, қайғы ойлайсын, ұйқың сергек». 3. «Бай алады кезінде көп берем деп», 4. «Ал енді жақсы дейміз кімді қалап» деген атпен төрт өлең ретінде басылып әрі елеулі текстологиялық өзгеріске де ұшыраған. Бұл арада да түпнұсқада кездеспейтін өлең жолдары тыңнан қосылып отырады. Мысалы: «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деген өлең түпнұсқада 48 жол болса, Зейнелғабиденде 28 жол. Мұнда Абай өлеңінің түпнұсқадағы 1, 3, 4 шумақтары өзгермей түгел сақталса, 2-шумақтың тек 3-4 жолдары ғана алынады да, қалған жолдары тыңнан қосылады. Немесе:

*Аузыменен аңдамай сөзін жөндеп,
Еліртіп шайтан жаққа болар кірмек.
Біреуге малы бар деп билік бермек,
Үш жыл өтсе тағы да сайлау келмек,—*

деген сияқты бүтіндей тыңнан қосылған өлең жолдарында Абайдың «Ел бұзылса табады шайтан өрнек» деген өлең жолының сілемі ғана еміс-еміс елес бергені болмаса, түгелдей жаңа жолдар.

Зейнелғабиден кітабында келтірілген Абай өлеңдерінде кездесетін бұл өзгерістер өз алдына, тіпті, Абайдың қазіргі жарияланып жүрген шығармалары ішінде кездеспейтін, бірақ Абай өлеңі деп арнайы атап көрсетілген өлең шумақтары да кездеседі. Автор өзінің рисоласында қазақ жастарын білім, өнерге, оқуға шақырғанда, көбінесе, Абайдың пікіріне сүйеніп: «Ғылым, өнер іздеу жайында мәшһүр Ибраһим Құнанбаевтың бір сөзі:

*Жол көрмек, жоба білмек, жаһан кезбек,
Бой жеңбек, ер жігітке ақыл таппа.
Тағдырын көрушінің хақтан біліп,
Көшелі өнер иесін жүрсе жақтап.
Ниетің түзу болса сенің аппақ,
Екі елі аузына қойсаң қақпақ.
Сыбыр, өсек дегеннен сырттай жүріп,
Ғылым, өнер, мал таппақ, жұртқа жақпақ»,²⁹*

деп келтіргені Абай өлеңдерінде жоқ тың жолдар. Бұл екі шумақ өлең жолдары өзінің идеялық сарыны жағынан да, өлеңдік өлшемі мен ұйқасы жағынан да Абайдың — «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деген өлеңіне өте үйлес те үндес келеді. Бұл өлеңді Абайдікі емес деуге

шара да жоқ. Абайда өз өлеңдерін қадағалап жинап отыру тәрізді әдет болмаған. Бұл өлең де шамасы жазылған соң ел ішіне таралып кетіп Абай өлеңін топтастырушылар назарынан тыс қалып қоюы ғажап емес. Өйткені Абайдың кейбір өлеңдері³⁰ суырып салма ақындық өнер жолымен айтылып, ел ішіне таралып кеткенімен, әлі күнге дейін жиналмау себебі осыны аңғартады. Мұның үстіне жоғарғы екі шумақ өлең тарихы Зейнелғабиден Абай өлеңдерін ел аузынан алып бастырғанын растай түсетін косалқы дәлелдер десе болғандай.

Зейнелғабиден бастырған Абай өлеңдері кейде өлең жолдары түгел сақталғанымен ондағы сөздердің орны немесе мағыналары жиі өзгеріске ұшырап, ауыстырылған. Мысалы, түпнұсқада:

*Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек,
Ұрлық, қулық қылдым деп қағар көлбек.
Арамдықтан жамандық көрмей қалмас,
Мың күн сынбас бір күні сынар шөлмек,—*

болса, «Насихат-Қазақияда»;

*Надандар қыла алмай жүр адал еңбек,
Ұрлық, қарлық қылам деп қағар көлбек
Харамдықтан асқаны бір күн түсер,
Мың күн сынбас бір күні сынар шөлмек,³¹—*

деп берілген өлең жолдарындағы асты сызылған сөздер құрамы айқын көрсетіп тұр. Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» деген өлеңі де осы өлеңмен тағдырлас.

Зейнелғабиден Абай өлеңі деп «Ал енді жақсы дейміз кімді қалап» деген Абайда кездеспейтін өлең жолынан басталатын 16 жолдық өлеңді келтіреді. Бұл өлеңнің 9 жолы Абайдың «Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңінің шумақтарынан алынса, қалған 7 жолы тағы да тыңнан қосылған, Абайдың бұл өлеңін Зейнелғабиден неліктен екі бөліп («Өлең—сөздің патшасы, сөз сарасы», «Ал енді жақсы дейміз кімді қалап» деп), жеке-жеке өлең ретінде келтіреді. Біздіңше, бұл өлең Зейнелғабиденге екі өлең ретінде жетуі де мүмкін немесе Абайдың «Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңі бастапқы жағын ақындық өнердің үлгі-өнегесі ретінде ұсынып, соңғы шумақтар сарыны жоғарғы екі өлеңнің әлеуметтік мотивіне үндес болғандықтан, жеке өлең ретінде көрсету ықтималы да бар. Абай өлеңдерінде мұндай өзгерістің қазір де барлығын кейбір зерттеушілер назар аударған дәлелді ой пікірлерден де көреміз.³²

Зейнелғабиденнің Абай өлеңдерін жариялауына себеп, оған материалды Кәкітай берген деген Әбіш Жиреншиннің пікірі³³ шындыққа үйлесе бермейді. Қайта сол дәуір жағдайын еске алғанда, көп нәрседен хабары бар, өлең өнерін дұрыс бағалай алатын әрі тіл туралы дәйекті көзқарасы бар Зейнелғабиден Абай өлеңінің түпнұсқасын біле отырып, бұзуы мүмкін емес. Керісінше, Зейнелғабиден қолына Абай өлеңдері түпнұсқа бойынша жетпей, ел аузынан біршама өзгерістерге ұшырап барып жеткенін көрсетеді.

Абай өлеңдері «Кнэз блан Зағифа», «Сұлу қыз», «Насихат — Қазакияда» жарияланып, яғни революцияға дейін-ақ түрлі жолдармен таралу жағдайлары оның шын мәніндегі халық ақыны ретінде кең тұрғыдан таныла бастағанын дәлелдей түсетін деректер деп білеміз.

АБАЙДЫҢ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУШІ, НАСИХАТТАУШЫЛАР

Абай қайтыс болғаннан кейін оның әдеби мұрасын халықтық мұрасын халықтық тұрғыдан бағалап, қолдан келгенше аянбай әрекет еткен қалам қайраткерлері де болды. Бірақ бұлар ақын мұрасын әр түрлі дәрежеде таныса да, ол дәуірдегі әдеби сынның толыспаған жағдайына байланыста үлкен талап қоярлық дәрежеге көтеріле алмады. Олар ақын мұрасын қазақ тілінде шығатын баспасөз арқылы насихаттауды Абай қайтыс болғаннан кейін-ақ көп ұзамай қолға алды. Бұл жолда азды-көпті еңбек етіп, Абай мұрасын танытуда, бағалауда өзіне тән үлес қосқан: Бөкейханов, Зейнелғабиден ибн Әміре әл-Жауһари әл-Омскауи, Кәкітай Ысқаков, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Самат Әбішұлы сияқты революцияға дейінгі қазақ қауымының қоғамдық ой-санасының демократиялық-ағартушылық бағытындағы интеллигенттер тобы еді.

Зейнелғабиден ибн Әміре

Абай шығармаларын баспа арқылы насихаттаушылардың бірі — Зейнелғабиден. Ол Абайдың бір топ өлеңдер топтамасын Кәкітайдан бұрын жариялап, Абай жөнінде арнайы пікір көтеріп, ақын мұрасымен туысқан татар халқын таныстыруға әрекет етті. Оның «Насихат-Қазакия» деген еңбегі Кәкітай бастырған Абай шығармаларының алғашқы жинағынан бұрынырақ жарияланып, Абайды дұрыс тұрғыдан

бағалауымен ерекшеленеді. Зейнелғабиден туралы кейбір ғылыми-зерттеу еңбектерде³⁷ ішінара айтылса да, оның өмірі, еңбегі жайлы толық мәлімет берілмей келеді.

Ә. Жиреншин өз еңбегінде осы олқылықты толықтыруға ұмтылғанмен, үстірт деректер мен қайшы пікірлерге жол беріп алған. Зейнелғабиденнің кім екендігі туралы: «Абай туралы татардың (?) Зейнелғабиден әл-Жауһари деген зерттеушісі «Тобықты Ыбырай марқұмның өлеңдерінен» деп Абайдың бірнеше өлеңдерін үлгі қылып өзінің Қазан (?) қаласында шығатын «Насихат-Қазақия» деген жинағында 1909 жылы басып шығарды. Бұған да материал беріп, Абайды танытқан Кәкітай (?). Өйткені ол 1907 жылы Қазанға барып, бір жыл жатып қайтқан»³⁸ — деп жазады да, шындыққа үйлесімсіз жорамал пікірлерге сүйенуден үш түрлі жаңсақтыққа ұрынады.

«Насихат-Қазақия» авторы өзін Зейнелғабиден ибн Әміре әл-Жауһари әл-Омскауи деп үздік-создық атаумен атаған. Мұндай атаулар өзінің қай жерден, қай рудан шыққандығын көрсететін ертедегі Шығыстық дәстүр екендігі баршаға мәлім. Мұндай үздік-создық атаудың мәніне көз жіберсек оның мағынасы: Зейнелғабиден Әміре баласы, Орта жүздегі қарауыл руының жауар деген тобынан, Омбыны жайлаушы деген деректі ұғымдарды білдіреді.

Мысалы, Абайдың:

*Мұны жазған білген құл, —
Ғұламаһи Дауани
Осылай депті ол шыншыл, —*

дегендегі Ғұламаһи Дауанидің ресми аты — Мұхаммед ибн Асхад (Жалледдин) ад-Дауани, яғни бұл Мұхаммед Асхад баласы Дауан қыстағынан (Иранның Шираз деген қаласының маңында) шыққан оқымысты дегенді білдіреді. Осы тұрғыдан қарасақ, Зейнелғабиденнің татар еместігі, мекені Омбы маңы, Ақан серінің «Құлагер» әнінде айтылатын «Атығай Қарауылға олжа салған» дегендегі Қарауыл руының Жауар деген тобынан шыққандығы талассыз боп шығады. Мұның үстіне, тіпті, Зейнелғабиден: «...Нағыз қазақ тілін естімеген татар ағайындарымызға қазақ әдебиетінен намуна өрнек көрсету»³⁹, — деп жазуынан да оның кім екендігі сезіліп тұр емес пе?

Ә. Жиреншин «Насихат-Қазақия» мен «Уақыт» газетін осы еңбегінде Қазан қаласында басылған деп білгендіктен, Зейнелғабиденге Абайды танытушы Қазан қаласына барған Кәкітай еді деген пікір айтады. «Насихат-Қазақияны» Қазанда басылды деп білгендіктен де осы пікірді жорамалға сүйеніп айтып отыр. Шынында, «Насихат-Қазақия» Қазанда

емес, Уфадағы «Шығыс баспасында» басылған. Мұны, тіпті, сол Зейнелғабиден кітабында «Тобықты Ыбырай марқұмның сөздері» деген атпен басылған Абай өлеңдерінің жайы да бекерге шығарады. «Насихат-Қазақияда» жарияланған Абайдың үш өлеңін түпнұсқамен салыстыра қарасак, айтарлықтай өзгерісі бар боп шығады. Егер бұл өлеңдерді Ә. Жиреншин айтқандай, Зейнелғабиденге Кәкітай берді десек, неге Зейнелғабиден түпнұсқаны сақтамайды? Тіпті Зейнелғабиден Абайдың «Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңін дербес екі шығарма ретінде ұсынады ғой. Әрі Абайда кездеспейтін:

*Көз жұмылып дүниеден өткеніңше,
Адамның таусылмайды қамтымасы,—*

деген сияқты өлең жолдары да кездеседі. Бұл — Абай өлеңінің Зейнелғабиден қолына Кәкітай арқылы емес, керісінше ел ішінде ауыздан-ауызға тарау арқылы ауызша немесе ауызша айтылуынан қолжазба түрінде ауысқан күйде жеткенін дәлелдейді.

Қазақ халқының қоғамдық ой-санасының жанданып, ұлттық сезімінің оянуына күшті әсер етіп, елеулі өзгеріс енгізген себептің тамыры 1905 жылғы Ресейдегі буржуазиялық-демократиялық революцияда жатыр. Міне, тікелей осы әлеуметтік сілкіністің серпіні оятқан алғашқы қазақ интеллигенттерінің бірі — Зейнелғабиден. Халықтың ұлттық санасының оянуына түрткі болып отырған әлеуметтік құбылыстың себебі не нәрсе екенін өзі де аңғаратын тәрізді. Өйткені ол өзін оятушы кейбір күн тәртібіне қойылып отырған елеулі мәселелер жөнінде пікір айтуға итермелеген күштің себебін «Замандастарыма бір-екі сөз» деген арнау өлеңінде:

*Ғаламға гибраттықпен сал көзіңді,
Хикметтен қалыс демс бұл сөзімді.
Осындай мигруфаттың заманында
Қозғалтып оятайын мен де өзімді⁴⁰,—*

деп көрсетеді де, осы дәуірде оянып, халық мұнын жоқтаушылар патша өкіметінің отаршыл саясатына наразы болып, әлеуметтік кемшілікті аяусыз сынға алады. Өнер-білімді меңгеруге, мәдениетті елдер дәрежесіне жетуге үндейді.

Зейнелғабиден де туған халқын мәдениеті жоғары халықтар қатарына косудың бірден-бір жолы оқу-білімді меңгеру, отырықшылыққа көшу, орыс тілін білуде жатыр деп қарады. Оның «Насихат-Қазақиясындағы» жаңашыл ой-пікірдің ұшқынын сол кездегі қазақ қауымының тұрмысы

мен ой-санасындағы өзгерістердің негізінен туып отырған өмір талабының көрінісі демеске болмайды.

Қоғамдық пікірді жандандырудың пәрменді құралы—баспасөзді талап етудің күшейе түскені де белгілі. Осы мәселені қазақтар арасында алғаш рет көтерушілердің бірі де Зейнелғабиден болатын. Ол бірнеше миллион халықтың атынан шығатын газет болмайынша, халықты ілгері бастыруда пікір күресін күшейту, халыққа мәдениет ұрығын себу мүмкін емес деп қарап, осы жолда көзі ашық азаматтардың бірлесіп батыл әрекет етуі керектігін күн тәртібіне қоя білді.

Зейнелғабиден де Қазақстанның Ресейге қосылуын Шокан, Ыбырай, Абай тұрғысынан бағалап қазақтар «...бұрынғыдай болмай азырақ ілгері ғылым, мағруф жөнінде бейімделіп, шөп-мөп шауып, қора-қопсысын түзетіп, егін салып, балаларын оқыта бастап мәдениеттің бірінші басқышына аяқ басты»,⁴¹ — деп қазақ халқын көшпенділіктен отырықшылыққа айналдыру мәселесі күн тәртібіне қойылып отырғанына жұртшылық назарын аударады. Халықты мәдениетке тартудың жолы ағартушылық деп білгендіктен: «Адам баласы үшін қадірлі, қымбат нәрсе ақыл болып, сол ақылды жоғары басқышқа шығаратын нәрсе ғылым, өнер, мағруф болса керек»⁴², — деп бар өмірін жастарды оқытуға сарп етіп, халықты білім жолына насихаттаумен өтті. «Ақылды, білімді, өнерлі болу тәңіріден деп, оны құдай бермесе не қыламыз деген сияқты өріссіз ойларды немесе «Шіркін біздің қазақтан артық халық бар ма»⁴³, — деп көшпенділікті дәріптейтін пікірлерді Абай көзқарасы тұрғысынан терістейді. Қазақтың кемшілігі — білімсіздігі мен надандығында деп көрсетуі Абай пікірімен үндес шығады.

Зейнелғабиденнің бұл трактаты — Абай мұрасын насихаттау мен бағалауда революцияға дейінгі әдебиетте өзіндік орны мен белгілі дәрежеде ерекшелігі бар еңбек. Өйткені бұл трактат қазақ әдебиетінің жайы туралы мәселені тұңғыш рет арнайы сөз етіп, айрықша көңіл бөлумен дараланады. Осыған тікелей арналған «Әдебиет қазақия яки қазақтардың тіл өнері» деген бөлімде де Зейнелғабиден өзінің пікіріне Абайдың идеясын арқау етіп отырған. Бұл, әсіресе, оның ана тілінің тазалығы, орыс тілін үйрену мен ақындық өнер жайлы айтылған пікірлерінен де байқалады.

Әдеби тілдің тазалығы туралы принципті күресті қазақ әдебиеті тарихында Абай бастады. Бұл күрестің арғы төркіні Абай қастерлеп өткен Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Йассауи, ұлы Әлішер Науаида жатыр.

Әдеби тілдің тазалығы үшін күрескен Абай дәстүрі Зейнелғабиден, Торайғыров еңбектерінде одан әрі

жалғастырылды. Зейнелғабиден түркі тілді халықтар ішінде таза сақталғаны «араласып көп өзгеріске ұшырағаны казак тілі деп айтуға жарайды»⁴⁴, — деп караған.

Шыққан кітаптардың таза казак тілінде жазылуын талап етеді. Зейнелғабиденнің өлеңге кояр талабы мен акындық өнерді бағалауы Абай ұсынған эстетикалық көзкарас негізінде қалыптасқаны сезіледі.

Зейнелғабиден акындықты үлкен өнер деп танып, оның ұлылығы мен қасиеттілігіне орыстың ұлы акыны Пушкинді үлгі ете сөйлейді. Өйткені «орыстардың Пушкині қияметке шейін халық тілінде сөйленіп, тарихқа жазылуы»⁴⁵, сол сөз өнерінің құдіретіне байланысты деп біледі. Абайға да осы тұрғыдан карап, оның акындық өнерін аса жоғары бағалайды. Зейнелғабиден қазақтың тіл өнерін татар халқына таныстыруды максат еткенде, Абай шығармаларын казак поэзиясының үлгісі ретінде ұсынып, оны казак поэзиясының ұшар шыңы, жақұты ретінде таниды. Поэзияны Абай қойған талап тұрғысынан бағалауға тырысады.

Абай поэзияның әлеуметтік мәнін түсіріп, жеке бастың мүддесіне пайдалануды катал айыптап, мазмұн мен түрдің бірлігі туралы мәселеге тегеурінді талап қойса, Зейнелғабиден де: «Жалғыз-ақ шешендік байлаусыз, дәмсіз көпке қадірсіз құрғақ болғаны сықылды мақтаулы өлеңшілдік те біреуді мақтап жақтауымен, біреуді жақтап сақтауменен болмайды, бәлкім шешеннің тілі, шебердің қолы ортақ болсын. Өлеңнің іші алтын, сырты күміс болып үлгі өрнекпенен толы болсын»⁴⁶, — деп, өз дәуірі үшін бағалы пікір қозғайды.

Қазак сөз өнерінің басқа мәдениетті халықтармен салыстырғанда артта қалуының себебі не деген сұрақ қояды. Бұл өнердің басқа халықта болғаны сияқты қазақта да барлығын, қазақтың да небір сөзге шешен, ойға көсем «кетпен тұяқ кемеңгерлері» болғанын, әрі сөз өнерінің қадірлі болғанын атап көрсетеді. Бірақ осындай сөз өнерінің негізі болса да, шешек атып гүлдемеу себебін: «Асылы бұл екі өнер (шешендік өнер мен акындықты айтып отыр — М. М.) басқа халықта болғаны сықылды қазақтарда да барлығын, сол асылдың қадірін танып, орныменен ұстай алмай, ғылым, мағруф майыменен майланбағаны себепті, ілгері аттай сүрініп келе жатқандай»⁴⁷, — деп көрсетеді. Ділмар шешендеріміз бен акындарымыздың қайда жәрмеңке болса сонда барып, сөз өнерінің қадірін кетіріп жүргеніне ренжіп: «Енді миллат бакшасын ғылым, мағруф блән зейнеттеп, гадалат сарайында шешендерімізді сөйлестіріп, өлеңшілерімізді айтыстырсақ, мәжілісіміз гүлді, сөзіміз бұлды болар еді»⁴⁸ — деп сөз өнерінің

өсуіндегі басты кедергі қазақ сөз өнерінің баландығынан емес, оның қараңғылығы мен өнер-білімсіздігінен деп қарауында Абайға үн қосу бар. Әрі Абай шығармаларын үлгі-өнеге ретінде бағалайтыны да сезіліп тұр.

Орыс тілі мен мәдениетіне көзқарас жағынан да зерттеуші Абай бастаған ұлы жолдың торабынан табылады. Сондықтан да орыстар мен қазақтар мәңгілік бірлесіп өмір сүретіндіктен, орыс тілін білу қажеттіліктен туады деп қарап, Ресейге қосылғаннан бері ғана Қазақстанда ағарту ісінің жанданып отырғанын арнайы түрде атап көрсетеді. Орыс тілін үйренумен бірге екі тілді орынсыз бытыстырып сөйлеуге қарсы болып, әдеби тілдің дәрежесінде сөйлеуді талап етеді, тіпті, бұл талап бүгін де күн тәртібінде тұр емес пе?

1908 жылы «Уақыт» газетінің 388-санында жарияланған «Абай Құнанбаев» деген мақаланы біз Зейнелғабидендікі деп ойлаймыз. Бұл мақала туралы Ә. Жиреншин Кәкітай 1907 жылы Қазанға барғанда Қазан қаласынан шығатын осы газетке Абай туралы мақаланы жариялатты⁴⁹, — деп қарайды. Бірақ бұл пікір онша сенімді емес. Себебі «Уақыт» газеті Қазанда емес, Орынборда басылған. Екіншіден, мақаланы жазушы Абай кітабын осы уақытқа дейін бастыруға әрекет етпегендерге наразылық білдіреді. Ал Абай кітабын бастырғалы жүрген Кәкітай өзіне-өзі наразылық білдіруі мүмкін емес қой. Үшіншіден, мақаладағы көзқарас көп жағдайда Зейнелғабиден пікірімен іліктес келіп жатады. Мысалы, Абай өлеңіндегі «Қайран тіл, қайран сөз, наданға қадірсіз», деген ой Зейнелғабиденнің тіл жайлы пікірімен үйлесіп жатыр. Мақаланың көлемі шағын болғанымен, Абай мұрасының кейбір өзекті жактарын арнайы сөз етуімен де назар аударады.

Зейнелғабиден «Насихат-Қазакиясында» Пушкин атының тарихқа мәңгі жазылуының басты себебі, ақындық өнері күдіретінде деп қараса, бұл мақаласында Абайдың қазақ даласына данқы жайылып танылуы, ақынның байлығына немесе билігіне байланысты емес, керісінше, оның «тілі, оқушыларын оятатын өлеңдері оны бүкіл атырапқа өзін мәшһүр еткен» ақындық өнерінде деп Абайдың ақындық өнеріне шешуші мән береді.

Мақала авторы Абайды тек ұлы ақын ретінде ғана танымай, оны қазақ халқының ойшылы, білімді кемеңгері ретінде бағалап, Абай туған халқының рухани дүниесімен ғана шектелмей, Батыс пен Шығыстың рухани дүниесінен де терең сусындағанын атап өтеді, Абайдың географиямен, әсіресе, тарихпен кең тұрғыдан таныс, өресі зор білімді кісі болғаны туралы алғаш мәлімет беріледі. Бұл айтылған

пікірлерде Абай мұрасының нәр алған үш саласы жайлы М. Әуезов қалыптастырған ғылыми терең танымның алғашқы нышаны жатқанын да көреміз.

Абай мұрасының нәр алған үш саласын нақтылы атап отырып, автор сол үш саланың ішінде орыс әдебиетінің шешуші роль атқаратынын атап көрсетуінің өзі ерекше мәнге ие. Мақаладағы пікірдің ең құнды да іргелі жері: «Ол шығармаларын қазақша жазды, мейлінше мол еңбектенумен, орыс тілін үйреніп, орыс әдебиетіне еркін жетіліп достасып алды. Өлеңдері есіткеннің жүрегін жігерлендірерліктей табиғи болып, шығармаларының асыл негізі Лермонтовқа үндес», — деп ой түйінде жатыр. Автордың пайымдауында, Абай орыс әдебиетін зор құштарлықпен кәміл меңгергенін, Абай шығармаларының негізгі сарыны, әсіресе, М. Ю. Лермонтовпен сабақтас, өзектес екенін арнайы атап көрсетуі сол дәуір ой-пікіріндегі елеулі табыс. Абай мұрасының «әуені мен әуезін», яғни негізгі басты сарынын тікелей әдебиетінің демократиялық бағытымен үндес деп таныту сол кезең үшін қаншалықты мәні зор пікір екендігі бүгінде ерекше мәні бар нәрсе.

Кәкітай Ысқақұлы

Революцияға дейінгі дәуірде Абайдың өмірі мен әдеби мұрасын танытуда елеулі еңбек еткендердің ішінде Кәкітай Ысқақұлының орны бөлекше. Кәкітайдың Абай мұрасын танытудағы басты еңбегі де Абай шығармаларының тұңғыш жинағын құрастырып жариялауы мен акын өмірі туралы алғаш рет мәлімет беруінде жатыр. Кәкітай Абай мұрасын жинастырып, бастырудағы тарихи еңбегі жайлы Абай мұрасын зерттеушілер еңбегінде³⁰ молынан айтылды да, бірақ М. Әуезовтың монографиялық еңбегінде болмаса, басқа зерттеулерде Кәкітай еңбегі сын көзімен қаралмаған. Сондықтан да Абайдың дүниеге көзқарасының қалыптасуына Е. П. Михаэлистің әсері басым болды деген Кәкітай пікірі абайтану саласында көпке дейін орын алып келді.

Кәкітай бастырған 1909 жылғы жинаққа дейін баспасөзде жарияланған бірлі-жарымды Абай өлеңдерінің бәрі де асыл түпнұсқа қалпында сақталмады. Тіпті В. А. Кудашев жазып алған қолжазбаның өзінде де Абай шығармалары текстологиялық өзгерістерге ұшырағаны мәлім. Кәкітай құрастырған Абай өлеңдері (56 ғана) революцияға дейінгі дәуірде түпнұсқаның табиғи қалпын сақтап қалды, түрлі текстологиялық бұрмалаушылықтар болған жоқ³¹. Сөйтіп бүкіл

қазақ елін тұңғыш рет Абай шығармасының асыл түпнұсқа қалпымен таныстырады.

Кәкітай олқылығы — Абай шығармаларын түгел қамти алмауы демесек, Абай өлеңдерін түрлі тақырыптарға бөліп, жіктеуі сол дәуір жағдайына байланысты қарағанда орынды да. Кәкітай мәдениет пен білімнен кенже қалған қазақ қауымының ой-өрісін еске алып, тақырыптық принципке сүйенуді жөн көрген. Бүкіл қазақ ақындары Абай шығармалары мен өмірбаяны жайлы дерекпен тұңғыш рет Кәкітай арқылы ғана танысты. Кәкітай Абай өмірі мен творчествосына жалпы тоқталғанымен, сол дәуірдің өзінде-ақ Абай жөнінде ойлы пікірлер айта білді. Кәкітай Абайдың шын мәніндегі ақындық өнерге сексенінші жылдары батыл бет бұруының себебі оның орыс халқының озық ойлы әдебиетімен танысуында жатыр деп көрсетуі, Абай творчествосы мен өміріндегі елеулі құбылыстардың төркінін дұрыс аңғара білгенін байқатты. Ақындық дарыны асып туған Абайдың осы өнерге қолын кеш сермеуі, Кәкітай пікірінше, өскен ортасына тікелей байланысты қаралады. Аталы ортаның ақындық өнерді кемсіте қарауы Абайға белгілі дәрежеде әсер еткен. Бірақ ел ісіне ерте араласып, халықпен тығыз байланыста болуы арқылы ғасырлар бойы сұрыпталған тіл өнерін терең меңгеруі — Абай ақындығының тербеліп өскен алтын бесігі деді.

Кәкітай мақаласы революцияға дейінгі дәуірде ұлы ақын творчествосының нәр алған арналарына байланысты Абайдың ақындық кітапханасының көлемі жайлы мәселеге біршама бағдар айтуымен де ерекшеленеді.

Сұлтанмахмұт Торайғыров

Абай мұрасын тереңірек зерттеп, танып бағалауда қазақтың талантты ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыровтың пікірлері абайтану тарихында ерекше орын алмақ. Сұлтанмахмұт — Абай дәстүрін творчестволықпен дамыта түсушілердің көрнектісі әрі ақын мұрасының әлеуметтік тамырын тереңірек танығандардың бірі. Ол Абайдың жаңа бағыттағы қазақ әдебиетінің негізін салып, классикалық дәрежеге көтерген еңбегін жете түсінді. Мұндай биік танымға Сұлтанмахмұт творчестволық іздену, азабы мол ақындық жолды бастан кешіру, әдеби тілдің тазалығы туралы заман талабы күн тәртібіне қойып отырған мәселеге жауап беру тұрғысынан келді.

XX ғасырдың басында революциялық қозғалыстардың өріс алуына байланысты бұратана атанған халықтардың ұлттық

санасының ояна бастауына карсы патша өкіметінің саясаты шегіне жете күшейе түсті. Қазақстанның ең шұрайлы жерлері отаршыл өкімет тарапынан түгелдей тартылып алыну мен жылымыр құрттай іштен келген миссионерлік бағыттың әрекеті де жанданды. Осындай кеселді құбылысқа карама-карсы күрестің бір түрі ретінде қоғамдық ой-санада туындаған панисламистік ағым да канат жая бастады. Екінші жақтан Ресей империясының қол астындағы мұсылман халықтарында ислам дінін насихаттау күшейіп, панисламистік, пантүркістік идеялар бас көтерді. Қоғамдық ой-санадағы бұл жай құбылыстың көрінісі, әсіресе, И. Гаспиринский шығарған «Таржиман» газетінде дін бірлігі, тіл бірлігі ашық үгіттеліп жатты. Қоғамдық тұрмыста белең ала бастаған бұл құбылыстың зардабы сол тұста жарық көрген қазақ тіліндегі кітаптарға да тиді. Қазақ әдебиетінде әдеби тілдің шұбарлану процесі күшейді. С. Торайғыровтың сөзімен айтқанда: «Қазақ тілінде деп бастырылған кітаптардың көбінде қазақтың исі де жоқ. Неге десең тілдері бытбырақ, бытбырақ болмағандарының ағымы теріс»⁵²

Осы теріс ағым мен тіл шұбарлану процесіне карсы С. Торайғыровтың алға ұстар үлгісі «соқыр кісі сыбдырынан танырлық Абай өлеңдері»⁵³ болды. Рухы жағынан, шұбарланып бара жатқан қазақтың әдеби тілін таза сактау, дамыту тек қана Абай негізін қалаған қазақ әдебиетіндегі халықтық дәстүрдің негізінде ғана болуы мүмкін деп, Абай мұрасының жаңашыл бағыты үшін күресті.

С. Торайғыров Абайдың әдеби тіл үшін күресін терең барлап бағалаушы ғана емес, ол көркем өнердің мәніне материалистік тұрғыдан карап, Абайдың эстетикалық танымдарын да терең біліп, бағалай алды. Абайдағы эстетикалық ойды өз шығармасына батыл ендіруімен бірге оны замандастарынан да талап еткен. «Керекті-керексіз сөзді өлең деп қуанып жаза беру — дерті жоқ кісінің ыңкылдағаны, толғағы жоқ қатынның бебеулегені қандай жексұрын болса, бұл да сондай жексұрын болады»⁵⁴, — деп жазды. Сұлтанмахмұттың пікірінше, әрбір көркем туынды нағыз өмір шындығының қазанында кайнаған қанның, қиналған жанның, толғатқан көңілдің толғанған жүректің сығындысы» болуы керек. Бұл пікір оның Абайдың ақындық дәстүрін нақтылы түрде дамытуға ұмтылуымен бірге өз шығармаларының негізгі эстетикалық танымына айналды.

С. Торайғыров өз өмірінің идеялық бұлыңғыр дәуірі кезінде де өткен дәуір мұрасына көз салып, сөз еткенде, өз қатынасын Абайдың эстетикалық танымы тұрғысынан білдіріп отырады. Өз алдында өткен әдебиет өкілдеріне Абай «сөзінің бірі жамау, бірі құрау» деп сыншылдықпен

қараса, Сұлтанмахмұт та көне дәуірдің әдеби мұрасына осы тұрғыдан қарайды. Ол Абай поэзиясы мен өткен дәуір әдебиеті өкілдерінің туындысын салыстырғанда, ақындық шеберлікті ғана өлшем етпей, шығарманың идеялық мәніне баса көңіл бөледі. Абайда үлкен ақындық қуат пен озат ойдың әсем өріліп, тұтастық тауып отыратынын осы сомдалып құйылған тұтастық бірліктің Абайдан бұрынғы әдебиетте көмескі тартуын аңғартады. Яғни Сұлтанмахмұттың көркем туындыдан талап етіп отырған басты шарты — нағыз реалистікпен суреттелетін өмір шындығы — ақиқат. Осы себептен де:

*Жаратқыш шеберлікке келгенінде
Олардың талантына кім жақындар.
Сөздерінен ақиқат ала алмаймыз.
Сондықтан бәйге алдына сала алмаймыз.
Олар надан ойлауда көп адасқан,
Бірақ біз ақындығын тана алмаймыз.
Оларды қоя алмаймыз Абаймен тең,
Себебі оқымаған, ілімі кем.⁵⁵—*

деп, өткен дәуір әдебиеті өкілдерінің Абаймен салыстырғанда, олардың ақындық қуатын, көркемдік талантын терістемейді, керісінше, мойындайды. Сұлтанмахмұттың ойынша, олардың басты кемшілігі — өмірдің ащы шындығын, ақиқатын бере алмай адасуында. Абайды, шын мәніндегі, ақиқаттың жыршысы — реалист ақын ретінде танып, қазақ қауымының ой-санасындағы жаңа бағытты ақындықтың бас бәйгесін ұсынғандықтан да:

*«Ер Тарғын», «Қобыландыны» оқып байқа,
Абайды оқы, таңырқа, басың шайқа.
Ақындықтың қуаты есіңді алып,
Бас алмастан оқырсың қайта-қайта⁵⁵,—*

дейді. Мұнда ол ұлы ұстазынан бойына дарытқан озат эстетикалық таным биігінен төмендемейді. Өткен дәуір әдебиетіне эстетикалық биік тұрғыдан қарап бағалауы революция алдындағы қазақ әдебиеті тарихында көркемдік ойдың деңгейін биіктете түсті. Бір әдебиетші өзінің мақаласында революцияға дейінгі қазақ әдебиеті тарихын дәуірге бөлуге тоқталып, әр дәуірге өзінің қатынасын ашық білдіріп отырады. Оның ойынша, қазақ әдебиеті тарихын үш дәуірге бөлу керек: 1) Абайға дейінгі көне дәуір әдебиеті; 2) Абай дәуіріндегі әдебиет; 3) Абайдан соңғы дәуірдегі әдебиет.

Ал осы дәуірлердегі әдеби мұраларға қай тұрғыдан келу керек деген мәселеге зерттеуші Сұлтанмахмұттың Абайдан дарытқан эстетикалық танымына қарама-қарсы бағытта, яғни

көне мұра атаулыны бірыңғай дәріптеу тұрғысынан қарайды. Көне дәуір әдебиетінің көлеңкелі жағын сыншылдықпен қарай алмайды. Сұлтанмахмұт көне дәуір әдебиетінің өкілдері туралы «олар надан ойлауда көп адасқан» деп қараса, зерттеуші «бұрынғы жаксы сөзге жұрт жаман көзбен қарауда» деп, ескі әдебиет мұрасына түгел мадақтайтын таным тұрғысынан қарайды. Ол — Абай сияқты ойшыл, реалист, эстетикалық жаңа танымды қалыптастырушы дана ақын ретінде тани алмаған. Көзқарастарындағы осындай алшақтықтан болса керек, С. Торайғыров бір сөзінде осы зерттеуші туралы:

*«Исходящий» жазатын нәмірге ұста,
Онан ары өмірге оны қыспа.
Ойбай, мен ұмытыппын сыншы екен ғой,
Сын дегенде таланты әм бөтен ғой⁵⁷, —*

деп, оның әдеби сын дүниесіндегі өріссіз әрекетін әжуа етеді.

С. Торайғыров — Абайдың ақындық дәстүрін дамытушы өнерпаз сөз зергерлерінің алдыңғы сапындағы өнер қайраткерлерінің бірінен саналатын дарынды ақын.

Оның туындыларындағы Абай өлең құрылысының іздері мен ақындық тіліндегі көркемдігін сөз бедерлеріндегі абайлық дәстүрлерді анық көреміз. Саяси-әлеуметтік тақырыптардағы халықтық тұрғыдан толғанатын мұң-шері де Абай поэзиясындағы сарынмен өзектесіп жатуындағы рухани туыстықтың өзінде де айтарлықтай сырлар жатыр.

«ҚАЗАҚТАҒЫЛАР». Ахмет Байтұрсынұлы

1905 жылғы революциядан кейін-ақ Ресей қоластындағы отарланған шет аймақтарда ұлттық сана оянып, жаңадан баспасөз орындары пайда болып, көбейе түсті. Осы тұста қазақ азаматтары да қозғалып, қоғамдық ой-санаға қозғау салған газет-журналдар шығара бастады. Соның бірі — «Қазақ» газеті болатын. XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының ой-санасында ояну дәуірінің басты сарыны «Қазақ» газетінде көрініс беріп жатты. Абайдың әдеби мұрасын таныту, бағалау, насихаттау жайы да сол кезеңнің саяси-әлеуметтік болмысына сай қазақ қоғамының отаршылдық саясатқа қарсылығынан туындап отырған ұлттық сезім мен ұлттық сананың сарыны тұрғысынан жүргізілді. Бұл сол кезеңде басылым көрген қазақ тіліндегі газет, журнал және жеке кітап, жинақтардың бәріне ортақ құбылысқа айналып үлгерген де еді.

Қазақ әдебиетінің ұлы классигі Абайдың қайтыс болуына он жыл толуына орай «Айқап», «Қазақ» баспасөзі беттерінде қазақ әдеби сынының нышаны белгі берсе бастады. Жаңадан тәй-тәйлеп қадам басқан әдеби сын түрлерінің әдеби ғылыми деңгейі балаң болуы себепті де Белослюдов «Қазақ әдебиеті ғылыми еңбекке өте кедей»³⁵, — деп жазғаны шындықтан шығындап кетпейтін. Дегенмен де әдеби сын түрлері белгілі дәрежеде сол кезеңнің әдебиет әлемінде орын алған рухани құбылыстарына аз болса да өз мүмкіндіктеріне орай араласып отырды.

Жандана бастаған әдеби сын, әсіресе, Абайдың әдеби мұрасының асыл мұраттарын, ақындық өнер жолын танып бағалау, таныту, насихаттау жолындағы әрекет қанат жая бастады. Осы мәселені қолға алып сөз етуде Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов, Нәзір Төрекұлов т. б. Абай шығармаларының әлеуметтік, халықтық бетін негізгі идеялық бағдарын жұртшылыққа өздері ұстанған ұлттық ояну сарыны тұрғысынан танып, бағалауға жол алды. Өйткені қазақ халқының ұлы ақынға деген шексіз махаббатын олар кімнен болса да ерте сезініп әрекет еткені — талассыз шындық.

«Қазақтағылар» Абай мұрасын танып бағалағанда ұлы ақынның саяси-әлеуметтік бағдарын В. И. Ленин: «...ағартушылар өздерінің айрықша көңіл бөлерлік мәселе ретінде халықтың бірде-бір тобын бөліп алып қараған жоқ, бұлар тек жалпы халық туралы ғана емес, тіпті керек десе жалпы ұлт туралы сөз қылды»³⁶, — деп атап көрсеткен шындық деңгейін де бүкіл қазақ атаулының рухани қамқоршысы ретінде танытуға күш салған да болатын-ды. Бұлай етуге Абайдың өзі:

*Біріңді қазақ бірің дос
Көрмесең, істің бәрі — бос,—*

деген ой-танымын өздеріне айнымас бағыт, бағдар, сара жол етіп алған ортақ сарынды байқауға болады.

А. Байтұрсынов а дегеннен-ақ Абайды оқу үстіндегі өз тәжірибесіне, өзіндік түйсіну сезіміне сүйене отырып аңғартқан бір пікірі — ақын сөзін оқырман атаулының бірден байлап ала алмайтын, тереңдеп бойлап ене бермейтін ерекшелікті ескертуінде жатыр. Өйткені Абайдың «Кей сөздерін ойланып, дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да, түсіне алмайды. Не мағынада айтылғанын біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі» (55-б), — деп ескертуінде терең шындық жатыр. Бұл пікір өлең уәжіндегі ерекшелік — қазақ өлең құрылысында бұрын-сонды орын

ала бермеген, жаңаша құрылған өлең өрнектеріне де оқырманның тосырқай қарап, қашан жаттығып кеткенінше еңдей алмауында жатыр деп қараған.

М. Дулатов «Қазақта» жарияланған «Абай», «Даукұмар» мақаласында айтарлықтай мәні бар келелі мәселені көтере білді. Абай мұрасы сол заман бейнесін суреткерлік шеберлікпен сомдаған шындығы, уақыт айнасы. Яғни автор Абай мұрасын халықтың тарихи жадының көрінісі деп ұғынуы себепті де: «...казак басқа жұртпен үзенгі қағысып, тең халық болып жасай алмауы тарихы, әдебиеті жоқтықтан. Тарихы әдебиеті жоқ халықтың дүниеден өмір сүруі, ұлттығын сақтап ілгері басуы қиын. Әдебиеті, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып жоқ болады», — («Қазақ». 1914, № 67), — деп жазғанда Ресей отаршылдарының алдымен халықтың тарихи жадының сақталуынан, оянуынан зәре-құты қалмайтын кәнігі саясатын меңзеп отыр. егер де халық өзінің төл тарихы мен әдебиеті қалыптастырған тарихи жадынан көз жазып қалса, оның ассимиляцияға түсіп, жұтылып, сіңісіп кетуі — тарих тәжірибесінде талай рет қайталанған қайғылы шындық болатын. Осы себепті отаршыл үкімет халықтың тарихи жадын шаюға, оның қайта оянып жанданбауына бар күшін салатын. Бұған мысалды алыстан іздемей-ақ, өзіміз күнде табынып, құлдық ұрып келген профессор Ильминскийдің мынадай әрекетінен-ақ қарап, ой түйсек те жетіп жатыр. Профессор Н. И. Ильминский 1889 жылы «Дала уәлаяты» газетінің қосымшасында жарияланған венгр ғалымы Г. Вамберидің казак тарихына жанама түрде қатысы бар, зерттеу мақаласы аударылып басылғанда, Қасиетті Синодтың оберпрокурорына: «Сұрақ бар: орыстың ресми үнкағазы арқылы казактарға олардың түркі тектес екенін, олардың халқында хандықтар мен мемлекеттердің болғанын айтудың не қажеті бар еді, бұл олардың терезесін орыстармен тең қою үшін керек болады ма?..

«Акмолинские областные ведомости» басылымының ресми емес бөлігін шығаруды тоқтату керек. Біраздан бері осы бір казак газетінде түркі тектестердің немістер жазған тарихы орыс, казак тілдеріне аударылып басыла бастады... Гимназияда және кадет корпустарында, тіпті университеттерде оқыған казактар үшін бұл тарихи ой-пікірдің бастауына айналуы мүмкін» (Ә. Каримуллин «Қазақ әдебиеті» 9.08.1985 ж), деп жазған шағын хатында жергілікті халық өткен тарихын білсе, оның қолдан өшіріліп отырған тарихи жады оянып кетіп тарихи ой-пікірдің бастау алар рухани көзіне айналып кетер деген қауіп пен үрейді көреміз. Яғни М. Дулатовтың халықтың тарихы, әдебиеті оның тарихи

жадын сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жалғастық табар дәстүрге айналуы өзекті буыны болуы себепті де, Абайдай ұлы ақын мұрасының халықтың тарихын, жадын жаңғыртып дамыту жолына қаншалықты шешуші мән берген көреген пікірін танимыз.

«Қазақтағылар» Абайдың қайтыс болуына он жыл толуына орай ұлы ақын мұрасын танып-білу, насихаттау жолында қоғамдық ойды алғаш рет саналы түрде бағыттаған ұйымдасу орталығына айналғаны байқалады. Түрлі әдеби кештер туралы хабарлар беріліп, 1913 жылдан бастап Абайға арналған алғашқы мақала, зерттеулерді жиілеті жариялауы осынын айғағындай.

Ал Нәзір Төреқұловтың «Әдебиетімізге көз салу» деген мақаласы «Қазақ» бетінде айтылған пікірлерді жалғастыра отырып, Абай мұрасы жайлы тіпті ғылыми теориялық байламдарға келеді. 1916 жылы «Қазақ» газетінің 164 санында жарияланған бұл мақала әдебиетіне орай күрделі проблеманы арнайы сөз етіп, екі түрлі мәселеге айрықша тоқталуымен назар аударады. Яғни автор «Абайдан кейінгі қазақ әдебиеті қай жолмен, қай бағытпен жүруі керек? Кімге ерсек жөн болмақ?» деген үзілді-кесілді сұрақты қоғамдық ойдың сарабына салумен ерекшеленеді. Бұл сұрақ тектен-текке тұмастан сол дәуірдің тарихи жағдайына тікелей байланысты танымда болып жатқан өзгерістер негізінен туындап жатқан құбылыс болатын-ды. Өйткені бұл кезең — бүкіл қоғамдық ой-сана шындығының айнасы болған әдебиетте әр түрлі бағыт-бағдарлардың, яғни реалистік, романтикалық, мистикалық-діншілдік, самарқау шығысшылдық сарыны белгі беріп, пікірдегі тайталастардың толғағы жүріп жатқан, қайталанбас ерекшелігі бар дәуір еді. Міне, осындай пікір таласы өріс алған дәуірде қазақ әдебиетінің негізгі нысана ретінде ұстанар бағыт-бағдары, темір қазығы не болу керек деген өзекті мәселеге мақала авторы: «Бұл мәселені мен орыс-европа әдебиетіне еру мақұлырақ болар деп шештім... Өйткені татарда Тоқай, қазақта Абай баршалары Франк, орыс әдебиеттерінің пікірлері, идеяларымен мәлім болды, баптанды», — деп, өзінің көзқарасының тұрғысынан нақтылы әрі дәлелді жауап береді. Яғни Абайдың әдеби мұрасының идеялық бағытын орыс халқының прогрессивті қоғамдық ой-санасының көрінісі болған орыстың классикалық әдебиетімен байланыстыра қарайды. Сол дәуірдегі Қазақстанның қоғамдық ой-санасындағы әр текті ағымдардың тайталасы қызған кезінде, бұл мәселеге автордың өзіндік таным тұрғысынан жауап беруінің елеулі мәні бар нәрсе. Бұл мақала осы тұрғыдан екінші бір күрделі мәселені көтеріп, қазақ әдебиеті орыс-европа әдебиетінің сүрлеуіне түскенде, оның арқау етер өзегі сыншылдық рух («рух

сыны» немесе «дух критицизма») сарын болуы керек деген ой-пікірге оқырман назарын аударады. Әсіресе, бұл пікірдің Абайдың әдеби мұрасын дұрыс бағытта танытуға әрі қазақ әдебиеті тарихындағы орын алған танымдағы пікір таласының мәнін тереңірек түсіне білуде белгілі дәрежеде септігі бар. Қазақстанда жиырмасыншы ғасыр басындағы әдебиет саласында шаң берген пікір таласында қазақ әдебиетінде сыншыл реализм, сентиментализм, символизм, немесе сыршыл романтизмнің қайсысы басым жатуы керек деген келелі пікірдің сол кезең жағдайында көтерілуінің мәні барлығы айқындала түседі.

Ұсынған автор өзіндік пікір-танымын 1916 жылдың өзінде-ақ қазақ әдебиетіндегі Абай дәстүрі үшін күресіп, әдебиетке абайлық сара бағытты жете танып барып ұсынған. Сол себепті Абай — әдебиетіміздің атасы, бұл жолдың қорқынышсыз, біз үшін пайдалы екендігін сезіп, сол жолға бұрылды. Әйтпесе Абай үшін араб, парсы жолы да ашық еді. Өйткені Абай Шығыстың әдебиеті мен мәдениетін Батыстан кем білмеген. Бірақ Абайдың орыс классикалық әдебиетінің реалистік бағытын ұстанып, бұл жолдың қазақ әдебиеті тағдыры мен болашағы үшін шешуші мәні бар жол екенін кәміл білді. Бұл пікір төңкеріске дейінгі қазақ қауымының ой-санасында Абайдың әдеби мұрасын таныту мен бағалауда сол мұраның бағыт-бағдарын жете танып білген жасампаз пікір болатын-ды.

Самат Әбішұлы

Абай шығармаларының жинағын 1916 жылы Орынборда «Абай термесі» деген атпен жариялаған әрі қаламының ақындық желі бар Самат Әбішұлы. Қазіргі Павлодар облысы, Баянауыл ауданында 1898 жылы туып, 1944 жылы Алматыда қайтыс болды. Кезінде өлең жинақтары шығып, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі болып, әдеби сынға да өз әлінше атсалысқан.

«Ү» деген бүркеншік атпен бір автор тарапынан қатаң сыналып, кейіннен идеологиялық жағынан қысым көріп, бойдағы барын бере алмай кеткен, азамат ақындардың бірі еді.

Абайтану тарихында да Самат Әбішұлы жариялаған Абай жинағы еске алынғаны болмаса, ол жайында тоқталып, пікір білдірген емес.

Революцияға дейінгі дәуір ішінде Абай шығармаларының жинағы деп жалғыз ғана 1909 жылы Петербургте Кәкітай бастырған басылымды атап келеді. Ал кеңестік дәуірде 1922

жылы Қазан мен Ташкентте басылған Абай өлеңдерінің жинағы осы 1909 жылғы жинақты қаз-қалпында қайталап басумен ғана шектелді. Оларда Абайдың өмірі мен шығармаларынан ешқандай тың деректер берілмеді.

Ал 1916 жылы Орынборда Самат Әбішұлы тарапынан бастырылған «Абай термесі» деп аталатын, яғни бұрын жарық көрмеген Абай шығармалары, тыңнан енгізілген өлеңдер жинағы санға алынса да санатқа қосылмай келді. Шындығына келер болсақ, осы жинаққа енгізілген Абайдың «Бірінші» қара сөзі мен жеті өлеңінен тұратын бұл кітапша ұлы ақын өлеңдерінің революцияға дейін жарияланған екінші жинағы деп аталуға толық негізі бар тамаша жаңа басылым. Мұны С. Әбішұлының: «Бұл бір елге көп жайылмаған қазақ ақыны Абай Құнанбайұлының бұрын басылмаған азғана сөздері еді. Мен қолымдағы барды кітапша етіп, бастырып алуымды қаладым», — деп ескертуінен де аңғарамыз. Екінші жинақты бастырушы Самат Әбішұлы 1909 жылғы Абай шығармаларының тұңғыш жинағымен мейлінше жақсы таныс сияқты. Өйткені өзі жариялап отырған «Абай термесіне» 1909 жылғы тұңғыш жинаққа еңбеген өңшен жаңа шығармалардың енуі — осы ойдың айғақты дәлелі десе де болғандай. Өзі құрастырып отырған жинаққа ұлы ақын өлеңдерін бұрын-соңды бастырылмаған соны шығармалар деп жайдан-жай айтып отырмаған тәрізді.

Самат қолындағы Абай өлеңдері ауызша таралу түрінде емес, жазбаша қолжазба деректер негізінде келіп жеткені күдік тудырмайды. Қандай жолмен келсе де жинақты құрастырушының қолында ертеректе жазылған Мүрсейіт қолжазбаларының бірі болғанға ұқсайды.

Бұл ойымызды тіпті «Абай термесіне» енген ұлы ақын өлеңдері мен бірнеше қарасөзінде текстологиялық өзгерістің жоққа тән болып келуі де дәлелдей түседі.. Немесе 1909 жылдың өзінде «Насихат-Қазақия» деп аталатын кітабында Зейнелғабиден Абай өлеңдерін ақынның өз атымен жариялаған өлеңдерде текстологиялық өзгерістердің айтарлықтай мол болуы — автордың қолына Абай өлеңдері ауызша таралу түрінде жетуінен еді. Екінші жағынан қарағанда, абайтану тарихында Абай қарасөздерінің осы жинақта тұңғыш рет жарық көре бастауы да Самат қолында Абай шығармаларының түпнұсқасы ретіндегі қолжазба көшірмелердің бірі болғандығын әрі соған сүйеніп отырғандығын айғақтай түседі.

Жинақты құрастырушы «Абай термесінде» ақын қаламынан туған қарасөздерінің ішінен «Бірінші сөзді»

* Абай термесі, Орынбор, 1916. 1-бет.

арнайы түрде «Сөз басы» деген айдармен беташар сөз ретінде ұсынуы да жай нәрсе емес-ті. Бұл ерекшелік — екінші жинақ ретінде ұсынылып отырған «Абай термесіндегі» айта қаларлықтай сонылықтардың бірінен саналмақ. Өйткені Абай қарасөздерінің тұңғыш үлгі-өнегесі, тәлнұсқасы баспасөз арқылы бүкіл қазаққа осы екінші жинақ арқылы танылғаны шындық қой?

Қазақ баспасөзі тарихында тұңғыш рет жарияланып отырған Абайдың бірінші қарасөзін Мүрсейіт қолжазбаларымен текстологиялық жағынан салыстыра қарағанда, бірін-бірі дәл әрі толық қайталауы да жай нәрсе болмаса керек-ті. Мұнда тек бірнеше жеке сөздерде ғана сәл ауытқулар сезіледі. Әрі бұлардың өзі кей жағдайда асыл түпнұсқа ретінде саналатын Мүрсейіт қолжазбасындағы бірінші қарасөзге кейде текстологиялық дәлдік ендірумен де назар аударады. Мысал ретінде атап өтер болсақ, Мүрсейіттің қолжазбасында: «...білмегенінді кімнен сұрар-сың», — деп жалпылау мағынада берілетін сөздер тобы «Абай термесінде»: «...білмегенінді кімнен сұрайсың», — деп оқушыға тікелей сұрақ қоя, екеуара сұхбаттасу формасында берілуімен де түпнұсқаға жақындық танытатын ыңғайды байқатады. Немесе Мүрсейітте: «Балалар өздеріне керегінше өздері бағар», — деп келтіріп, ол сөзді бір-ақ рет қолданысқа түсіріп ширата түскен стильдік калып танытады. Әрине, бұл іспеттес тұңғыш рет жарияланып отырған қарасөздегі сәл ғана сезілетін тексттік өзгерістерді елеусіз құбылыс десе болғандай. Бұлай дейтін себебіміз, тек қана Мүрсейіт қолымен көшірілді деген қазір қолда бар 1905, 1907, 1910 жылдары жазылған қолжазбалардың өзінде де елеулі текстологиялық ауытқулардың орын алып отырғанын ескеруден барып туып отыр.

«Абай термесі» деп аталатын жинаққа ұлы ақынның «Бірінші» қарасөзі мен «Жаздығүні қылтиған бір жау-қазын» (10 жол), «Ата-анаға көз қуаныш»: (30 жол), «Күр айғай бақырған» (8 жол), «Белгілі сөз өлді-өлді» (4 жол), «Күшік асырап ит еттім» (4 жол), «Тайға міндік» (25 жол), «Жарқ етпес кара көңілім неғылса да» (20 жол) деп аталатын шығармалары ғана енгізілген. Яғни Самат тарапынан жарияланған ақын өлеңдері «Абай термесінде» өлең өрнегі жағынан өзгеріп, олардың бар саны 101 жол өлең ғана берілген. Егер бұл өлеңдерде Абай шығармаларының қазіргі күнде жарияланып жүрген өлең өрнегін сақтасақ, «Абай термесіндегі» өлең жолдары 140 жол боп көбейіп шығады. Бұл жинақта жарық көрген өлеңдердің біршама өзгеріске түсуінің белгілі бір себептері де барлығын ескермек керек,

Мүрсейіт қолжазбаларының өзінде әрі 1909 жылғы жинақта да Абай поэзиясы өзінің табиғи қалпындағы өлең өрнегін көп жерлерде сақтай бермеген. Мұның себебінің бірі Абай өлеңін көшіріп, таратушылар қазақ өлеңінің табиғатына ұлы акын тыңнан енгізген өлеңдегі жаңа түрлердің сыр-сипатын жете тани алмауында жатса керек. Абай шығармаларының тұңғыш текстологы Мұхтар Әуезовтің бұл салада атқарған ғылыми ізденістері арқылы ғана Абай өлеңдері шын мәніндегі өзінің табиғи бастапқы қалпындағы өлең өрнегіне 1933 жылы жарияланған тұңғыш толық жинақтан бастап түсе бастады. Немесе осы алғашқы толық жинаққа дейін жарияланып келген Абай шығармаларындағы өлең өрнектері өзіне тән табиғи бастапқы қалпын көп жағдайда сақтай бермегенін 1923 жылы-ақ «Ақжол» газетінде Ғабдрахман Сағди де арнайы түрде ескертіп өткен еді. Осы іспеттес жағдайлардан «Абай термесінде» жарияланған акын өлеңдері де өз өрнегін бастапқы табиғи қалпында бере алмағанын көреміз. Мысалы: «Ата-анаға көз қуаныш» өлеңі Саматта негізінен бес тармақты, бір шумақты (барлығы 6 шумақ өлең) өлең өрнегімен берілуі себепті 30 жол боп тұр. Ал қазіргі жарияланып жүрген қалпында ол өлең 6 шумақ, әр шумағы 7 тармақты болып келуі себепті өлең жолдары 42 жол боп тұр. Немесе «Тайға міндік» өлеңі жинақта 5 шумақ, әр шумағы 5 тармақтан тұратын өлең жолдарымен беріліп отырады.

Мысалы:

*Тайға міндік, тайға шаптық
Жақсы киім киініп.
Үкі тақтық, күлкі бақтық
Жоқ немеге сүйініп.
Күйекентай күтті, күс етті, не бітті?—*

деген тәрізді өлең өрнегіне құрылған. Әрине, бұл да о баста Абайдың өлең өрнегіндегі жаңалықтың табиғатын терең танып білмеуден туған ортақ кемшілік еді. Әрі бұл өлеңнің әр түрлі өлең өрнегінде берілу формаларын салыстырып қарасақ, Абайдың көп өлеңдері өзінің бастапқы табиғи қалпына түсудің ұзақ жолын бастан кешкенін тани алмақпыз.

«Абай термесінде» жарияланған ұлы акын өлеңдері жоғарыда аталып өткен көлеммен ғана шектеледі. Самат қолында 1909 жылғы тұңғыш жинақ болған. Бірақ ол жинақтағы көпшілікке танымал өлеңдерді қайта жаңғыртып басуды қажет тұтпай, тек қана беймәлім, көпшілікке әлі де танылмай жатқан Абай шығармаларымен таныстыруды мақсат еткен сияқты.

«Абай термесі» деп аталатын екінші жинақта жарияланған Абай шығармалары текстологиялық жағынан карағанда, революцияға дейін әр түрлі жағдайда баспа бетін көрген Абай өлеңдерінің бәрінен де биік тұр. «Абай термесіндегі» өлеңдер ұлы ақын шығармаларының бастапқы түпнұсқа қалпын дәлме-дәл қайталайтын ерекшелігімен де айрықша көңіл бөлуді қажет етеді. Өйткені Самат құрастырған жинақ пен Мүрсейіт қолжазба көшірмелеріндегі өлеңдер мен қарасөздер тексті жағынан бір түсіп жатуы — екеуінің де бір түпнұсқа текске негізделгенін айғақтап тұр.

Қазіргі қолда бар Мүрсейіт қолжазба көшірмелерінің өзінде (бір кісі қолымен көшірілгеніне карамай) өлеңдердегі сөз қолданыстарында әркелкі текстологиялық өзгерістер «Абай термесіндегі» өлеңдерде де ұшырасады. Самат жариялаған Абай өлеңдеріндегі текстологиялық өзгерістер табиғатына көз жіберсек, ол құбылыстар кейде түпнұсқа ретінде ұстанып жүрген Мүрсейіт қолжазба көшірмелеріндегі кейбір жаңа ұғым, соны рен беретін, оны бастапқы түпнұсқа қалпына жақындата түсетін белгілерді де кездестіре аламыз. Мысалы, «Жазғытұрым кылтиған бір жауказын» өлеңіндегі «Күз жеткен соң тамырын үсік шалып» деген өлең жолындағы «жеткен» сөзі қазіргі күнде беріліп жүрген «Күз келген соң тамырын үсік шалып» дегендегі «келген» сөзінен гөрі бояуы қанықтау табиғи ұғымға бейімдік таныта береді. Осы іспеттес құбылыс, тіпті, Абай өлеңін өз атынан жариялап жіберген Мұхаметсәлім Кәшімовтің 1909 жылы Қазанда жарық көрген «Сұлу қыз» кітабында да ұшырасады. «Сұлу қыз» кітабында: «Шымырлап бу кіреді сүйегіңе» (14-бет) деп берілген. Осы өлең жолындағы «кіреді» сөзінің талғамсыз өзгертілгені Абайдағы: «Шымырлап бу енеді сүйегіңе» деген өлең жолын оқығандағы «енеді» сөзінің қаншалықты табиғи, дәл орнына тауып қолдануы себепті ғажап образды ұғым танытатынын сезінеміз. Абай әрбір сөзін талғап, таңдап барып орнына қолдануы себепті, тексте сәл ғана өзгеріс сезілсе-ақ болды, ол сөз табиғи бояуынан айрылып, жұтаң да күңгірт тартатыны бар.

«Ата-анаға көз қуаныш» өлеңі «Абай термесінде» екі рет қайталанған. Бірінде — бұл өлең бастан-аяқ толық түрінде берілсе, екінші жерде бұл өлеңнің бастапқы шумағының төрт тармағы мен екінші шумақтың соңғы 5—7 тармақтары бірігіп, тұтас бір шумақ ретінде беріледі. Бұл «Тайға міндік» өлеңімен қосылып, тұтас бір шығарма ретінде берілген. Саматтың жариялауындағы «Тайға міндік» өлеңі

Мүрсейіт көшірмесінде берілген осы өлеңмен тексттік жағынан түгелдей бір түсіп жатады. Мүрсейіттегі «Молдамыз бар» деген тармақтың Саматта «Малымыз бар» деп берілгені болмаса, ешқандай өзгеріс лебі сезілмейді. Назар аударатын бір жай, Мұхтар Әуезовтың әдеби-мемориалды музей-үйінде сақтаулы жатқан Мүрсейіттің 1907 жылғы көшірмесінде де «Ата-анаға көз қуаныш» өлеңі де екі рет қайталанып берілетіні бар. Біріншісінде, «Ата-анаға көз қуаныш» өлең жолдары көптеген текстологиялық өзгерістерге ұшырап, сөздері мен өлең жолдары ауысып түсіп отырады. Міне, осы Мүрсейіт көшірмесінде екінші рет беріліп отырған «Ата-анаға көз қуаныш» өлеңіндегі ауытқушылық «Абай термесінде» екінші рет қайталанып берілетін «Ата-анаға көз қуаныш» өлеңімен бірдей, дәлмедәл шығуы кездейсоқ құбылыс болмаса керек-ті. Өйткені бұл қайталаудың сыры Самат қолында Абай қолжазбаларының бірі болғандығын тағы да бекіте түседі. «Абай термесінде» берілетін «Құр айғай бакырған» өлеңіндегі:

*Өңкей надан антұрған,
Не десе де жөн бе екен?
Бос жүріп, құр қалған
Өміріңе сән бе екен?—*

деген өлең жолдарында асты сызылған сөздер қазіргі кездегі басылымдарда беріліп жүрген:

*Өңкей надан антұрған,
Қанша айтса да жөн бе екен?
Бос жүріп қор қылған
Өміріңе сән бе екен?—*

деген қалпына қарағанда жоғарғы шумақтағы ақын ойының табиғатына сай ұғым беретін өзіндік бастапқы қалпын танытқандай әсер қалдырады. Әсіресе, «Құр қалған» сөзімен берілетін ұғым «қор қылған» сөзінен гөрі табиғи қалып танытуымен көңіл аударар береді. Осыған ұқсас құбылыс «Күшік асырап ит еттім» өлеңіндегі «Мерген болды, ол мені атты» деген өлең жолындағы «ол» сөзінің орын ауыстыруынан да байқалады. Себебі қазіргі күндегі «Ол мерген болды, мені атты» деп қолданысында «ол» сөзі өлең басында берілгенде, өлең ырғағын, әуезін өз қалпынан өзгерткендей сезілетіні бар. «Ол» сөзінің «Абай термесіндегі» тұрған орны неғұрлым түпнұсқаға жақын сыңай танытқандай бола береді.

«Абай термесі» ұлы ақын шығармаларының революцияға дейін баспа бетін көрген екінші жинағы болуымен қатар,

Абай шығармасының танылу тарихы мен бүкіл қазақ даласына жайылу, таралу жайынан нақтылы дерек те береді. «Жалпы алғанда, көптеген шығармалардағы Абай текстінің дәлдігі қолда бар ауызша, жазбаша нұсқалардың бәрін тұтас алып текстологиялық талдаулар жасау жолымен анықталмақ» (М. Әуезовтің әдеби-мемориалды музей-үйі архиві, папка № 201. 6-б) деп Мұхтар Әуезов ескерткендей, «Абай термесі» келешекте ақын шығармаларының бір ізге түскен ғылыми негіздегі конондық тексті жасау жолында ақын мұрасын текстологиялық жағынан зерттеу, анықтау процесінде айтарлықтай салмағы бар аса құнды да сенімді жазба деректер көзінің біріне айналары анық.

Самат Әбішұлы «Абай термесінің» соңынан «Ойлы жұртым» деген сегіз аяқ өлеңінің үлгісімен жазылған өз өлеңін ұсынады. Саматтың Абайдағы «Сегіз аяқ» өлеңіндегі үлгісін жақсы білетіндігі байқалып тұр. Яғни Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңі Саматтың қолында болған. Абайдың бұл өлеңі алғашқы жинақта жариялануы себепті мұны өзі құрастырған жинаққа қайта бастыруды қажет деп таппаған. «Сегіз аяқ» үлгісін ең алдымен Абай маңындағы шәкірт ақындар жалғастырды. Соңыра бұл дәстүрді іле жалғастырушылар көбейді, соның бірі Самат Әбішұлы болғандығы «Ойлы жұртым» өлеңінің өрнегінен көрініп тұр. Қазақ әдебиеті тарихында ертеректе кітап бастырушылар немесе жинақ құрастырып жариялаушылар өздері жинақ соңынан сарын қосу ретінде өздері жазған өлеңдерін қоса ұсынатын әдет болған сияқты. Бұл тәрізді құбылыстар, әсіресе, революциядан бұрынғы дәуірде жарияланған ақын, жыраулар жинағында көптен ұшырасады. Мысалы, атап айтар болсақ, «Қисса шырынның» соңынан Құтб, «Өсиетнама» жинағының соңынан Мәулеки, «Насихат-Қазақиядан» соң Зейнелғабиден, «Абай термесінен» кейін Самат немесе М. Әуезов архивінде сақталып жатқан «Абай өлеңдерін көшірген бір беймәлім қолжазбаның соңынан бір ақынның «Сегіз аяқ» үлгісінде жазылған өз өлеңін қоса беруі — осы айтылған дәстүрлі әдеттің бір көрінісі десе болғандай.

Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңінің үлгісімен жазған Саматтың «Ойлы жұртым» өлеңінің кейбір жолдары өлең уәзінін (өлең өлшемін) сақтай бермейді. Кейбір өлең жолдарындағы буын санының артық-кем келіп жататын жақтары да баршылық. Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңінің басты сарыны негізінен ел мұңынан туған философиялық ой-толғаныстарын, жүрегіне шорланған мұң-наласының сыртқа шыққан сығындысы ретінде беріліп отырады. Ал Самат жазған «Ойлы жұртым» өлеңі де сегіз аяқ үлгісінде жазылуы себепті, туған халқының екі жақты езілудегі қайғы-қасіретін қозғаудан туғаны:

*Бірлікті ұғып,
Самалға шығып,
Қашан елім салқындар.
Шабандық істен,
Надандық істен —
Бастарыңды тартыңдар.
Жүрті боласың тартқанда,
Өнерің жетіп артқанда, —*

деп Абай сарынындағы сөзбен үн қосуынан-ақ аңғарылып тұр.

Бұл өлеңдегі ой сарыны — киналып езілудегі туған халқының қасіретті мұңы боп төгілген. Мұнда Самат — халық ортасында көкірек көзі ашық, халық мұңына тебіреніп үн қосқан ақынжанды ойлы сезімді азамат.

Абай мен М. Дулатов өлеңін алғаш рет орыс тіліне аударғандардың бірі — Сабатаев Сатылған. Ол Абайдың «Жаз» деген өлеңін орыс тіліне қарасөзбен аударған.

С. Сабатаев 1874 жылы Жетісу облысы, Верный уезіндегі Үлкен Алматы болысында туған. Ата-анадан ерте айырылып, Верныйдағы Ерлер гимназиясында оқиды. Мәскеудегі Лазарев атындағы Шығыс тілдері институтына түсіп, оны 1899 жылы аяқтайды (1872—1902. Тридцатилетие специальных классов Лазаревского института восточных языков. Памятная книжка, Москва, 1903, стр. 105).

Бішкек, Жаркент қаласында қызмет атқарады. Соңынан Мәскеудегі «Петров-Разунов ауыл шаруашылығы академиясына оқуға түсіп бітіреді. Агроном-ғалым атағын алады. Ара-тұра баспасөзге мақала жазып, қоғамдық қызметке де араласады.

1921 жылы жолсапармен Қарқаралы жакка барғанда қаңғыбас бандалар қолынан қазаға ұшырайды. Сол жылы «Қазақ тілі» үнқағазында азанама жазылып, қайғысына жора-жолдастары ортақтасқан болатын.

1916 жылы ұлт-азаттық қозғалысының отты жылдарында Абайдың бұрын еш жерде жарияланбаған өлеңдерін тандап жинақ ретінде жариялауы әрі ондағы Абай шығармаларының Мүрсейіт көшірмелеріндегі өлеңдермен дәлме-дәл түсіп жатуы, оның Орынборда басылу себептері де анықтауды күтіп отырған кезекті міндеттердің бірі.

Самат Әбішұлы 1916 жылы Орынборда жариялаған «Абай термесі» жинағы — абайтану тарихында ұлы акын мұрасын революцияға дейінгі дәуірде қалың бұқараға тарату, насихаттау саласында өзіндік орны бар елеулі еңбектердің бірі. Өйткені революцияға дейінгі қазақ баспасөздерінде жарияланған 1909 жылғы тұңғыш жинақтан басқа әр түрлі жағдайда жарияланып келген акын өлеңдерінің бәрі бірдей Абай атынан жариялана бермеген. Олардың басым

көпшілігі бөгде кісілер атынан жарық көріп келді. Бұлардың бәрі де текстологиялық жағынан мейлінше елеулі өзгерістерге, үлкен ауытқуларға ұшырап отырады. Ал текстологиялық жағынан әрі Абайдың бұрын баспа бетін көрмеген жаңа өлеңдері тұңғыш рет баспасөзде жариялануы жағынан қарағанда, Самат Әбішұлы тарапынан басылым көрген «Абай термесі» түпнұсқасы дәлме-дәл келеді де, 1909 жылғы жинақтан басқа жарық көрген Абай шығармаларының бәрінен де жоғары тұрғаны ешқандай талас тудырмайды, Самат құрастырған «Абай термесіндегі» Абай өлеңдері сөзсіз Мүрсейіт көшірмелерінің біріне сүйенуі себепті абайтану тарихында өзіндік елеулі орны бар ерекше құбылыс. Осы себепті де бұл «Абай термесі» жинағы 1909 жылы жарияланған тұңғыш жинақтан соң, Абай шығармаларының екінші жинағы болып енуімен-ақ жалпы абайтану тарихында өзіндік орны бар елеулі басылым ретінде бағалана бермек.

АБАЙ МҰРАСЫНЫҢ ОРЫС ТІЛІНДЕ ТАНЫЛУЫ

Патшалық Ресей тұсында Абайдың әдеби мұрасының орыс тілінде танылуы мен зерттелуі — орыс, қазақ халқының аса тереңде жатқан достығының зор айғағы. Ұлы ақынның көзі тірісінде шығармалары өз атынан жарияланбағанын еске алсақ, қазақ халқының рухани мәдениетінің даму тағдыры қандай жан төзбестік дәрежеде болғанын көрсетеді. Бірақ солай болса да халықтың көкейкесті арманын жырлаған Абай шығармаларының қазақ даласына төңкеріске дейін-ақ бірден-бірге көшу арқылы өз атынан, кейде тіпті аты аталмай-ақ халықтық шығарма ретінде таралса, кейде біреулердің атынан басылып таралғаны белгілі болып отыр. Тағдыры қызық Абай мұрасына баға беру, таныту мәселесі қазақтың қоғамдық ой-пікірінде ерте кезден-ақ басталғаны сияқты бұл мәселе орыс тілінде де ертеден-ақ басталған екен. Тіпті Абайдың әдеби мұрасының бағыты сияқты күрделі мәселеге орыс тілінде тұңғыш рет пікір айту, іш тарта жазу да демократиялық бағыттағы интеллигенттерінің дәстүріне мықтап енген еді.

Абайды танытудағы орыс интеллигенттерінің рөлін сол дәуірдегі демократиялық бағыттағы «Айқап» журналы «Біздің көбімізге Абайдың кім екені де белгісіз. Оның кім екенін бізге орыстар танытып жатыр»⁵⁸ — деп, әділ, тарихи шындыққа сай бағалаған. Төңкеріске дейін орыс тілінде жарияланған Абай туралы оннан астам деректерде пікір қозғалуы «Айқап» журналы айтқан ойдың дұрыстығын көрсетеді. Онымен бірге бұл деректерде айтылған пікірлердің Абай

мұрасының танылу, зерттелу тарихында өзіндік орны мен елеулі мәні бар.

Абайдың ақындық өнеріне бой ұрып, құлай берілген 40-тан асқан кезі еді. Бұл дәуірде Абай біліп, көпті көрумен бірге Семейдегі мәдениет өкілдерімен де іштей араласа бастағаны оның 1886 жылы Облыстық Статистикалық комитетінің толық мүшелігіне (Омбылық С. Т. Мирошниченко, Өскеменнен Е. П. Михаэлис, Павлодардан А. И. Деров және Ф. П. Плещеев, М. Ф. Степанов, С. И. Хабаров, С. С. Никитин және тағы басқалармен бірге сайлануынан да көрінеді⁵⁹

Абайдың орыс әдебиетімен танысуын біз, көбінесе, оның орыс достарымен қатынасынан бері қарай деп келеміз. Шынында, орыс оқығандарының хабарлауынша, Абайдың орыс әдебиетімен танысуы ертеректен-ақ басталған. Оған Потаниннің Абайдың немере туысы Халиолла туралы айтқаны дәлел⁶⁰. Ол бұл мәліметінде Халиолланың Тургенев, Лермонтов, Толстой, Белинский, Добролюбовтарды өз жерлеріне насихаттаушының бірі болғаны туралы қызық деректер келтірген. Олай болса жас кезінде-ақ Абай орыс әдебиетінің прогресшіл өкілдерімен алғаш рет туысы арқылы танысқан деуге әбден болады. Себебі жасында орыс тілін небәрі үш-ақ ай оқыған Абайдың орыс классиктерін терең меңгеруі тез бола қоятын процесс емес. Бұл туралы әрекеті ертеден-ақ басталған, жоғарыда айтылған мәлімет бұған негіз бола алады.

Абайдың өмірі мен шығармашылық өнеріндегі ерекшелікті орыс қауымына алғаш таныстырушылардың өзі қазақтардың орысша оқып, Еуропаға білім алған дарынды ұлдары Ә. Бөкейхановтан басталып, осы дәстүрді ары қарай жалғастырушылар — Нұқ Рамазанов, Сатылған Сабатаев, қазақ қыздарынан шыққаны Нәзипа Құлжановалар болатынды. Атақты ғалым, фольклорист Потаниннің өзі Абайды Белослюдовтар арқылы білген.

Орыс тілінде Абайдың өмірі мен творчествосын топтастырудың тұңғыш қадамын Әлихан Бөкейханов бастады. Бірақ кеңестік заманда Әлихан Бөкейхановтың жазаға ұшырап, ол жазған аса бағалы еңбектердің бәрі де, тіпті оны атаудың өзіне тыйым салуы —соңғы ұрпақтың ол жөнінде мүлде хабарсыз қалуына алып келді. Яғни оның қаламынан туған еңбектің бәрі де ақтандаққа айналып кетті.

Ә. Бөкейхановтың Абай туралы жазылған «Абай Құнанбаев» азанамаcы (некролог) абайтанудағы тұңғыш адым, бастапқы еңбектердің бірегейлі десе болғандай. Өйткені орыс қауымы алғаш рет қазақ әдебиетінің классигі, қазақ әдебиетіндегі жаңа бағытты бастаушы жаңашыл, ойшыл ақын Абай туралы тұңғыш рет толық мағлұмат, жүйелі ұғым алды.

Абай өмірбаяны мен өскен ортасы көшпелі өмір бесігінде тербеліп өскен қазақ болмыс ерекшелігі білгірлікпен аша отырып, ұлы ақынның сөз өнеріндегі шеберлік пен шешендік билік өнеріне халық арасында жетілу жолы да қапысыз ашылуы орыс оқырмандарына тосын жаңалық ретінде қабылданды.

Абайтану тарихында Абайдың ақындық өнер мен ислам дініне қарым-қатынасы жайлы аса күрделі мәселеге де тұңғыш рет Әлихан Бөкейханов тарапынан білікті пікір айтылуы сол кезең үшін айтарлықтай жаңалық болумен бірге бүгінгі ұрпақ үшін де мән-мағынасын сақтап отырған танымдық мәні бар пікір деп білеміз.

Оның «Абай поэтикалық қуаттың иесі, қазақ халқының мақтанышы болды. Абай сияқты халықтың рухани творчествосын осыншама жоғары көтерген қазақ ақыны әлі кездескен жоқ», — деп білгірлікпен баға беруі — Абайдың әдеби мұрасын терең танып білген зерделі зерттеуші аузынан ғана шығатын жасампаз таным.

Осы еңбекте Тұрағұл Абайұлының ұлы ақын шығармаларын жинастырып, Императорлық Ресей Географиялық Қоғамының Семей бөлімшесі арқылы жариялайтыны туралы хабарлауы да тосын жаңалық еді. Өйткені 1928 жылы Тұрағұл (Тұраш) тәркілеуге ілініп, айдалып кетуіне байланысты ақтаңдаққа айналып, абайтану тарихында сөз етілмей келгені жұртшылыққа танымалы жай.

Ә. Бөкейханов Абайдың ақындық кітапханасының Еуропалық саласына алғаш рет жетерліктей дәрежеде мән бере отырып алғаш рет пікір айтқан автор еді. Осы өміршен пікір кезінде айтылса да, Абайдың өзі:

*Білімді іздеп,
Дүниені көздеп,
Екі жаққа үңілдім, —*

деп ескерткен пікіріне соңғы жылдарға дейін мән берілмей келді. Абай дүниетанымына терең бойлау әрі ұлы ақын мұрасының нәр алған рухани көздерін танып-білу үшін де Батыс пен Шығыс мәдениетімен іштей творчестволық қарым-қатынасқа түскен ұлы ақын мұрасының болмысын жете танудың өзі қиын нәрсе.

Міне, автордың орыс оқырмандарына танытпақ болған ой-толғаныстарының абайтану саласында бағыт-бағдар ұстанар көсем пікірге айналса да, зерттеушілер бұл ой-пікірді ғылым айналымына түсіруге идеологиялық қыспақтың күрсауында қалып, мүмкіндігі болмай келді.

1914 жылы «Әл-Шархиятта» басылым көрген Нұр Рамзанов жазған «Абай Құнанбаев (1845-1904)» мақаласы да

бүкіл Ресей оқырмандарына казак әдебиетінің ұлы классигі Абайдың өмірі мен ақындық өнерін танытуда елеулі рөл атқарды, «Абайдың шығармаларында казак халқының рухани өміріндегі өзгерістер айқын бейнеленген» (Кітап: Абайды оқы, таңырқа... Алматы, 1993, 65-бет), — деп Абай мұрасының реалистік болмысын аса жоғары бағалай отырып, орыс оқырмандарын ұлы ақын шығармаларының таралу жолдарымен хабардар етті.

Орыс жұртшылығы Абай өлеңімен ресми түрде 1914 жылдан бастап таныса бастады. Ал Абайдың 1889 жылғы «Дала уәлаяты» мен 1896 жылғы Алекторовтың бастырған өлеңдері ⁶¹ орыс тіліне аударылып басылғанымен, Абай атынан тарамай, Көкбайдың атымен тараған еді. Революцияға дейін Абай өлеңдерімен орыс жұртшылығының танысуы 1914 жылғы Шығыстану институтының «Әл-Шархият» ⁶² жинағынан басталады. Бұл жинақта Абайдың аударылған төрт өлеңінің қарасөзбен мазмұны ғана берілді.

Ол өлеңдер: 1. «Лето» («Жаз») — аударған Сатылған Сабатаев. 2. «О любви» («Желсіз түнде жарық ай», «Поэт») «Адамның кейбір кездері», «Пожалейте меня» (Өлсем орным кара жер сыз болмай ма?) өлеңдерін Нұрғали (Нұк) Рамазанов (Ақтөбелік) аударған.

Бұдан соң «Сибирский студент» ⁶³ журналында Абайдың — «Желсіз түнде жарық ай» деген өлеңі шығады. Революцияға дейін орыс жұртшылығының қазақтың ұлы ақыны Абайдың шығармасымен таныстығы осылармен ғана шектеледі. Бұл аудармалардың бәрі де Абай өлеңінің жалпы мазмұнын баяндағаны болмаса, ақын поэзиясының өзіне тән көркемдік қуатын жеткізе алмаған. Дегенмен бұл тұңғыш аудармалардың ақын шығармасын орыс жұртшылығына танытудағы мәнін тиісті дәрежеде бағалауымыз керек.

Абай шығармаларының шын мәніндегі аудармасын жа сауға алдыңғы қатардағы орыс интеллигенттері ерте бастан-ақ әрекеттенгені соңғы кезде табылған деректерден айқындалып отыр. Абайды орыс жұртшылығының ертеректен-ақ танығанын, сондықтан ұлы ақынның халық мұңын толғаған шығармаларын орыс тіліне аударып, жарыққа шығаруға әрекет еткені (академик Ә. Марғұлан тапқан) Абайдың бұл қолжазбаларын жинаушы В. А. Кудашевтың деректерінен де көрінеді. В. А. Кудашев өзі жинаған Абай өлеңдерін 1898-1899 жылдары орыс тіліне аударып, баспаға даярлаған. Белгісіз бір себептерден басылмай қалған бұл аударма Абай шығармаларын тұңғыш рет бастыру әрекеті еді, әрі орыс тіліне тұңғыш аударылуы еді. Абай мұрасын зерттеушілердің айрықша назар аударатын мәселесі — бұл қолжазбадағы Абай өлеңдеріне жеке-жеке ат қоюы мен қазақша-орысша

текстің қатар сақталуы. Бұл — төңкеріске дейінгі баспасөзде басылған Абайдың кейбір өлеңдеріндегі⁶⁴ контаминациялық құбылыстар мен Абай өлеңдерінде кездеспейтін жаңадан қосылған өлең шумақтарының сырын білуге септігі тиетін ғылыми дерек болып отыр.

Абай өзінің шығармалары туралы тұңғыш бағаны да орыс зиялыларынан алды. Бұл жайлы тұңғыш пікір де 1903 жылы Петербургте Семенов Тянь-Шанскийдің редакциялауымен басылған «Россия. Біздің Отанымыздың географиялық баяны» деген көпшілікке арналған ғылыми кітапта берілді. Мұнда қазақ әдебиетіндегі жаңа бағыттың өкілі Абай деп танып, Шортанбайды зар-заман жыршысы ретінде қарастырған. Абай туралы: «Как представителя нового в киргизской поэзии следует называть Кномбая (Кунанбаева,— М. М.)»⁶⁵ — деп жалпы мағынада айтылса да, ақын шығармаларының басты ерекшелігін дәл басып, екшей көрсетуімен де қымбат. Автордың танытуынша:

- а) Абай — қазақ әдебиетіндегі жаңа бағыттың өкілі;
- б) Абай шығармаларының мазмұны мен формасы үйлескен;
- в) Абай — орыс классиктерін қазақ тіліне шебер аударушы әрі орыс әдебиетінің қазақ сахарасындағы насихатшысы.

Орыс тілінде басылған кейбір деректер⁶⁶ ақынның өмірі мен оның орыс достары туралы, өлеңдері мен әндерінің барынша халықтық сипат алып, халықтың рухани дүниесіне сіңісіп кеткені жөнінде нақты мәліметтер берумен ғана шектеледі. Бұл мәліметтердің де Абайды және оның әдеби мұрасын орыс қауымына танытуда елеулі мәні бар.

Әрі Абайды таныту тұрғысынан карағанда, Дж. Кеннанның Абай туралы айдаудағы орыс достарының пікірін беруі — Абайдың қазақ халқының ақыны, ойшылы ретінде халықаралық аренада тұңғыш танылуының бастамасы десе болғандай.

Абайдың қайтыс болғанына он жыл толғанда Мәскеуден шыққан «Эл-Шархият» жинағында ақынның өмірі мен творчествосын таныстыруды мақсат еткен біраз материалдар жарық көрді. Бұл еңбекте Абайдың өмірі мен творчествосын орыс жұртшылығына ресми түрде таныстырғанмен, ақынның әдеби мұрасына баға беру, аз да болса зерттеу элементі болды деуге келмейді. Өйткені 1903 жылы «Россиядағы» Абайға берілген баға өткір де дәл қойылса, мұндағы Н. Рамазановтың «Абай Құнанбаев» деген мақаласы, негізінен, Кәкітайдың 1909 жылғы мақаласының желісінен аса алмайды, көбінесе соны қайталайды. Абайдың әдеби мұрасының әлеуметтік тегі мен бағыты туралы сөз етпей, жалпылама түрде ақын поэзиясының таралу жолдары мен оның мазмұны нақты өмір шындығынан алынды деумен

шектеледі. Бірақ бұл ғылыми жинақтағы Абай туралы материалдар сапасы тереңдік танытпаса да, Абайдың өмірі мен шығармаларын орыс қауымына танытуы — елеулі мәдени құбылыс боп табылады.

Абай шығармаларын орыс тіліне аудару жайында В. А. Кудашев қолжазбасы мен ағайынды Белослюдовтардың өзара жазысқан хаттарының елеулі мәні бар. Семейлік ағайынды Белослюдовтар Абай шығармаларын орыс тіліне аударып, орыс қауымына танытуға үлкен жауапкершілікпен карап, жанашырлықпен әрекет еткен. Ағайынды Белослюдовтардың төңкеріске дейінгі дәуірде Абайдың шығармалары жөнінде шама-шарқынша үлес қосуының да белгілі себебі бар.

Жалпы қазақ әдебиеті, оның ішінде Абай шығармаларын аудару үшін белсене әрекет етуге атсалысқан ағайынды Белослюдовтар: Николай Николаевич (1880-1943), Виктор Николаевич (1883-1916), Федор Николаевич (1885-1944), Алексей Николаевич (1887-1939) — төртеуі де педагог, суретші, өлкетанушы, қызметкер ретінде революцияға дейінгі Сібір өлкесіндегі орыс зиялыларының қарапайым халықтық бағыттағы абзал азаматтары болатын. Ағайынды төртеуі де Семей қаласында туып-өсті. Өсе келе білім алып, қызмет еткен шағында өздерін ғылым, өнер, ұстаздық жолына арнап, туған өлкенің тарихы мен мәдениетін зерттеу, қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинау, Абай шығармаларын орыс тіліне аударып бастыру жөнінде көп еңбектенді. Олардан мұра ретінде қалған қазіргі күнде Қ Р Ұлттық Ғылым академиясының ғылыми кітапханасында, Семей өлкетану музейі мен Абайдың әдеби-мемориалды музейінде сақтаулы жатқан архив материалдары өткен дәуірдегі қазақ әдебиетін біршама толығырақ тануға сүйеу боларлық бағалы деректер.

Ағайынды Белослюдовтар революцияға дейінгі Сібір мен Семейдегі зиялы топтармен, көзі ашық сауаты бар қазақ жастарымен де жақсы қарым-қатынаста болып, тікелей араласып отырған.

Ғылым, өнер жолына құлай берілген ағайынды жігіттер өз беттерімен ұзақ жылдар бойы тірнектеп жинастырған тарихи-археологиялық, этнографиялық экспонаттары мен көптеп топтастырған материалдары негізінде Семейде ағайынды Белослюдовтар музейін де ашады. Соңыра Белослюдовтар музейінің барлық бағалы заттары түгелдей Семей өлкетану музейіне беріліп, музейдің ең бағалы экспонаттары қатарынан орын алды.

Ағайынды Белослюдовтардың туған өлке тарихы мен мәдениеті жөніндегі ғылыми-зерттеулері, мол деректер топтастырып, оларды ішінара жариялауы революцияға дейінгі

баспасөздерде жақсы пікір тудырған да еді. Атақты музыка зерттеушісі А. В. Затаевич ағайынды Белослюдовтардың ғылым жолында атқарған қызметі мен олар топтастырған тарихи деректерін Қазақстан тарихы үшін мәні зор деректер екенін кімнен болса да ерте танып, жоғары бағалады. Оларды Қазақстан тарихын зерттеу саласында даяр тұрған ғылыми қызметкерлер деп білді. Осы себепті 1926 жылы 30 қарашада Қазақстанды зерттеу қоғамының председателі А. Л. Мельковқа жазған хатында: «...Ағайынды үшеуі қорғандар мен обаларды казып, Алтай асып, көштердің ізімен жүріп, көптеген бас сүйектер, өрнектер, тас боп қатқан әр қилы бағалы заттар жинаған. Бұлардың бір бөлігі, аса бағалы коллекциялары Семей музейінде тұрғанын айтсақ та жетіп жатыр... Аса ғажап семья, «Қазақстанды зерттеу қоғамының» тума мүшелері, олар зерттеу жұмысын осы қоғам пайда болмай тұрып-ақ бастаған... Тағы да қайталап айтамын, олардың Сіз бен біздің зерттеу жұмысымыз үшін және соңыра жариялау үшін де өте бай материалдары бар»⁶⁷ — деп көрсеткен.

Ағайынды Белослюдовтар халық арасынан қазақ ауыз әдебиетіндегі ертегілерді, жырларды жинап бастыруға, оларға арнайы иллюстрация жасап, орыс халқына танытуға ерекше мән бере қараған.

Қазақ ертегілерін жинап, оны орыс тіліне аударып бастыруда өлкетанушы Алексей Николаевич белсене қызмет атқарды. Ол, әсіресе, фольклорлық, этнографиялық деректерді көбірек жинастыруға күш салған. Қазақ даласын көп аралап Алтай мен Бұқтырмадағы керей руларынан 22 ертегі жазып алады. 1915 жылдың өзінде-ақ «Қазақ поэзиясы туралы» деген көлемді әрі жанашырлық сезімге толы мақала жариялап: «Біздер, орыстар, қазақтардың өткендегі халық ақындарын, әншілерін, импровизаторларын, тіпті жаңа ақындарын да білмейміз»⁶⁸ деп қазақ елінің байлығы аса мод екендігін көріп, олардың жиналмай, зерттелмей ізсіз құрып бара жатқаны жөнінде батыл үн көтереді.

Ал суретші Виктор Николаевич Белослюдов қазақ ертегілерінің мазмұнына сай суреттер салып, иллюстрация жасаумен айналысады. Тіпті Абай өлеңдеріне де иллюстрация жасауды ойластырып, Абай шығармаларын орыс тіліне аударып бастыру жөніндегі ағасы Николай Николаевичтің батыл әрекетін қызу қолдады. 1914 жылы 6 ақпанда Николай Николаевич жазған хатында «Қозы Көрпеш-Баян сұлудың» орыс тіліне аударылатынын Алексей Николаевичтен естігенін айтып, нәтижесі немен тынды екен деген сұрау салады. Осы мәліметті «Жизнь Алтая» газетінде жарияланған «Сібір әдебиетінің жаңалықтары» деген мақаладан оқып, ол

туралы Потаниннің де ерекше көңіл бөлгенін қуана хабарлайды. Қазақ ертегілері мен Абай шығармаларын орыс тіліне аударып бастыру жайлы ағайынды Белослюдовтардың өзара жазысқан хаттарының дені көбінесе Виктор Николаевичке арналатыны да ерекше назар аударарлық жай. Виктор Николаевич Белослюдов Мәскеудегі Строганов атындағы Көркемсурет училищесін бітірген суретші болса да, ол негізінен Семей өлкесін тану жолында қажырлы еңбек еткен зерттеуші, «Строгановшы суретші В. Н. Белослюдов» деген мақалада: «Ол — көзқарасы бойынша демократ. Оның ең басты қызметі — өлкетану жөнінде жинаған материалдарында жатыр. Семей қаласы юбилейі қарсаңында ол Семей қаласының тарихын жазды»⁶⁹ — деп ол атқарған ғылыми-зерттеу жұмысына ерекше мән бере қараған. Шынында да ол жазған тарихи еңбектің, Семей қаласы туралы деректі (1598 жылдан 1882 жылға дейінгі) тарихты қамтуы да көп нәрсенің сырын аңғартса керек-ті. Борис Герасимов В. Н. Белослюдовтің үш қоғамға, яғни Батыс Сібір Императорлық Орыс Географиялық қоғамының Семей бөлімшесіне, музыка жанкүйерлері қоғамына, бастауыш білім туралы попечительдер (қамқоршылар) қоғамына мүше болғанын хабарлайды. «Бейбітшілік марсельезасы» деген көтеріңкі еркіндік рухында жазылған өлеңі оның ақындық қабілеті барлығынан хабар береді.

Ағайынды Белослюдовтардың ішінде Абай шығармаларын орыс тіліне аударып бастыру мәселесін батыл көтеріп, қазақ әдебиеті тарихын зерттеу жұмыстарын жүргізуде өнегелі педагог, ойлы зерттеуші Николай Николаевич Белослюдов ерекше көзге түседі.

Николай Николаевич Орыс Географиялық қоғамы Семей бөлімшесі мен педтехникумында заманымыздың ұлы жазушысы академик Мұхтар Әуезовпен бірге қызмет атқарды. М. Әуезов 1924 жылы 19 қазанда аталмыш қоғамның толық мүшелігіне өтіп, кейін осы қоғам басшысының орынбасары боп сайланғанда, Николай Николаевич те мүше болған еді. Қызметте Мұқаңмен көп мәселеде сырлас, пікірлес болғаны байқалады. 1924 жылы М. Әуезовтің ұсынысы бойынша ұйымдастырылған тарихи-этнографиялық экспедицияның ғылыми жоспары мен смета жобасын жасау М. О. Әуезов пен Н. Н. Белослюдовқа тапсырылады. Экспедицияның Зайсан, Бұқтырма өзені бойындағы каракерейлер мен Қытай жеріндегі ұлы жүз қазақтарына қарай бағыт алуына да олардың арасындағы пікір бірлестігі әсер еткен. Бұл өлкедегі қазақтарда қазақ ауыз әдебиетінің үлгісі қаз калпында бұзылмай уыз күйінде сақталғанын М. Әуезов пен Н. Н. Белослюдов бұрыннан-ақ жақсы білетін-ді. Қазақ ауыз әдебиетінің

үлгілерін жинау, жариялау, зерттеу ісімен ертерек айналысқан Мұхтар Әуезов өзі бұрыннан білетін Николай Николаевичті бұл мәселеге қоса тартуы ежелден сыйлас, пікірлес зерттеушілердің бұл салада да мақсаттары бір болуында жатса керек. Бұған нақтылы мысал ретінде Мұхтар Әуезов пен Николай Николаевич Белослюдовтың Семейдегі Орыс Географиялық қоғамында бірге қызмет атқарып, біріне-бірінің тілектес боп араласқан шақтарын, қарым-қатынасын, еске алса да болғандай.

М. Әуезовтің 1924 жылғы 19 қарашада Семейдегі Орыс Географиялық қоғамының басшы орны боп табылатын Кеңестің арнаулы мәжілісінде әдебиет ескілігін жинау жолындағы экспедиция ұйымдастыру жөніндегі хабарламасы тыңдалады. Соңыра бұл арнаулы экспедицияның жоспары мен сметасын жасау үшін сайланған комиссияның құрамына да Мұхтар Әуезовпен бірге Борис Герасимов, Н. Н. Белослюдов кірген.

Кеңес жетекшісінің орынбасары болып сайланған М. Әуезов ғылыми экспедициялар ұйымдастыру жұмысына қозғау салып, оған қажетті қаржы көзін тауып, экспедицияның жоспары мен сметасын жасауға Н. Н. Белослюдовты қатыстырып отырған. Мұндағы басты мақсат арнайы фольклорлық экспедициялар ұйымдастыру арқылы халық санасында ғасырлар бойы екшеліп сақталған рухани байлықтың деректі көздерін уақыт өткізбей жинастырып алуда жататын-ды. Осы арнаулы экспедицияға қосымша күш ретінде сол тұста оқып жүрген қазақ жастарын, оқушы, студенттерді жаз айларында пайдалануды ұсынған. М. Әуезов Семей губерниялық оқу бөлімнің жанындағы ғылыми-методикалық кеңестің мүшесі ретінде 1925 жылы 15 сәуірде болып өткен мәжілісінде халық ауыз әдебиеті мен тарихи деректерді жинаудың жолдары туралы баяндама жасайды. осы баяндаманың әрі мәжілісте ұсынылған нұсқаудың негіздері Мұхтар Әуезовтің «Қазақ тілі» газетінде жарияланған «Әдебиет ескілігін жинаушыларға» деген мақаласында тағы да сөз етіледі.

1924 жылы 21 қазандағы Кеңес мәжілісінде М. Әуезов тарапынан тарихи, фольклорлық, этнографиялық, археологиялық экспедициялар ұйымдастыру мәселесі күн тәртібіне қойылады. Әсіресе, тарихи, фольклорлық экспедиция Зайсан, Бұқтырма бойындағы қаракерейлер мен Ұлы жүз қазақтары арасындағы халық ауыз әдебиет үлгілері мен кейбір тарихи деректерді жинастыруға зор мән беріледі. Осы жай Кеңес мәжілісінің хаттамасында былайша баяндалады: «М. О. Әуезов хабарлады: белгіленген аудандар ерекше көңіл бөледі.

Өйткені басқа казактарға қарағанда қаракерейлерде дәл бүгінге дейін ең көне өлендер, жырлар, аңыздар сақталғандықтан, оларды жинап алуға асығу керек. Экспедиция жол-жөнекей Шыңғыстау болысына да соға алар еді. Көптеген этнографтардың айтуынша, мұнда есткерткіштер молдығының үстіне бұл арадағы казактардың Қытай қоластындағылармен қарым-қатынаста тұруы экспедицияға ең қажетті деген деректерді бере алар еді» (Семей өлкетану музейі, папка № 8, протокол № 3, 67-б. 1924 ж. 21 қазан).

Орыс Географиялық қоғамының Семей бөлімшесі ұйымдастырмақ болған үш экспедицияның баратын нақтылы маршруттары да көрсетіліп, тарихи, фольклорлық экспедиция М. Әуезов нұсқаған жерлерге—археологиялық экспедиция Қарқаралы уезіне, этнографиялық экспедиция Бұқтырмаға баратын боп белгіленді. Әрі осы жұмыстардың қалың ортасында жүрген Н. Н. Белослюдовтың да қызу әрекетін көреміз.

Академик Мұхтар Әуезов өзімен сыйлас, пікірлес, қызметтес болған Николай Николаевичті әрдайым есте сақтап келгені 1950 жылғы қожазбасында: «Н. Н. Белослюдов өлкетануды өте жетік біліп жергілікті өлкетану ісіне қызу араласты. Ол казак халқының тұрмысын да тамаша білетін. Қазак өрнектерінің үлгісін жинастырып, оны жанымен сүйе білді. Қазак әдебиеті туралы баяндама жасап, казак ауыз әдебиетінің үлгілерін жазып алып отырды. 1911 жылы ол Абайды орыс тіліне аударғысы келді, осы жайлы туысы Алексей Николаевичпен жазысқан хаттары сақталған»,⁷⁰ — деп достық лебізін білдірген еді. Ал Николай Николаевич болса 1919 жылы-ақ казак әдебиеті тарихы туралы жазылған қолжазбасында Мұхтар Әуезовті сол кездегі талантты казак жастарының арасында болашағы зор жазушы ретінде танып, зор үміт артатынын арнайы атап өткен де болатын.

Николай Николаевичтің жұбайы Ольга Дмитриевна Белослюдова Семейдегі Абайдың әдеби-мемориалды музейіне өткізген ағайынды Белослюдовтардың Абай өлендерін орыс тіліне аударып бастыру жөнінде өзара жазысқан 7 хаты мен Абай мұрасының ұзын-ырғасы жайлы «Абай (Ибрагим) Құнанбаев», «Қазак-татар жазушылары туралы Белослюдовтың қолжазба материалдары» деген деректері — қазіргі абайтану мен казак әдебиетін зерттеу жолында көңіл бөліп, назар аударарлық құнды нәрселер. Әрине, бұлардың бәрін де тереңірек зерттей түсуді, көп жәйттерді әлі де болса анықтай түсуді талап ететінін де ескерген жөн.

Николай Николаевичтің қазақ әдебиетіне мән бере қарап қызығып пікір білдірген саласы да Абай мұрасы жайлы еңбектерінде жатыр. Осы себепті Абай шығармаларын орыс тіліне аударуға тікелей өзі атсалысуы — гуманизм мен халықтар достығының жаршысы болған Абай мұрасын орыс халқына танытуды зор мақсат еткен шын жанашыр ниетінде жатыр. Николай Николаевичтің Абай шығармалары жайлы қолжазбалары — өз дәуірі үшін де, қазіргі абайтану тарихы үшін де әлі күнге дейін ғылыми мәнін жоғалтпаған сирек ұшырасатын құнды деректер қатарында саналмақ. Тіпті бұл жөнінде 1950 жылы 18 желтоқсанда Ольга Дмитриевнаның: «1919 жылы Абай туралы Николай Николаевич оқыған лекцияның конспектiсі әлі күнге дейін өзінің актуальдылығын сақтауда. Абайға деген құштарлық Николай Николаевичте 1911 жылы-ақ басталған еді. Екі туысына жазған хаттарында Абай өлеңдерін орыс тіліне аударғысы келетінін хабарлайды. Абай шығармаларының тағдыры ағайынды Белослюдовтарды көп жылдар бойы алаңдатты»⁷¹ — деп көп нәрседен дерек берген терең ойлы достық пікірлерін еске алудың өзі талай нәрсенің сырын аңғартқандай.

Белослюдовтар жастайынан-ақ қазақтармен араласып, олардың тілін, әдет-ғұрпын біліп өсті. Олар Абай шығармаларының түпнұсқасымен басқалар сияқты аудармашы арқылы таныспай, өздері оқып түсіне аларлық жағдайда еді. Әсіресе, бұлардың арасында Николай Николаевич қазақ тілін жетігірек білетінін байкатады. Өйткені бауырларына жазған хаттарында немесе Виктор Николаевичтің ағасына жазған хаттарында Абай өлеңдерін аударуға тікелей өзі тәуекел етуі немесе Ольга Дмитриевна мен Мұхтар Әуезов берген деректерден оның қазақ тілін білетіндігі байқалып тұр.

Семейдегі Абайдың әдеби-мемориалды музейінде ағайынды Белослюдовтардың өзара жазысқан жиырмадан астам хаты сақтаулы.

Солардың жетеуі тікелей Абай өлеңдерін орыс тіліне аудару жайлы мәселеге арналған. Абай мұрасы жайлы жазысқан бұл хаттар бастан-аяқ акын өлеңдерін аударуға арналған деп айтуға келмейді. Жеті хаттың бәрі де, негізінен, Белослюдовтардың қызмет, отбасы, күнделікті тұрмыс жайлы, кейбір әлеуметтік мәселеге қатысы туралы жазылып, Абай шығармаларын аудару жұмысы бұрыннан өздеріне мәлім ортақ нәрсе ретінде баяндалған. Абай шығармалары жөнінде жол-жөнекей айтылса да түйінді пікірлер білдіріп отырады. Осы қысқа хабарлардың өзінен көп нәрсенің төркіні көрініп, сыры ашылады.

Абай шығармалары төңірегінде пікір айтуды олар ерте кезден-ақ көтере бастағаны Николай Николаевичтің 1909 жылы 9 наурызда Виктор Николаевичке жазған хатында ашық айтылады. Осы хатта: «Абай жайында, малорос сарыны ол Семейде Малоростардан естіген деп атайды», — деген өте қысқа хабарда мағынасы ғажап терең пікірде айтылады. Әрине, мұндағы малорос сарыны деп отырғаны Абайдың өлеңі туралы емес, шамасы ол шығарған «Айттым сәлем, қаламқас» өлеңіндегі мелодиялық саз жайлы болса керек-ті. Өйткені Абайдың «Айттым сәлем, қаламқас» әнінде ескі дәуірдегі орыстың «Карие глазки» деген халық әніне үн-сазы жағынан іліктестік барлығы жөнінде жазушы Тәкен Әлімқұлов та айтқан еді. Т. Әлімқұлов берген осы деректерді зерттей келіп, музыка маманы профессор Б. Г. Ерзаковичтің «Бұл ән «Карие глазки» деп аталатын орыстың ертедегі тұрмыстық романсына әуен жағынан аса жақын. «Карие глазки» Абай орыс достарының бірінің үйінен естуі мүмкін. Бұл романстың Сібір мен Қазақстанда ғана емес, Ресейде де кең таралғанын сыншы Тәкен Әлімқұловтың хабарлаған қызықты фактысы дәлелдейді»⁷², — деп айтқаны Николай Николаевич хабарлап отырған жоғарыдағы пікірмен үндес шығады. Николай Николаевич өзі хабарлап отырған пікірді өзіне бөгде біреудің айтқанын арнайы ескерткен де, бірақ ол адам Николай Николаевичке мәлім болса да, біздерге беймәлім. Ол кім, музыкант па, әлде әнші не ғалым ба? Кім де болса славян халықтарының әндерін жақсы білетін көне құлақты білгір кісі.

Осы беймәлім кісінің хабарлауынша, Абай әнінде малорос сарыны бар деп нақтылы пікір айтуы да музыка тарихын зерттеушілерге оқыс ой саларлық пікір. Өйткені хаттағы малорос деп отырған украиндықтар екені, қазақ жеріне алғаш қадам басқандардың ішінде олар да болғаны белгілі ғой. Сол себепті бұл ғажап құбылыстың, яғни малорос сарынының түп төркінін туысқан украин халқының ән тарихынан да іздестіру керек шығар.

Абайдың өлеңдерін орыс тіліне аударып, бастыруды ағайынды Белослюдовтар ертерек ойластырып, өзара алдын ала ақылдасқаны байқалады. Ағасы Николай Николаевич 1910 жылы 29 желтоқсанда жазған хатында Абай өлеңдерін аударумен бірге оған иллюстрация жасау мәселесі қоса сөз болады. Шамасы Абай өлеңі орыс тіліне аударылса, оған иллюстрация жасауды Николай Николаевич суретші інісіне ерте бастан-ақ тапсырып қойған сияқты. Виктор Николаевич қазақ гүрмысын жетік білумен қатар Абай өлеңдерін өзі орыс тіліне аудармақшы да болған. Абай өлеңдерін бұлардың бірі аударса, екіншісі сурет салып иллюстрациялауға,

үшіншісі бастыру жұмысымен айналысуға даярлығы сезіледі. Бұлар ағайынды үшеуміз (Алексей Николаевич, Николай Николаевич, Виктор Николаевич) бір жерде болсақ, Абайды орыс тіліне аударып бастыру қиынға түспес еді деген сенім де білдіреді. Абай өлеңдерін тікелей қазақ тілінен орыс тіліне аударуға Виктор Николаевичтің өзі де тартылуы мүмкін, онда акындық қабілет те бар-тұғын. Виктор Николаевичтің ағасына жазған хатта:

«Абай Құнанбаев өлеңдерін аудару және оған иллюстрация жасау туралы саған не айтуды білмей отырмын. Бұлардың бәрін де іске асыруға болар еді. Егерде біршама-уақытымыз молырақ болып, үшеуміз де түгелдей: сен, мен, Алеша бірге болсақ», — деп хабарлауына қарағанда, бұл іске ағайынды үшеуі де бірдей бел шеше кіріскені байқалып тұр. Әрі бұлардың қолында Абай шығармаларының белгілі бір түпнұсқасы болғандығы да талас тудырмайды. Бұлардың қолында Абай шығармаларының 1909 жылы Петербургте басылған тұңғыш жинағы болған деуге негіз жоқ сияқты. Өйткені, газеттің хабарлауынша, 1909 жылғы жинақтың қазақ даласына кеш таралғаны мәлім. Шамасы Абай шығармаларын орыс тіліне аударуды ерте қолға алған Белослюдовтардың қолында Мүрсейіт қолжазбасы арқылы таралған Абай шығармаларының бір түпнұсқасы болуы ықтимал. Семейде өмір сүрген Белослюдовтар үшін ол онша қиын шаруа да емес.

Осы мәселені анықтай түсу үшін Абайды орысшаға аударуда Белослюдовтар зор үміт артып, өзара араласқан акын Наврузов, Сібірдің атақты жазушысы, тағы бір өлкетанушысының сақталған архивтеріне де назар салып қарастыру қажеттілігі байқалады. Өйткені Абай өлеңдерін акын кісі аудару керек деп білгендіктен, әуелі Сібірдің танымал ақыны Наврузовқа хат жазып, сөйлеспекші болғаны да бар. Кейіннен Наврузовтан күдер үзіп, Сібірдің атақты акын-жазушысы Сибирякке кайткенде де тапсыру керек деген қорытындыға келеді. Потанинмен Абай мұрасы жайлы сөйлескенде, Потанин Абай өлеңдерінің ең таңдаулысын іріктеп алып «Сибирская жизнь» газетінде жариялап, орыс қауымына таныстыруды өлкетанушыға тапсырады. Міне, осы аты аталғандардың жеке архивтерінде немесе Сібір газеттерінің архивтерінде Абай өлеңдерінің сақталып қалу мүмкіндіктері де бар емес пе?

Николай Николаевич 1911 жылы 2 қаңтарда інісі Виктор Николаевичке жазған хатында: «Мен Г. Н. Потанинде болдым. Сені Томскіге келу ниетінде емес пе екен деп сұрап жатыр. Ол қазақ тілін білмейді екен. Мен оған қазақ ақыны Құнанбаев туралы әңгімеледім. Мұндай ақынды білмейтінін

айтты. Ол менен өлкетанушыға хат жазуды, Абайдың ең тандаулы өлеңдерін іріктеп алып, «Сибирская жизнь» газетінде жариялау арқылы оқушы қауымға таныстыруды өтінді»,— деп Г. Н. Потаниннің де Абай өлеңдерін орыс тіліне аударып, орыс халқына таныстыруға ұмтылған адал ниетін хабарлайды.

Николай Николаевич Белослюдов қазақ тілін жақсы білуі себепті өз тұсындағы қазақ ақын-жазушыларының шығармаларын түпнұсқадан оқып, мақалалары мен лекцияларында пайдаланып отырған. Осы себепті Монғолия мен Шығыс Түркістанды көп зерттеген Г. Н. Потаниннің қазақ тілін білмеуін, Абайдан хабарсыздығын күтпеген жағдай есебінде тандана жазып отыр. Бірақ Потанин Абайды бұрын естімесе де, оған бірден назар аударып, бұл істі шұғыл түрде өлкетанушыға тапсырады. Ол бұл кезде қазақ тарихымен қызу шұғылданып, бұл салада танылып та қалған еді. Өлкетанушының Батыс Сібір Орыс Географиялық қоғамының Семей бөлімшесінде құрметті мүше боп ұзақ жылдар бойы сайлануы қазақ тарихын зерттеу жөніндегі еңбегіне құрмет көрсетуден туған сенім еді.

Абай шығармаларын орыс халқына танытуда Потанин ерекше сеніммен тапсырған өлкетанушыға ағайынды Белослюдовтардың біраз үміт артқаны Алексей Николаевичтің 1911 жылы 10 мартта Николай Николаевичқа жазған хатының мазмұнынан да байқалады: «Сибирия» жайында, ондағы Абай өлеңдері туралы әрекет ет, олар қашан орыс тіліне аударылады. Болмаса поэзия жөнінде шағын ғана мақала жаз да сонда тапсыр. Мақаланы сен жаза аласың. Егер оларды (Абай өлеңдерін — М. М.) ұйқасқа түсіру қажет болса, тәуекел етіп көр, бірнәрсе шығар»,— деп «Сибирия» газетіне жіберген Абай өлеңдерінің жайын сұрастырады. Бұл газетке жіберілген өлеңдер шамасы Потаниннің тапсыруы бойынша өлкетанушыға жіберілген Абай өлеңдері болуы мүмкін. Өйткені Потанин Абай өлеңдерін «Сибирская жизнь» газетіне тез жіберуді өтінген еді. Ол газетке жіберудің реті келмегендіктен, «Сибирия» газетіне жіберген болса керек. Бұл араны әлі іздестіре түсіп анықтау қажет. Кім жіберсе де осы «Сибирия» газетіне түскен өлеңді Виктор Николаевич біліп отыр, әрі оны ағасы Николай Николаевич сұрау салып, ізіне түсуді өтінуіне қарағанда, редакцияға Абай өлеңдерін Белослюдовтар жібермегенге ұқсайды. Ондағы Абай өлеңі туралы мақала жазуды Николай Николаевичтің өзіне тапсырады. Тіпті редакциядағы ақын өлеңін өлеңмен аудару керектігін, әрине, ағасының қазақ тілін жақсы білетіндігіне сеніп айтып отыр. Ақыры қазақ поэзиясы туралы мақаланы Николай Николаевич те,

өлкетанушы да жазбауы себепті, бұл міндетті Алексей Николаевичтің өзі орындағанын 1915 жылы «Сибирский студент» журналында жариялаған «Қазақ поэзиясы туралы» деген көлемді мақаласынан көреміз.

Томскіде тұратын Николай Николаевичтің Семейдегі Виктор Николаевичке жазған хатында аса құнды мәліметтер беріледі: «Қымбаттым Витя!... Тюменьге жүрер алдында Абай Құнанбаевтың өлеңдерін қарасөзбен аудару жөнінде «Сибирия» редакциясындағы Наврузовпен сөйлесе алмадым. Оған хат жазғым келіп отыр», — деп айтуына қарағанда, Абай өлеңдерін қарасөзбен болса да аударып бастыруды сол кездің танымал ақыны Наврузовқа тапсырғаны байқалады. Бұрынғы хаттың мәліметі бойынша «Сибирия» газетіне Абай өлеңдері жіберілген, олай болса өлеңдер сөзсіз осы редакцияда қызмет атқаратын Наврузов қолына түсуі керек. Шамасы Николай Николаевич Наврузовпен Абай өлеңдерін аудару жөнінде сөйлесіп, бір келісімге келгенге ұқсайды. Өйткені соңғы хаттарының бірінде уәде беріп, мойнына алған игілікті істі аяқсыз қалдырғаны үшін Наврузовқа қатты ренжіп, ол еш нәрсе де тындырмауы себепті, басқа аудармашы іздестіретінін хабарлаған. Наврузовтан күдер үзген Николай Николаевич Абай өлеңдерін аударудың басқа жолдарын қарастыра бастайды. Осы мақсатын 1912 жылы 23 қарашада Виктор Николаевичке жазған хатында: Абай Құнанбаевтың өлеңдерін орыс тіліне аудару жөнінде ақын-жазушымен сөйлескім келеді», — деп, Сібір өлкесінің атақты ақын-жазушысы сол кісімен қалайда байланысатыны жайында хабарлаған.

Николай Николаевичтің Абай өлеңдерін аударуға ақын-жазушыны тандауының белгілі себептері бар. Өйткені бұл ақын-жазушы Сібірге шектес жатқан қазақ елі тұрмысын, әдет-ғұрпын жетік білетіндердің бірінен саналатын. Оның қазақ өмірінен алып жазған «Батырбектің хандығы» повесі көшпелі қазақ өмірін жақсы білетіндігімен дараланатын, поляк ақыны Густав Зелинскийдің «Қазақтар» деген поэма-сын да орыс тіліне аударып бастырған болатын. Яғни оның аударма саласында тәжірибесі барлығын әрі қазақ рухын жақсы танитындығын еске алған Николай Николаевич Наврузовтан күдер үзген соң, Абай өлеңдерін ақын-жазушыға аударту керек деген пікірге ойыса бастайды. 1913 жылы 13 қазанда Виктор Николаевичке жолдаған хатында: «Құнанбаевтың өлеңдері жөнінде ақын-жазушының өзімен сөйлескім келеді, ал Наврузов болса еш нәрсе де тындырмаған сияқты», — деп, Абай өлеңдерін орыс тіліне аударуды ақын-жазушыға тапсыру жөніндегі ойға табан тірегенін айтады. Абай өлеңдерін орыс тіліне аударуды ақын-жазу-

шымен сөйлесті ме, немесе сөйлесе алмады ма, бұл жайында ағайынды Белослюдовтардың өзара жазысқан хаттарында нақтылы дерек берілмейді. Бірақ Белослюдовтардың акын-жазушыдан мүлде қол үзбегені, байланыста болғаны 1914 жылы 28 желтоқсанда Николай Николаевичтің Виктор Николаевич пен Алексей Николаевичке жазған хатынан да байқалады. Қазақ ертегілерін жинап, орыс тіліне аударып бастыруға ағайынды үшеуі де күш салып әрекеттенген. Осы мақсатты жүзеге асырудың жолын іздестіре келіп: «Қазақ ертегілері туралы мен былай ойладым,— дейді Николай Николаевич,— орыс тілінде бар қазақ ертегілерінің бәрін қайта қарап, балалардың жас ерекшеліктеріне лайықтыларын аударып, акын-жазушыға (ол қазір М. Горькийдің әдеби хатшысы) жеткізіп, бастыру керек»,— деп жазуына қарағанда, олар орталық Ресейге кеткен сол жазушыдан қол үзбеген. Қайта пролетариаттың ұлы жазушысы Максим Горькийдің әдеби хатшысы болып отырған сол жазушыны қазақ ертегілерін орыс тіліне аударып бастыру ісіне тарту керек деген ойды ортаға тастайды.

Николай Николаевич Белослюдов Абай өлеңдерін орыс тіліне аудару жөніндегі мақсатын жүзеге асыра алмаған алғашқы сәтсіздіктеріне мойымайды. Қайта Абай өлеңдерін орыс тіліне аударуда түпнұсқаны дәл жеткізуге мүмкіндігі бар орысша оқыған білімді адамды енді қазақтардың өз ішінен іздестіре бастайды. Өйткені осыған дейін орыс тіліне аударылған Абай өлеңдері (бар болғаны жеті өлең ғана) қазақтар арқылы аударылғанын Белослюдовтар жақсы білетін. Шамасы осы тәжірибені еске алып, аударма ісіне білімді қазақтардың өзін тарту жөнінде өз туыстарына арнайы тапсырып, осы жайлы оқтын-оқтын сұрау салып іздестіріп отырған. Николай Николаевичтің осы сұрауына жауап ретінде 1914 жылы 6 ақпанда Виктор Николаевичтің жазған хатында: «Құнанбаев өлеңдерінің аудармасы жөнінде саған не айтсам екен? Өл-тіріл десең білімді қазақ жоқ болып тұр. Мүмкін ол бар да шығар. Тек қана оны тауып алып жақсылап тұрып сілкіу керек, бірақ мұны істейтін ешкім жоқ»,— деп бұл мәселенің тұйыққа тірелгенін хабарлайды. Бұдан Николай Николаевичтің Томскіде Қоныс аударушылар басқармасында қызмет атқарып, қазақтардан тыс кетуі себепті, Абай өлеңдерін орысшаға аударатын білімді қазақты іздестіруді қазақ арасында тұратын Семейдегі бауырларына тапсырғаны байқалып тұр.

Николай Николаевич Томскіде тұрса да, 1914 жылы қаңтарда Семей қаласында Абайдың қайтыс болғанына он жыл толуына байланысты өткізілген тұңғыш әдеби кештен де хабардар боп отырған. 1914 жылы Виктор Николаевич

пен Алексей Николаевич Батыс Сібір Орыс Географиялық қоғамының Семей бөлімшесіне мүшелікке қабылданды. Ағайынды Белослюдовтармен қарым-қатынаста болған біраз адамдар Абайдың тұңғыш әдеби кешін өткізіп, ақын мұрасын ел ішінде насихаттауға белсене араласты. Семейдегі әдеби кеште екі тілде бірдей «Абай (Ибраһим) Құнанбаев» деген тақырыпта баяндама жасап, әдеби кештің соңын қызықты сауық-сайранға айналдырып дүрілдетіп өткізді. Осы кеште Абай мұрасының болашақ білгірі семинарист Мұхтар Әуезов те болған. Абайға арналған тұңғыш әдеби кеш жөнінде кейіннен қазақ, орыс тілінде шығатын баспасөздерде жылы пікір айтылып, жұртшылық назарын аударған еді, Осы әдеби кеш жөніндегі деректі Виктор Николаевич 1914 жылы 18 ақпанда Николай Николаевичке жазған хатында арнайы атап өтетіні бар. Виктор Николаевичтің өзі әдеби кешке қатыса алмай қалса да: «Мұнда Приказчиктер клубында жакын арада ізгілікті мақсат көздеген казактардың әдеби кеші өтті. Мың сомнан астам ақша жиналыпты. Көрсермендердің бәрі де казактар. Өте қызықты болды деп айтады. Өкінішке орай, мен сырқат болып қатыса алмадым»,— деп казактартарапынан ұйымдастырылған Абайдың тұңғыш әдеби кешіне елеулі мән бере карағанын көреміз.

Абай шығармаларын канша әрекеттенсе де, орысшаға аударып, жариялай алмаған ағайынды Белослюдовтар соңғы жылдарда да ақын мұрасынан қол үзбей келген. 1915 жылы Алексей Николаевич көлемді мақала жазып, казак ақындары мен халық ауыз әдебиеті жайлы тоқталып, өз дәуірі үшін келелі пікір де білдіреді.

Абайға арналған казак ақынының бір өлеңі мен Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» өлеңінің орысшаға аударылып басылуына да колғабыс етті. Жинаусыз, зерттеусіз жойылып бара жатқан казак әдебиетінің ауыр тағдырына жаны аши отырып: «Дала ескісін ұмытуда, халық творчествосы құрып барады... Абай Құнанбаевты да, Ыбырай Алтынсаринді де білмейміз. Біз казактардың халық творчествосымен де таныс емеспіз»,— деп отаршыл үкіметтің катыгез саясатына наразылық білдіргендей үн көтереді.

Казак даласына кең таралып отырған Абай шығармаларына, әсіресе, орыс ақындарынан аударған өлеңдеріне терең мән бере карады. Дала ақындарының творчествосына Абай аудармалары арқылы Пушкин, Лермонтов, Крылов шығармаларының қайта жырланып таралуында Абай әсері жатқанын көре білді. Орыс классиктерінің шығармалары казак ауылына мол тарап, халықтың өз рухани тума дүниесіндей терең сіңісіп кетуіндегі Абайдың ақындық өнерін жоғары бағалап: «Оның аудармалары өзінің

төл шығармаларыммен қатар даланың төрт бұрышында да бірдей ұшырасады», — деп, қазақ әдебиетіндегі соны құбылыстың, жаңа беталыстың тамырын дәл басқандай, яғни ұлт араздығын қолдап, қоздырып отырған отаршылдар заманында халықтар достығының Шығыстағы ұлы жаршысы болған ойшыл Абайдың екі халықты рухани жағынан жақындастыра түсу жолында өз өнерін интернационалдық ұлы мүддеге бағыттап білген тарихи еңбегін тани біліп, аса жоғары бағалаған.

Николай Николаевич Белослюдов та ұстаздық етумен бірге қазақ әдебиеті мен Абай шығармалары жайлы еңбектеніп, ол мұраны таныту, насихаттау ісіне Кеңес өкіметінің алғашқы орнаған жылдарында-ақ кірісіп кетті. 1919 жылы Абай шығармалары туралы, 1922 жылы «Қазақ акын-жазушылары», «Қазақтың халық творчествосы» деген тақырыптарда көпшілік алдында лекция оқумен айналысты. Ал 1924 жылы 19 қыркүйекте Орыс Географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің жалпы жиналысында Абайдың қайтыс болғанының 20 жылдығын өткізуге арнайы қаулы алғанда, оны жүзеге асыруда шешуші рөл атқарған Мұхтар Әуезовпен бірге атсалысқан Николай Николаевич Белослюдовты да көреміз.

Жалпы қазақ әдебиеті мен Абай мұрасы жайлы ағайынды Белослюдовтардың қаламынан туған қолда бар қолжазбалар мен келешекте тағы да табылуға тиісті жазба деректер арнайы іздестіруді, жан-жақты зерттей түсуді қажет етеді.

Белгісіз себептермен жарық көрмей қалған Абай музейіндегі «Белослюдовтың қазақ-татар жазушылары туралы қолжазба материалдары» деген қазақ әдебиеті туралы арнайы сөз ететін қолжазбасы Абайдың орыс шолушыларының ішінде, оның әдеби мұрасы туралы пікір айтушылардың бәрінен де, өзінің зерттеушілік сипатының басымдылығымен дараланады. Әрі Абайдың әдеби мұрасы туралы бірнеше елеулі проблемалық мәні бар мәселелерді көтереді.

Қазақтың жазба әдебиетінің негізін салушы Абай екені қазіргі кезде аксиомаға айналған шындық. Бірақ осы мәселе революцияға дейін қалай танылды деген сұраққа да жауапты осы қолжазбадан табамыз. Белослюдов ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ әдебиетінің тарихында жазба әдебиетінің дәуірі басталды деп көрсетеді де, бұл туралы: «Жазба әдебиетінің негізін салушы есімі Мәшһүр деген атпен белгілі болған Жүсіп Көпеев, соныра Абай Құнанбаев болды», — деп жазады. Мәшһүр Жүсіп Көпеевті қазақтың жазба әдебиетінің негізін салушы дегендегі оның дәлелдері: біріншіден, Ж. Көпеев шығармаларында ауыз әдебиетінің акындары сияқты өзін немесе өзі шыққан руын мадақтау

дәстүрінен арылды; екіншіден, шығармаларында халықтың мұңын жырлауға ойысты; үшіншіден, оның шығармалары өлеңмен де, прозамен де жазылды, әрі баспа бетінде ертерек таралды. Осы себептерге сүйенетіндіктен ғана автор Ж. Көпеевтің атын Абайдан бұрын жояды. Бұрын ақын-атану үшін айтысқа түсіп, импровизаторлық өнер көрсету керек болса, енді айтысқа түспей-ақ өлең жазарлық таланты болса ақын ретінде таныла бастайды деп қарап, жазба әдебиеттің дәуірі басталған қазақ әдебиетінің тарихындағы жаңа бетбұрыс танытады деген пікірді ұсынады.

Осы пікірге ғана сүйенген Белослюдовтың Мәшһүр Жүсіп Көпеевті, қазақ жазба әдебиетінің негізін салушы деуінің кателігіне қазір ешкім де таласпайды. Тіпті өлеңі өз кезінде басылмаса да, Абай әдебиетіміздің дұрыс жолмен дамуына негіз боларлық ұлы рухани мұра қалдырды.

Жазба әдебиетінің негізін салушыларға тек шығармаларының баспаға басылу тұрғысынан ғана қарайтын көзқарастың салқынымен автор жоғары пікірді ұсынса да, өзі айтып отырған жаңа әдебиеттің даму жолында Абайдың рөлі ерекше екендігін өзі де сезген.

Осы бетбұрыстағы Абайдың ақындық рөлін айрықша бағалап, оның өміршең поэзиясының орасан зор күшіне, қазақтың кең сахарасына тигізген әсері мен қазақ әдебиеті тарихындағы жаңа бағыттың бастаушысы болғандығына күмән келтірмейді. Сондықтан да ол: «Абай көзі тірісінде бағаланбады. Мұның себебі, ол шығармаларын бастыруға оның шектен тыс ықылассыздығы болды. Ол өз шығармаларын баспасөз бетінде бастырмады, сол себептен оның өлеңдері өзі өлген соң барып ғана қазақ халқына танылды», — деп қазақ әдебиетінің негізін салушы Абайдың атын не себепті Ж. Көпеевтен соң аталуының негізгі себебін сездіре кетеді. Сондықтан да ол Ж. Көпеевті қазақ әдебиетінің ХІХ ғасырдың екінші жартысында Абай бастаған жаңа бағыттың өкілі ретінде қарамай, оны қазақ әдебиетіндегі самарқау бағыттың өкілі ретінде таниды. Бұдан шығатын қорытынды: Белослюдов Абай шын мәніндегі қазақ жазба әдебиетінің негізін салушы екенін мойындайды, тек Абай шығармаларының баспа бетінде таралымы немесе Ж. Көпеевтің шығармаларынан кеш таралу себебі, авторға жоғарыдағы ойды айттырған. Өйткені Ж. Көпеевтің шығармалары қазақтың ауыз әдебиетіне әсер ете алмағанын, ал Абайды бүкіл қазақ әдебиетіне өзінің философиялық-лирикалық шығармаларымен терең әсер етуші деп қарауы да жоғары пікірді дәлелдей түседі. Революцияға дейінгі Абай поэзиясының әсері туралы бұрын-соңды айтылған пікірлердің ішінде Белослюдовтың бұл пікірінің елеулі ғылыми мәні бар екенін ерекше атап өткен жөн.

Өйткені Абай поэзиясының өзінен соңғы қазақ әдебиеті мен басқа халықтардың да әдебиетіне өткен әсері туралы мәселе, қазіргі кезеңде абайтану ғылымында шешуді қажет етіп, күн тәртібіне қойылып отыр.

Белослюдов Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің творчествосын негізінен самарқау бағыттың сарынында болды дей таниды да, А. Сидельниковтың Абайды қазақ әдебиетіндегі жаңа бағыттың өкілі деген пікірін тереңдете отырып, Абай қазақ жазба әдебиетінің негізін салушы ғана емес, «Абай поэзиясы қазақ әдебиетіне терең әсер етіп, оның болашақ даму бағытын анықтады», — деген бірден-бір дұрыс қорытындыға келеді. Абай поэзиясы сол дәуірдің өзінде-ақ қазақ әдебиетін өміршең де жасампаз өрісі кең жаңа жолға түсіргенін объективті тұрғыдан әділ бағалаған.

Зерттеуші Абай поэзиясының әсері туралы күрделі мәселеге байланысты абайтану ғылымына кең мағынадағы Абай дәстүрінің тікелей мұрагерлері болды деген күрделі мәселені де көтереді. Абайдың ақындық мектебі немесе Абай шәкірттері деген ойдың төңірегінде соңғы жылдарға дейін қызу түрдегі пікірталасының болып келгенін еске алсақ, бұл мәселенің революцияға дейін-ақ қолға алынып, белгілі дәрежеде сөз болуында көп сыр жатыр. Бұл зерттеу революцияға дейін Абайдың ақындық дәстүрін дамытушылардың кімдер екеніне, негізінен, дұрыс бағдар айтуымен де ерекшеленеді. Бұл революцияға дейінгі Абай мұрасының танылуы мен зерттелуін білуде де ғылыми мәні бар мәселе. Зерттеуші: «Қазақтардың арасындағы азды-көпті белгілі ақындар, ... мәселен, С. Дөнентаев, С. Торайғыров, С. Сейфуллин және Б. Өтетілеуов. Бұл айтылған ақындардың шығармалары орыс әдебиетінің рухындағы Абай дәстүрімен сықа толған», — деп Абайдан соңғы ақындарды өз көзқарасының тұрғысынан түрлі топтарға бөліп, жіктей қарауына қарағанда, оның осы ақындар шығармаларымен жақсы таныс екендігі көрініп тұр. Зерттеушінің жоғарыда Ж. Көпеев пен Абайды жазба әдебиетінің негізін салушылар деп қарағанымен, Абайды қазақ әдебиетіндегі тың бағытты айқындаушы деп, ал М. Жүсіпті қазақ әдебиетіндегі самарқау бағыттың өкілі ретінде қарағаны сияқты жоғарыда айтылған ақындарды шығармаларының негізгі сарындарына қарай осы екі бағыттың тұрғысынан жіктейтіні бар. Осы себепті орыс әдебиетінің рухындағы Абай дәстүріндегілер: С. Торайғыров, С. Сейфуллин, Б. Өтетілеуов деп айрықша көрсетеді.

Соңғы кезге дейін Абайдың ақындық дәстүрін дамытушылар кімдер деген мәселе туралы абайтану ғылымында талас пікірлер орын алып келсе, бұл туралы да кеңестік дәуірде тұңғыш пікір айтушы М. Әуезов болды. Өзінің «Абай

ақындығының айналасы» (1934 ж.) деген мақаласында Абайдың ақын шәкірттері кім деген сұраққа: «Ақылбай, Мағауия, Көкбай, Шәкәрім — осылар ақын Абайдың нағыз толық мағынадағы шәкірттері»⁷³ — деп жауап берді.

Революцияға дейін Абай поэзиясының тілі көркемдігін аса жоғары бағалап, дұрыс пікірді орыс зиялыларының ішінде Белослюдовтар айтты.

Қазақтың әдеби тілінің негізін қалаушы Абай поэзиясының шын мәніндегі классиктерге тән ерекшелігін де көре білген. Бұлай етуге оның қазақтың ертегілерін, ғашықтық жырларын жинап, көп нәрселермен таныс болуы да септігін тигізген шығар. Өйткені бұдан бұрын да Абай халық тілінің байлығын ашып, қарапайым сөзбен философиялық ойды дәл жеткізе білетініне назар аударған пікірді ұшыратамыз. Ол осы колжазбасында да Абай поэзиясының тіліне ерекше тоқталып, Абайдың «тілі көркемдіктің ең жоғарғы дәрежесінде және осы тұрғыдан алып қарағанда, онымен қатар тұруға қазақ ақын-жазушыларының бірі де тең келмейді», — деп бағалауы қазақтың әдеби тілін дамытып жетілдірудегі Абайдың тарихи рөлін дұрыс танытқан құнды пікір.

Абайдың ақындық өнер жайындағы танымы тұңғыш рет Кәкітайдың мақаласында шет жағалап сөз болғанмен, бұған алғаш рет пікір білдірген де Белослюдов. Бұл мәселеге де 1915 жылғы «Қазақ әдебиеті туралы» деген көлемді мақаласында ерекше мән берген еді. Ал бұл колжазбасында ол ақындық өнер туралы Абай танымына тоқталып, өз пікірін нақтылы фактілерді келтіре отырып дәлелдеуге тырысқан. Тұңғыш рет ол Абайдың өз шығармасына сүйене отырып пікір толғайды. Көркемөнердің халықтық, қоғамдық мүддеге қызмет ету жайы туралы Абай ойын дұрыс танып, ақындық өнерді қорлаушыларға деген Абайдың ыза-кегін атап көрсетеді. «Абай сол кездегі кейбір ақындардың баға жетпес поэзияны байларды мактауға босқа жұмсап, халыққа пайда келтірмегендіктен:

*Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтар құдай қарған, —*

деп, оларға үн катады», — деп атап көрсетеді.

Қазақ әдебиетінің тарихында Абай ғана өнердің мәнін материалистік негізде түсініп, бұл туралы өз шығармаларында пікір көтеріп, ақындық өнерді ардақтай білді. Бірақ бұл танымға Абайдың қолы тез жете қоймаған. Абайдың алғашқы кезде өзі шыққан аталы ортаның ақындық өнерге деген салқын көзқарасының ықпалынан шыға алмағаны

жанама түрде болса да Кәкітай мен Белослюдовтың пікірінен аңғарылады. Осы тұрғыдан қарағанда, Ә. Жиреншиннің: «Абай өлеңдерінің алғашқы реттерде Көкбай атымен басылу себептері Абай мадақтауды, менмендікті өте жек көргендіктен. Алғашқы жазған өлеңдерін жасырып, Көкбайдың атымен «Дала уәлаяты» газетіне бастыру себептері де осыған айғақ болады⁷⁴ — деген пікірі ақындық өнер туралы Абайдың көзқарасындағы күрделі құбылыстың сырын ұшқары түсіндіретін сияқты. Не себепті Абай туысынан ақындық қуаты қайнай шықса да, орта жастан асқанша ақындық атактан бой тартып, ақындыққа біржола құлай берілмей, өз өлеңдерін де басқа кісінің атынан жариялайды? Мұның себебі Абай қашан ақындық өнердің табиғатын терең ұғынып, ақындық өнер туралы өзінің парасатты өлеңдерін жазғанға дейін өзі өскен аталы ортаның ақындық өнер туралы ұғымының шеңберінен үзілді-кесілді шығып кете алмағандығында еді. Өйткені Кәкітайдың «Қайдағы кошметпен біреуді мактап, өлең айтып бірдеме аламын ба деген адамдар айтып жүрген соң, казактың төрелері мактан қылады екен «тұқымымыздан бақсы яки ақын шықпады деп»⁷⁵ — жазуы мәселені дөп баспағанымен көп нәрсенің сырын аңғартады. Мұндай пікір Белослюдовта да сараланды. Осы мәселе туралы академик Ә. Марғұланнның В. А. Кудашев жинаған Абайдың өлеңдері туралы материалдарға⁷⁶ айтқан бағдары (В. А. Кудашов Абайдың атын толық көрсетпей инициалын ғана қою туралы орынды екенін еске алуымыз керек. Осы себептен Ә. Жиреншиннің жоғарғы пікірі Абайдың алғашқы кезде ақындықтан бой тежеуінің шын мәнін көрсете алмайды. Бұл ойдың тамыры Абайдың тек мактануды, менмендікті жек көруінде емес, оның көзқарасында, дүниетануындағы идеялық өсуінің эволюциясында жатыр.

Бұл қолжазбада көтерілетін өзекті пікірдің бірі — абайтану ғылымында көп уақытқа дейін шешуін таптырмай көп жылғы таластардың қайнар көзі болған күрделі таным — Абай поэзиясының әлеуметтік тегі туралы мәселе. Бұған революцияға дейін Абайдың әдеби мұрасы туралы пікір айтушылардың бәрі де батыл бере алмай жалтара соғатын, немесе әрқайсысы өздерінің идеялық-әлеуметтік мүддесіне орай тартатын: Бұрмалаушылықтың әр түрлі формада көрініс беруі («Абайды байлардың, феодалдардың немесе буржуазиялық жыршысы деп қарау сияқты) 30-жылдардың соңына дейін созылған жай нәрсе емес еді. Революцияға дейін Абай мұрасы туралы пікір айтушылар Абай поэзиясы сол дәуірдің өмір шындығынан алынғанын жалпылай айтқанымен, Абайдың ақындық ықыласы нақты кімдерге ауатынына жуи бермейтін.

Абайдың өз туысы әрі тұңғыш биографы Кәкітайдың өзі де бұған сырт беріп, жуықтай бермейтін, Өйткені Кәкітайдың Абайдың тұңғыш өлеңдер жинағына ақынның елдің атқамінерлерінің мінезін әшкерелейтін сатиралық уытты өлеңдерін жібермеу себебі: олар «баспаға шығарушы адамдарға өкпелейді, араздық ұстанады деп жасқанып қалуынан болды»⁷⁷. Осы себепті төңкерістен бұрын Абай мұрасы туралы пікір айтушылардың бұл сұраққа жауап беруге ұмтылып, аз да болса пікір айтуының елеулі мәні бар. Бұған да дұрыс бағдар жауап беруге ұмтылып, тұңғыш пікір айтушы — Белослюдов болды. Ол Абайдың өмір сүрген дәуірі мен жасаған ортасының әлеуметтік-саяси жағдайын дұрыс аңғара отырып, сол ортаға деген Абайдың тікелей қатынасын да көрсетуге тырысқан. Әсіресе, зерттеушінің ерекше назар аударып қазақ сахарасындағы әлеуметтік-саяси мәселенің мол көрініс шорлаған жері — болыстық сайлауға арнайы тоқталып, сайлауды өткізу кезіндегі патша чиновниктері мен қазақ атқамінерлерінің, оқығандарының сатқындық әрекетін әшкерелейді. Сайлау үшін жұмсалған қаржының әртүрлі сылтаумен алынған салықтар арқылы халықтың мойнына түсетінін ашық айтады. Болыстық сайлау қазақ ауылына қаншалықты ауыртпалықты ала келетіні жайындағы Белослюдовтың айтқаны Зейнелғабиден ибн Әміре әл-Жауһари әл-Омскаунидің 1909 жылы Уфада басылған «Насихат-Қазақиясындағы»⁷⁸ болыстық сайлаудың ел ішін бұзған тағылық әрекеттері жайында айтқан пікірлерімен табиғи үндестік тауып жатады. Қазақ арасындағы болыстық сайлаудың сатқындық, отаршылдық сипатын бұлар да өз шамаларынша әшкерелей көрсеткен.

Ұлы Абайдың бүкіл саналы өмірі отаршыл үкіметінің қазақ халқын саяси жағынан көрсоқыр етіп ұстаудың сыннан өткен құралы ретінде ендірген 1968 жылғы «Жаңа низам» деп аталатын реформасы тұсында өтті. Абайдың өзі де болыстық сайлаудың ащысы мен тұщысын бастан кешіп, қазақ арасында дерт боп жабысқан облыстық сайлаудан туындайтын ең бір кесепатты құбылыс партиягершілікпен көп алысқан болатын. Сондықтан да күйінген ақын:

*Болды да партия,
Ел іші жарылды.
Әуремін мен тыя
Дауың мен шарыңды,—*

деп, өзі жасаған замандағы қоғамдық-әлеуметтік дерт боп жабысқан мұндай құбылысқа қарсы қанша алысқанымен дауа таба алмады. Міне, Абай алысқан осы дертті 1911 жылы «Айқап» журналы «Біздің дертіміз» (№ 3, 2-бет деген

мақаласында: «Қырық жылдан асып бара жатыр, сайлау партиясы деген талас дертіне душар болдык. Бұл талас дерті бүкіл қазақ баласына тегіс жұқты. Бұл дерттен аман қалған ел болмады. Бұл дертке ұшыраған талай байларымыз малынан, абыройынан жұда болды. Қырық жылдан бері ойлаған ойымыз, жұмыстаған жұмысымыз бір ғана сол партиягерлік болды. Бұл жолға бүкіл қазақ баласы болып ақылымызды, өнерімізді, иждиһатымызды, күшімізді һәм малымызды қаражаттап жұмсадық. Үлкен-кішіміздің ойлағанымыз, іздегеніміз партиялық болды, бөтен істі ойлауға, жұмыстауға партия ісінен босана алмай, уақытымыз босамады. Әлі күнгеше сол дерт бізді айналдырып келе жатыр. Мінез-құлқымыз, ниет-пиғылымыз мүлдем бұзылып болды», — деп, Абайдан кейінгі заманда да өріс алған бұл әлеуметтік дерттің әлі де қаймағы бұзылмай тұрғандығын ашып жазды. Ал бүкіл қазақ даласындағы партиягершіліктің әлеуметтік-саяси төркіні қайда жатқанын, оның қандай саяси мақсатпен өндірілгендігін Сырдария облысының генерал-губернаторы Н. И. Гродековтең артық әрі ашық айтқан кісі болған емес. Ол өзінің 1889 жылы Ташкентте басылған «Сырдария облысының қырғыздары мен қарақырғыздары» деген кітабында: «1817 жылдың заңы ... қазақ руларын ыдыратып әлсірету мақсатымен көшпенді халықты болыс-болысқа, ауыл-ауылға бөлуді өте қажет деп қарады. Өйткені көптеген қазақ руларын тұтастырып бір үлкен ру басына билету саяси жағынан барынша зиянды нәрсе деп табылды. Осы мақсат негізінде 1817 жылы болыстар құрылып, оларда мүмкіндігінше әр түрлі руларды мидай араластырып жіберу көзделді. Көшпенділерге бір болыстан екінші болысқа ауыса беруге ерік берілуі — қазақтардың рулық негізін әлсіретуді көздеп отырған үкімет мақсатының іске асуына толық мүмкіндік берді». (Аталған кітаптың 13-беті), — деп «бөлшекте де билей бер» дейтін отарлық саясаттың мақсат-мүддесінің бар мазмұнын ашып беріп отыр. Мұндай территориялық принципке негізделген «Жаңа нұсқа» ережесінің қалай іске асып отырғанына нақтылы мысалды генерал-губернатор Гродековтың Майлықент болысының (қазіргі Түлкібас ауданында) территориялық принцип негізінде құрылған жүйесін нақтылы мысалға келтіруінен де көреміз. Майлықент болысындағы Шымыр руын ыдыратып, болыстық таластағы партиягершілікті күшейту үшін, болыстықты біркелкі ру адамдарынан құрмай, оның құрамына әдейі бір-бірімен партиягерлік таласына түсетін әр түрлі рудан (шілмембет, құли, қаңлы, шанышқылы, жаныс, ботпай) құрастырғанын (23-бет) мысалға келтіреді. Ал кейбір жерлерде мысалы Қарамұрт бо-

лысында рулардың құрамы мейлінше көбейтілгенін де мысалға келтіріп, ол болысқа: шапырашты, абдан, арғын, қаңлы, ысты, ботпай, ошақты, карақырғыз, сіргелі рулары кіргенін айтады. Яғни болыстықтың құрамында майда рулардың саны неғұрлым көбейген сайын, онда партиягершілік таластың аса жүретіні белгілі.

Рушылдықтың отына май құйғандай партиягершіліктің максаты ұйып отырған елді сүттей іріту екенін сол Майкент болысынан шыққан ақын Мәһди Меркітұлы:

*Және бір сайлау деген шығарып заң,
Еліне Түркістанның салды ылаң.
Жауырын тастап ит таластырғандай қып,
Жүргенге қалушы еді ақылымыз таң,
Білінді Түркістанда осы қалып,
Адамдарды сайласты пұлын алып,—*

деп генерал-губернатор айтқан пікірді поэзия тілімен сөйлетіп отыр («Тухфа ва Жумхурият», Ташкент, 1917, 6-7 -б.) Міне Абай өмір сүрген замандағы қазақ арасындағы болыстыққа таласу партиягершіліктің отына үкімет тарапынан қалайша май құйып, жандандырып отырғаны ашық көрініп тұр. Міне, осындай қаскөйлік әрекеттерден келіп халықтың тұрмыс жағдайының мейлінше нашарлап тұралауы мен мінез-құлқындағы жағымсыз психологиялық өзгерістер қазақ қауымының алдыңғы қатардағы ойшыл ақын-жазушыларын ойландырмай тұра алмады, бұл жайында үн қатпай қоя алмады. Ал бұл шындық, әсіресе, Абай шығармаларында, көбінесе саяси-әлеуметтік сатиралық лирикаларында молынан суреттеліп, оған деген өзінің қатынасын ашық көрсете білді. Абайдың бұл мәселеде халықтық, реалистік бағыттағы шығармалары оның зерттеушісі болған орыс зиялыларының назарын өзіне аудара отырып, солар тарапынан алғаш рет сөз болғанын ағайынды Белослюдовтардың өзара жазысқан хаттары мен қолжазба деректерінен, жарияланған мақаларынан айқынырақ көреміз.

Халықтың хал-ахуалының барынша нашарлап, ауыр жағдайға ұшырайтынын, екі жақты отарлық-феодалдық езгіде бұқара халықтың мұңы мен зары Абай поэзиясында молынан көрініс тапқанына ерекше мән берген. Сол себепті де ол: «Оның өлсіндері халыққа деген шексіз сүйіспеншілікке бөленіп, сол кездегі самодержавиелік чиновниктердің тағылық дүниесінің азабын тартып отырған қазақ елінің мұңы Абайдың «көрінбейтін көз жасы» арқылы ашық бейнеленді»,— деп жазды. Мұнда зерттеуші Абайдың әдеби мұрасындағы ақындық ықыласының кімге ауатыны туралы күрделі мәселені арнайы сөз етеді.

Ақын творчествосындағы негізгі идеялық бағытының өрсеткіші болып табылатын оның ақындық екі жақты езілудегі қазақтың еңбекқор шаруасының жағында екенін атап өтеді. Зерттеушінің көзқарасынша: халықтың екі жақты езілудегі мұңы мен зары, тілегі мен мүддесі Абайдың көрінбейтін көз жасы» — тағылық, отарлық қанаудың азабынан зардап шегуші қазақ елінің мұңы мен мүддесінің поэзиясы, халыққа деген шексіз сүйіспеншіліктің поэзиясы.

Ағайынды Белослюдовтрадың қазақ әдебиеті туралы пікірлері әсіресе, Абайдың әдеби мұрасы туралы зерттеуі — төңкеріске дейінгі қазақ әдебиетінің туу, қалыптасу, өсу процесінің заңдылығын тануға септігін тигізетін елеулі мәні бар еңбек.

Қорыта айтқанда, Абайдың әдеби мұрасының төңкеріске дейінгі танылуы мен зерттелуіне орыс зиялыларының белгілі үлесі бар. Абайдың әдеби мұрасын әділ бағалап, оның өлеңдерін орыс тіліне аударып жинап бастыруға тұңғыш әрекет етушілер де, Абай поэзиясын екі халықты рухани жағынан жақындастырушы, қазақ елінің мұңы мен тілегінің көрінісі деп алдымен бағалаушылар да солар.

Бұл — Абай аңсаған екі халықтың арасындағы тарихи достықтың монархиялық-шовинистік саясатының ауыр жылдарында қандай жолдармен дамып, қалыптасқанын жария ететін барынша ғажайып құбылыс.

АБАЙ МҰРАСЫНЫҢ ЖАҢА ЗАМАНДА ЗЕРТТЕЛУІ

АБАЙ МҰРАСЫ 1918-1926 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДА

Абайдың әдеби мұрасын тану, таныту жолындағы әрекеті осы мұраның айналасында елеулі идеялық талас-тартыстың әсерінен 1923 жылы басталғанын көреміз. Бұл процесс тек қазақ әдебиетінің көлемінде ғана болған құбылыс емес. Бұл бүкіл Кеңес еліндегі барлық ұлттардың мәдени, әдеби өмірінен орын алған құбылыс еді. Өйткені Кеңес өкіметі пролетариат мәдениетін жасау жолындағы алғы шарттың бірі — ескі мұраны марксизм-ленинизм ілімінің негізінде қайта қарап қорыту, оны пролетариат мәдениетінің қажетіне жарату мәселесін алға қойды. Бұл мәселенің қалай қойылып, қалай іске асқанын орыс әдебиетінің тарихында Пушкин, Лермонтов, әсіресе, Л. Н. Толстой творчествосын бағалаудағы әртекті идеялық күрестен көрсек, осы құбылысты қазақ әдебиетінің тарихында Абайдың әдеби мұрасы туралы болған талас-тартыстан да ашық көреміз.

Абайдың әдеби мұрасын бағалауды ұлттық сананың ояну тұрғысынан қарау бағыты төңкерістен кейінгі дәуірде өз позициясын ашықтан-ашық көрсете бастады. Абайдың халық арасында орасан зор ықпалы бар әдеби мұрасын езілген халықтың ой-санасын, азаматтық сезімін ұштап жетілдіру бағытында, қазақ қауымын топқа, тапқа жіктемей ағартушылар ұстанған таным тұрғысынан танытуға ұмтылды. Абайды бүкіл қазақ атаулының «камқоршысы», «ұлтшыл акын», «(ұлтжанды) деп бағалады.

Бұл әрекет, әсіресе, 1918 жылы Семей қаласында шыққан қазақ жастарының тілі болған «Абай» журналында ашық көрінді. Журналда жарияланған материалдар қазақ халқының назарын болып жатқан ұлы өзгерістерден тайдырып, өздерінің ескілікті аңсаған идеясын орнықтыруға осы мақсаттың негізінде Абай мұрасын перде етуге тырысты. Сондықтан да журналдың тұңғыш санында жарияланған «Журнал туралы» деген бас мақалада: «Журналды Абайға арнағандық Абайды қай жөнінен болсын ұстаз қылып, бетке ұстап жастар шәкірт болып сонынан жүруге талаптанғандығын көрсетеді»¹, — деп жазып, Абайды қазақ

жастарына өздері ұстанған таным тұрғысынан танытпақ болды. Әсіресе, бұл таным осы журналда жарияланған «Әмзе мен Әмин» өлеңдерінде:

*Бүгін қайта тірілді,
Абай атты ағамыз.
Ұғымсыз, надан кезінде
Алашқа болған жағамыз², —*

деп, Абайды бүкіл исі қазақты оятуға ұмтылған дарабоз құбылыс ретінде таниды.

Абай шығармаларының әсері халық арасында күшті екені тіпті рухани жан азығына айнала бастағанын Әлихан Бөкейхановтың Абай әндері мен аударма өлеңдерінің халық арасында қаншалықты сіңісіп кеткенін өзі көрген мысалдармен арнайы атап көрсетуінен де аңғарамыз. Осы себепті Абайды туған халқына таныту, сол арқылы ұйқыдағы езіліп тапталған туған халқының ой-санасын оятуға, жаңа заман көшіне ілесуге тырысқан бұл танымның сарыны 1918 жылғы «Абай» журналында жарияланған ұлы ақынның әдеби мұрасы туралы Екеудің «Абайдың өнері мен әм қызметі», «Абайдан соңғы ақындар» деген мақалаларында толық көрініс берген деп айта аламыз.

Екеудің ұғымында, қазақ қоғамы — әлеуметтік жіксіз, тапсыз қоғам. Осы қоғамының бейнесі, көрінісі болған әдебиеті де сол тұрғыда болуы керек. Сондықтан да Абайдың кейінгі қазақтың ақын-жазушыларының шығармаларының жанрлық ерекшеліктеріне қарай жіктегенде жанрлық жағын негізге ала отырып топтастырған. Мысалы: лириктердің тобына Мағжан Жұмабаев пен С. Торайғыровты жатқызса, халықтық сарындағыларға Ахмет Байтұрсынов пен Сәбит Дөнентаевты, Бекет Өтетілеуовті жатқызады.

Екеу Абайға еліктеуші ақындар туралы мәселені де жоғарғы таным тұрғысынан шешуге тырысады. Екеудің ойынша, «Осы күнгі ақындардың ішіндегі Абай өлеңіне сырттай болса да ішкі мағынасымен еліктеген кісі Шәкәрім»³, — деп ойшыл ақын Шәкәрім туындыларының болмысындағы өзіне тән ерекшелікті дәл танытып отыр.

Екеудің ұлы ақын мұрасын өз тұрғысынан кеңірек танытуға арналған мақаласы «Абай һәм ақындық өнері». Мақалада Екеудің ұлы ақынның көзқарасына қатынастары сөз болғанда, олардың бағыты тағы да ашық көрініп отырады. Екеу Абай шығармаларының кейбір жақтарын дұрыс атай отырып, тұңғыш рет Абайдың қарасөздері туралы пікір көтереді. Абайдың аудармалық өнеріне арнайы тоқталып, ақын шығармаларын шартты түрде өзінше салалайды. Ұлы ақынның әдеби мұрасына әдеби тұрғыдан талдау жасауға тырысқан.

Екеу Абайды аудармашы ретінде танытқанымен, Абайдың өз туындылары мен прогрессивті бағыттағы орыстың классикалық әдебиетін идеялық туыстық, эстетикалық тұтастық тапқанына мән бермейді. Өйткені ол Абайдың идеялық-эстетикалық ой-пікірінің қалыптасуы мен өз шығармаларында көркемдіктің шыңына шығып, қазақ әдебиетінде жаңа бағытты бастаушы болуына ықпал еткен орыстың классикалық әдебиетінің төңкерістен кейінгі дәуірде (Абай жинақтары шыққанға дейін) Абай шығармалары үзінді ретінде «Абай», «Таң», «Мұғалім», «Шолпан», «Инкиллаб» журналдары мен кейбір жинақтарда оқтын-оқтын басылып тұрды. Осы жылдардағы газет, журналдарда Абайдың 14 қарасөзі мен 14 өлеңі және Абайға арналған үш өлең, он шақты мақала да жазылды. Бірақ бұл жарияланғандардың өзі Абайдың әдеби мұрасын тану мен танытудағы әр түрлі көзқарастардың тұрғысынан жазылып, түрлі мақсат көзделеді.

Соңыра 20-30 жылдардағы мәдени өмірімізде — өріс алған мұраға қатынас мәселесі, әсіресе, оның ішіндегі елеулі мәселе — Абайдың әдеби мұрасын тану, таныту, бағалаудағы басты талас осы қазақ әдебиетінің ірге тасының айналасында өріс алғанын көреміз.

Қазақстанның ұлан-байтақ даласында азамат соғысы өткен соң, партия қазақ елінің экономикасы мен ұлттық мәдениетін дамытып, Ресейдің мәдениетті ұлттарының дәрежесіне жеткізу саясатын жүргізді. Сондықтан да РКП (б) X съезінің қарарларында: «РСДРП-да және онымен байланысты кеңес республикаларында 140 миллионға таяу халық бар. Бұлардың 65 миллионға жуығы великорус еместер. Бұл халықтар жөніндегі патша өкіметінің саясаты, помещиктер мен буржуазияның саясаты олардың арасында қандай да болса, мемлекет ұрығын жою, олардың мәдениетін бүлдіру, тіліне қысым келтіру, оларды надандықта ұстау және ақырында оларды мүмкіндігінше орыстандыру саясаты болды. Мұндай саясаттың нәтижесінде бұл халықтар мешеулеп, саяси артта қалды.

Қазірде помещиктер мен буржуазия құлатылып, бұл елдерде де бұқара халық кеңес өкіметін жариялап отырған кезде, партияның міндеті великорус емес халықтардың еңбекші бұқараның ілгері қеткен Орталық Ресейді қуып жетуіне жәрдемдесу болады», — деп жазылды.

Кезінде дұрыс бағдар алған бұл саясат, әсіресе, әдебиет саласында жүзеге асып, өзінің жемісін бере бастады. Қазақ халқы тұңғыш рет ана тілінде өзінің мектептерін ашып, сауатсыздықты жаппай жоя бастауы мен ұлт тілінде баспасөздердің пайда болуы, небары төңкерістен соңғы 3-4 жылдың ішінде қазақ тілінде 20-дан астам газет-журналдардың шығуы осының айғағы еді. Төңкерістің нәтижесінде

халықтың бұғауланған рухани байлығының қайнар көзі ашылып, ұлт мәдениеті дамудың тосын жолына түсті. Басты мәселе өткендегі рухани мұраны дұрыс танып бағалауға келіп тірелді, мұны өмірдің өзі қажеттілік ретінде алға қойды. Халықтың ғасырлар бойы сақтап, дамытып келе жатқан рухани байлығын мұра ретінде ғылыми тұрғыдан зерттей отырып, шешу проблемасы болатын-ды.

Қоғамның материалдық игілігін қоғамдық меншікке айналдырып, халықтың өз мүддесіне қызмет еткізгені сияқты қоғамның рухани байлықтарын да халықтың игілігіне айналдырудың қажеттілігін 1919 жылғы РКП (б)-ның VIII съезі қабылдаған Бағдарламасында: «Еңбекшілерді қанау негізінде жасалған және осы уақытқа дейін тек қанаушылардың қарамағында ғана болып отырған искусство қазынасының бәрін ашып, еңбекшілердің қолы жететіндей мүмкіндік беру»⁶, — керектігін арнайы түрде атап көрсетті. Бұл салада істелетін күрделі істерге бағыт-бағдар сілтеді.

Осы тарихи документтің негізіне сүйене отырып, одақтағы басқа ұлттармен бірге қазақ халқы да өзінің өткендегі рухани қазынасына көз жіберіп, өзінің жаңа бағыттағы мәдениетін жасап, дамыту үшін өткендегі рухани мұраны жинап, зерттеп, қорытып, қажетке жарату ісіне қызу кірісті. Қазақ мәдениеті мен өнерінің түрлі саласында тиісті мәдени-ағарту, зерттеу орындарымен жеке кісілер арқылы ұшан-теңіз көптеген материалдар жиналды. Олардың бірсыпырасы баспа арқылы жарық көрсе, біразы сол кездің өзінде-ақ талқыға түсіп, талас тудырып, әр тұрғыдан бағаланды да. Әсіресе, көпшіліктің назарын өзіне көп аударған талас пен тартыстың, принципті айтыстың қайнаған ортасына айналған нәрсе — XIX ғасырдың ұлы ақыны атанған Абайдың әдеби мұрасы еді. Өйткені қазақ әдебиетінің шырқау шыңына көтерілген бұл мұраны тану, меңгеру бүкіл XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің даму процесінің елеулі заңдылықтарын танумен, білумен парапар нәрсе. XIX ғасырдағы қазақ қауымының әлеуметтік өмірінің шындығын бұл мұрадай терең де жан-жақты көрсете білген, сол дәуірдің энциклопедиялық жиынтығына айналған әлеуметтік болмыс бар қалпымен көрсеткен зор рухани мұрамен тең түсетін туындылар болған емес.

Міне, осы ерекшелігіне байланысты бұл айтулы ұлы мұра бастапқы кезінде-ақ көптеген зерттеушілердің назарын өзіне аударғаны сияқты өріс алған жаңа дәуірдің алғашқы жылдарында-ақ қазақ халқының рухани байлығын зерттеуші қалам қайраткерлерінің бәрін түгелдей баурап алды десек, асырып айтқан болмаймыз. Шындықтың өзі де солай болатын-ды.

Абайдың ұлы туындылары төңкерістен бұрын 1909 жылы өте аз таралыммен, сапасыз түрде басылып көрсе де, төңкеріске дейін-ақ өте сирек кездесетін кітапқа айналып кетті. Ал 1916 жылы Самат Нұржанов бастырған «Абай термесі» кітабы Абайдың бір топ өлеңдерін ғана қамтыды. Абай кітабының табылуы қиын өте сирек ұшырасатын кітапқа айналғанын 1921 жылғы «Ақжолда» жарияланған Т. Шонановтың мақаласында нақтылы мысалдармен дәлелденді. Осы автордың көрсетуінше, бүкіл Бөкей, Ат-басар уезінде Абайдың бірде-бір кітабы болмаған, ал Қараөткел мен Ырғыз уезін екі рет сүзіп шыққанда, бір адамнан ғана табылды.

Міне, осы себепті еске алып, Абайдың шығармаларын қалың жұртшылықтың игілігіне айналдырудың, яғни ақын шығармаларының толық жинағын бастырып шығаруды Қазақстанның Оқу Комиссариаты қолға алып, бұл істі жүзеге асыруды қазақтың талантты ақыны Бернияз Күлеевке тапсырды. Бұл әрекет Абайдың әдеби мұрасын еңбекшілердің қолына жеткізу әрі оны кең тұрғыдан таныту жолында Қазақстанда істелген тұңғыш ресми қимыл болатынды.

Бернияз Күлеев Абай шығармаларымен (1909 жылғысымен) жастайынан танысып, өзінің ақындық өміріне үлгі етіп, еліктегені оның төл шығармаларынан ашық байқалады. Бернияз шығармаларына Абай поэзиясының әсері елеулі дәрежеде болғаны талассыз нәрсе.

Өзі ұстаз тұтынып. Абайдың ақындық өнерін жоғары бағалаған Бернияздың Абай туралы материалдарды жинақтап, оның шығармаларын барынша толықтырып басуға, Абайды кең тұрғыда танытуға белсене кіріскені оның Абай туралы мақаласы мен Абай шығармаларының Қазанда басылған жинағына жазған «Сөз басынан» да аңғарылады. Бұл сияқты қазақ халқының мәдени мұраларын жинауға үндеу, бұл іске ат салысуға шақыру сол кездегі республиканың баспа орындарында қажеттіліктен туған әрекет еді. Сол кездегі «Еңбекші қазақ», «Ақжол», «Степная правда» сияқты газеттерде басылған үндеу хаттар осының айғағы тәрізді. Бернияз Күлеев те Абай шығармаларын бастыру туралы өзіне тапсырылған жұмысты осындай үндеу, шақыру хатымен бастағанын¹⁰ көреміз. Қазақтың қалам қайраткерлерінің ішінен тұңғыш рет Абайдың әдеби мұрасын толығынан, тереңірек танытуға кіріскен Бернияз алдына тұжырымды мақсаттар қоя білді. Бұларды нақтылы түрде атап айтар болсақ, олар:

1. 1909 жылғы басылымға енбей қалған өлеңдері мен поэмаларын толықтырып жариялау.
2. Абайдың қара сөздерін толық жариялау.
3. Абай өмірін көрсететін фотосуреттерді қамту.

4. Абайдың өмірбаяны туралы жаңа дерек-мағлұматтарды топтап, соның негізінде қайта толықтырып жазу болатын-ды.

Осы мақсатты орындау үшін Бернияз Күлеевтің Абай туралы деректерді топтастырудағы сүйенер тірегі — Абайды жақсы білушілер мен Абайдың өз балалары, әм туыстарының дерегі. Осы себептен Бернияз олардың кейбіреулерімен ауыз-ба-ауыз сөйлессе, кейбіреулерімен хат жазысып, іздестіріп уәдесін де алады. Өйткені «Абай кітабын бастыру маған тапсырылғандықтан мен жәрдемді шеттегі азаматтардан сұраймын. Тізбесін әдемілеп, емлесін түзету сияқты уақ-түйегіне мұқтаж болмасақ та, түсіп қалған жерлерін қосып, қарасөзін әм басылмай қалған өлендерін тіркеп, тәржіме халін толықтыруға қиналып тұрмыз»¹¹ деп өзі ұшыраған қиындықтан хабардар етіп отырады.

Қанша әрекеттенсе де, Бернияз Абай шығармаларын толықтырып, қайта бастыру мәселесін белгілі қиыншылықтарға байланысты шеше алмай шағын ғана сөз басын жазып, 1909 жылғы жинақты қайталап бастыруға мәжбүр болған. Абайтану тарихында тұңғыш жинақ аталған бұл кітап¹² 1922 жылы Қазан қаласында басылып шықты да. Осындай жағдай¹³ 1922 жылы Ташкентте 3-рет басылған Абай жинағында тағы да қайталанды. Бұл басылуын толықтырып, қайта бастыруды мойнына алған Нәзір Төрекұлов жауапты қызметке ауысуы себепті, бұл жолы да 1909 жылғы басылым қайталанды. Дегенмен 1922 жылы Қазан мен Ташкентте мол таралыммен басылым көрген Абай жинақтары сол дәуірдегі әдеби өмірдегі елеулі мәні бар мәдени құбылыстардың бірі болып табылады. Өйткені, Абай шығармаларымен таныса алмай келген Қазақстанның қалың еңбекші қауымы ақын мұрасымен осы жинақ арқылы алғаш рет тікелей таныса бастады. Әрі бұл жинақтар Абайдың әдеби мұрасын кең тұрғыдан тануға ұмтылған, ақын шығармаларын тікелей зерттеу объектісіне алған бірнеше мақалалардың тууына түрткі салды. Тікелей осы жинақтардың шығуына байланысты жазылған Қоңырдың, Сәбит Мұқанов пен Ілияс Жансүгіров пен Бейсембай Кенжебаевтың мақалалары мен Ғабдурахман Сағдидың еңбектері осыны көрсетеді.

Абайдың әдеби мұрасы туралы тұңғыш рет теориялық тұрғыдан барлау жасап, зерттей шолуға ат салысқан, әрі екі рет басылған Абай жинақтарының шығуына ат салысқан М. Әуезов. Осы дәуірдің өзінде-ақ шығармаларын жақсы түсінуші, ол мұра туралы мағлұматы молы да Мұхтар Әуезов деген қоғамдық пікір қалыптасқан да еді. Абайдың әдеби мұрасының сырын терең ғылыми тұрғыдан білу керек деген тұжырымды ойға да ол осы тұста келген сияқты. Өйткені

1922 жылы «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі»¹⁴ деген елеулі пікір таласын тудырған көлемді мақаласын жазумен қатар, Абайдың өмірі туралы естеліктерді Абайға байланысты әр түрлі дерек көздерін жинастырып жүрген жас талап Мұхтарды көреміз.

Қоңыр деген бүркеншік атпен жарияланған бұл мақалада Мұхтар Әуезов Абай мұрасының күрделі буындарын дәл басып бағалайды. Зерттеушінің тұжырымдауынша:

а) Абай — шын мәніндегі жазба әдебиетінің атасы;

ә) Абайдың ақындық ерекшелігінің белгісі — Еуропа, орыс мәдениетінің есігін ашуы, әдеби тілді дамытуы;

б) Абай — жұртшылықтың поэзияға деген көзқарасын тұңғыш рет жаңа бағытта тәрбиелеуші;

в) Зерттеушінің айрықша назар аударған мәселесі — Абай шығармаларының негізі көркемдік әдісіне дұрыс болжам жасап, «Абай өлеңіндегі беттеген бағыт, құлаққа естілген сарын ненің сарыны екені байқалады. Ол ашық тілек, айқын ағымның (здоровый реализмнің) сарыны»¹⁵, — деген ой тұжырымына келген. Абай шығармаларының арқауы болған әдісі — сыншыл реализмді меңзейді.

Абай кезіндегі ақындар Шортанбай, Ыбырай, Мәшһүр Жүсіп, Нарманбет төртеуін қазақ әдебиетінің көшпелі дәуірінің ақындары ретінде танытады. Яғни ауызша дамыған әдебиеттен жазбаша әдебиет аралығындағы ақындар ретінде қарастырады. Абайдың бұлардан өзгешелігі қазақ өміріндегі көпшіліктің қайсысына болса да өз елін айтып келуімен бөлектенеді.

Қоңырдың пікірінше, Абайдан кейінгі қазақ әдебиетінің ендігі беталысы, оның өсіп өркендер негізгі жолы — сыршыл романтизм. Мұның себебі: Абайдың творчестволық жолы, негізінен, сыншыл реализмге сүйенсе: «Абайдан бергі дәуірді орыстың реализм дәуіріндей толық реализм дәуірі деп айтпаймыз. Ол уақыт қазақ әдебиетінің аяғын апыл-тапыл басып келе жатқан кезі болғандықтан, толық реализм шартын көрсеткен жоқ»¹⁶.

Бұл кезеңде Абайдың әдеби мұрасы туралы талас-тартыстың етек алуына байланысты Абай қай таптың ақыны, оны мұра ретінде қабылдау керек не, әлде жоқ па деген сұрақтар туа бастады. Бұл сұрақтар бұл дәуірде тууы заңды да еді. Өйткені үкімет басына келген большевиктер өздері ұстанған тап күресі, пролетариат диктатурасы туралы көзқарасын қоғамдық санаға ендіріп, сендіре бастаған кезең еді. Қоғамды тапқа бөлу, таза пролетариат мәдениетін жасауға ұмтылу — тұрпайы социологиялық танымды тудырды. Осы себепті мұра мәселесіне әрі жанама түрде жауап беруге алғаш рет талпынғандар: Сәбит Мұқанов, Ілияс

Жансүгіров, Ғабдурахман Сағди, Сәкен Сейфуллин, Бейсембай Кенжебаев т. б. болды. Бірақ бұлардың Абайға және оның әдеби мұрасына қатысы, оны тану, таныту, бағалау дәрежесі әртүрғыда болып, елеулі пікір қайшылығын тудырды.

Академик жазушы Сәбит Мұқановтың «Қара тақтаға жазылып жүрмеңдер, шешендер» деген 1923 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған мақаласы жоғарғы мәселеге тікелей арналған еді. Мұнда С. Мұқанов Абайдың әдеби мұрасына өзінің қарым-қатынасын білдіргенде, негізінен, ақынның шығармаларының басты сарынына сүйенбей, оның әлеуметтік тегін ғана негізге ала отырып бағалады. Сондықтан да ол: «Абай жеті атасы би болған, тобықтыны бір шыбықпен айдаған тұқым. Қай күнде де ақсүйектерде ұлтшылдық та, ақжүректік те азғантай болатын еді, тек өлеңдері мына жаңа заманның ретімен кетіп, өзі көненің ізін қуған болмағай еді»¹⁷. — деп жазып, Абай сияқты Шоқан мен Ыбырайдың да демократиялық негіздегі ұлы мұраларын осы түрғыдан терістейді. Мұнда, сөз жоқ, біздің идеологиялық өмірімізде орын алған тұрпайы социологиялық таным түрғысынан айтылған нигилистік пікір сарынын көреміз. Осы теріс сарын ұзақ уақыт бойы С. Мұқанов танымында тұрақтанып, Абай мұрасын танып бағалау жолында өз жалғасын тапқан тұрпайы социологиялық көзқарастың жандануына дем беріп келгені бұл күнде танымал шындыққа айналып отыр. Ілияс Жансүгіров «Тілші» газетінде жарияланған «Абай кітабы» (1923 ж.) деген мақаласында пікір көтерді. Абайды дұрыс бағытта тану ақын мұрасын игеру, меңгеру туралы бұл мақала, негізінен, дұрыс бағытта болуымен ерекшеленеді. Мақала Ілияс Жансүгіровтің Абай шығармаларымен ертеден-ақ таныстығы барлығын көрсетумен бірге, оның сол кезде-ақ Абайдың әдеби мұрасына қатынасы қай дәрежеде болғандығы айқын көрініс берген.

Ілияс Жансүгіровтің тануында, Абай — өз заманындағы жаңалықтың жаршысы, халық мұңының жоқшысы болған жаңашыл ақын. Ілияс — Абай туралы деректерді жинап, жариялаушылардың бірі. Оның төңкеріске дейін ел арасында кең жайылған Абай туралы «Бипаның сөзі» деген өлең-әңгімені 1921 жылы Омарбектің аузынан жазып алып, «Әйел теңдігі» журналында алғы сөз¹⁸ жазып бастыруынан да көрінеді. Осы мақаласында Абайды ол махаббат бостандығы үшін күрескен, жаңалықтың жақтаушысы болған гуманист ақын деп қарайды. Ескі салтты, ата жолын бұзғаны үшін Абайдың бабалары сүйісіп қосылған екі жас Қалқаман мен Мамырды садаққа байлап, оққа ұшырса, соңыра тобықтай жуандарының Еңлік пен Кебекті ат құйрығына таңып сүйретіп өлтірсе, Абай өз заманында ескі салтты бұзған

Олжабай мен Бипаны ажал аранынан сақтап қалушы болды деп, Абай мен оның балаларының әрекетін салыстыра көрсетеді. Абайды қаймағы бұзылмаған ескі салттың дәстүріне қарсы күрескен жаңалық жаршысы ретінде сипаттайды. С. Мұқанов Абайды оның әлеуметтік тегіне қарай бағаласа, І. Жансүгіров Абайдың әлеуметтік тегін біле отырып, Абайдың халық үшін еткен әрекеті мен акын шығармаларының халықтық рухына сүйеніп отырып бағалайды.

Қай акынның болса да шығармаларының халықтық бағытының бір көрсеткіші оның поэтикалық тілі болса, Ілияс «Әдейі қыстырған жат сөздердің бірді-жарымдысы болмаса, казактың қара халқының даңғыл сөзінен ауытқып сөйлеуді білмейді»¹⁹, — деп, Абайдың тіл тазалығын сақтауымен бірге оның шығармалары халық тілінің рухымен жазылғандығын арнайы атап өтеді.

Абай кітабын бастыруда орын алған кейбір жаңсақтыққа, сөздердің бұрмалануына сын айтып Абай сөздерін «түзетсек жазушыға қиянат қылған боламыз. Абай халықтың өз рухы тілімен сөйлеген акын»²⁰, — деп Абай шығармаларын бастыруда түпнұсканы бұлжытпай өз қалпында беруді талап етті. Абай тілі казактың әдеби тілінің үлгісі екенін казак әдебиетіне тіл жағынан да елеулі өзгерістер ендіріп түрлендіруі оның акындық қуатының күштілігінде деп таныды. Өйткені: «Абайдың алды-артындағы акындардан артықтығы: өлең, жырларын неше түрлі күй, сымбалдарына салғандығы, кейінгі жазушылардың Абайдың күйін көп қолданып жүрсе де, Абайдан артық күй тапқан жоқ. Аспак түгіл кейбір тәтті күйіне өлең өлшем де жаза алған жоқ (мәселен, «Сен мені не етесің»). Абай казак әдебиетіне тіл жағынан үлгі болса, күй жағынан да үлгі»,²¹ — дейді.

Ілияс Абайдың ел аузындағы өлеңдерін жинап, Абайдың толық жинағын шығаруға даярлану мәселесін көтерді. Бірақ Абай мұрасының әзірше жала жабылып теріс танылғанымен, келешекте бәрібір оны халықтың өзі жақсы танып, арашалап аларына зор сеніммен қарайды. Абайдың мұрасын елге танытуда «Мағжан, Ахмет сияқтыларды бұл жолға үндеу керек»²², — деп Абайдың әдеби мұрасын ғылыми тұрғыдан танып, толықтырып шығаруға білікті азаматтарды тартудың қажеттігін ескертеді.

Түркі тектес тілдердің ішінде таза сақталғандары казак, кыргыз тілі деп дұрыс тұжырымдаса да, соның ішіндегі тазасы арғын, найман тілі, Абай сол тілдің негізінде жазғандықтан, оның тілі таза болды деген пікірі де шындықты тап баса қойған емес, негізінен, қате пікір, теріс жорамал десе болғандай. Өйткені казак ХҮ-ХҮІІІ ғасыр аралығындағы казак хандығы тұсында монолитті тілге айналып, әдебиет

ауызша түрде болса да, тілдегі, мәдениеттегі біртұтастық әдеби тілдің сапалық деңгейі биіктеген тұс болатын-ды. Тілдегі, мәдениеттегі бүтіндікті қазақ елін бодандыққа түсірген отаршылдық саясат бұзғанын еске алмақ керек.

Бұл дәуірде Абайдың әдеби мұрасын таныту, бағалауда ғылыми зерттеушілік сипатымен ерекшеленген еңбек Ғабдурахман Сағдидің «Ақжол» газетінің бірнеше санында қатар жарияланған «Абай» деп аталған көлемді мақаласы болатын. Ғ. Сағди Абайдың әдеби мұрасын қазақ халқының рухани дүниесіндегі елеулі құбылыс, қымбатты мұра ретінде танып, ол мұраны көпшілікке өз шамасының келгенінше, жан-жақты танытуды мақсат етті. Осы себептен де «Абай» деп аталған мақаласын: «Абай шығармалары», «Абайды жұртшылық жағынан тексеру», «Абай өлеңдерінің табиғаты һәм ішкі рухы жағы туралы», «Абайдың тілі һәм өлшеулері»²³ деген әр түрлі тақырыптарға бөліп, ол мұраны әр жағынан алып, кең түрде зерттеуге ұмтылып, Абай шығармаларына нақтылы сүйене отырып пікір айтты.

Зерттеуші Қазан мен Ташкентте басылған Абай жинақтарының басты кемшіліктері:

а) Ақын шығармаларының жаңа өлеңдерімен толықтырылмауы:

ә) Абайдың өлең өлшемдерінің бұл екі жинақта да бір қалыпқа түспеуі:

б) Абай мұрасын танып білудің басты буыны болып табылатын ұлы ақын өмірбаянының толықтырылып, қайта жазылмауында жатыр,— деп көрсетті. Яғни Абай өмірін білмеу — ақын поэзиясының сырларына терең сүңгіп, оны толығымен танудағы үлкен қиыншылық тудыратын кедергінің бірі деп қарады. Оны жаңғыртып жазу қазақтың қалам қайраткерлерінің міндеті дей отырып, Абайдың өмір тарихын толықтырғанда, қандай мәселелерді қамту керектігін нақты ұсыныстары арқылы көрсетіп отырады. Кәкітай жазған Абайдың өмір тарихына қанағаттанбайды, әрі оған сын көзімен қарап, «Егер Абай жабайы ел адамдарындай билікке өзі ұмтылатын ынталы адам болғандай болса, зарлы-тілін тап онша қадамас еді. Бұл туралы Абай билікке көзқарасының қандай болғандығын өмір тарихында толық айтып өтуі еді»²⁴,— деп Кәкітай айтқанынан гөрі Абайдың билікке көзқарасы өзгеше болғандығы туралы өз пікірін Абай шығармаларындағы ақын пікіріне сүйене отырып, дәлелдейді.

Е. Исмайлов «Абайды зерттеу жайында» деген мақаласында: «Сағди мақаласының негізгі бір методологиялық қатесі болды. Ол Абайды қазақтың қоғамдық-әлеуметтік өміріне байланыстырып қарамады, және көбінесе, Абайды

татар, Шығыс акындарына салыстырып отырады»²⁵, — деген пікірі дәлелсіз айтылғандай ұғымды қалдырады. Сағди мақаласында олқы болған тұстарын жасырмайды, оны соңғы еңбектерінде өзі-ақ мойындайды²⁶, оның себебін Абай шығармаларын толық білмеуден, ол туралы зерттеу еңбектері болмаудан, әрі ол мақаланың өзі Абай мұрасын зерттеудегі алғашқы тәжірибе болғандықтан, — деп көрсетеді. Шынында, Сағдидің пікірінің олқылық жағы:

а) Абай шығармаларының дәуірін екіге бөліп, оның 1899 жылдан кейінгі дәуірін пессимизмге, сол арқылы идеалистік философияға тұйықталды деген тұжырымды:

ә) Абайды қазақ арасынан шыққан діннің ірі өкілі деп тануы;

б) Абай ақындығының алғашқы дәуіріндегі шығармаларына ешқандай әдебиеттің әсері болмады деп қарауы.

ғ) Сағдидің мақаласын сол дәуірдегі әдеби сынның дәрежесінен қарасақ, Е. Исмайловтың Сағдиді Абай мұрасын қазақтың қоғамдық-әлеуметтік мұрасымен байланыстыра қарамады деуінің дәлелді еместігі аңғарылып тұр. Сағдидің негізгі тезисінің өзі Абайдың шығармалары ақынның өзі жасаған дәуірдің айнасы, шындығы деген ойдың айналасына құрылады емес пе? Ғ. Сағди мақаласының «Абайды жұртшылық жағынан тексеру» деген бөлімі түгелдей осы ойды дәлелдеуге арналған. Сондықтан: «Бір халықтың көркем тұрмысы, дүние тіршілігі, оның сарындары қандай болса, ол халықтың акындары да сондай болады, Сол тұрмыстың берген әсерлерін сөзбен жарыққа шығарып, майданға салады»²⁷ деп Абай мұрасының қайнар көзі — сол халықтың тұрмысы, әлеуметтік жағдайы деп арнайы атап көрсетеді. Осы бөлімдегі Ғ. Сағдидің патша үкіметінің озбырлығын партиягершілік, сайлау, атқамінерлер мен дін иелерінің құлықсыз әрекеттері т. б. мәселелердің бәрін де Абай шығармаларының әлеуметтік мотивтеріне байланысты қарастыратыны да осы ойды дәлелдей түсумен бірге, мақаланың аты да осы ойды құптай түспей ме?

Е. Исмайловтың Ғ. Сағди Абайды, көбінесе, Шығыс және татар акындарымен салыстырып отырды деген пікірі де ат үсті айтылған. Өйткені Ғ. Сағди Абай шығармалары туралы қорытынды пікірінде: «Абайдың өзінің өлең шығарушылық дәуірінде ешбір халықтың әдебиетіне әрі ешбір адамға еліктегендігі білінбейді»²⁸ — деп, қайта орыс әдебиеті мен шығыс әдебиетінің Абай творчествосына еткен әсерін назардан тыс қалдыратыны бар. Ешқандай Шығыс не татар ақынының атын да атамайды, ешқайсысымен салыстырмайды да. Қайта қазақ әдебиетіне Абай ендірген жаңа әдеби түрлердің осы

кездегі татардың жас ақындарына белгілі дәрежеде әсер етіп отырғанын атап өтсе, соңғы жылдардағы еңбегінде²⁹ Абайдың татар әдебиетінің классигі Тоқайдың өзіне елеулі түрде әсер еткенін нақтылы мысалдармен дәлелдеп көрсеткен.

Е. Исмайловтың жіберген кемшін жайды, Ә. Жиреншин де сын көзімен қарай алмай қайталайды. Әрі Ғ. Сағдидің осы мақаласының түпнұсқасымен тікелей таныспай-ақ пікір айтқандықтан, кейбір фактілерді орынсыз бұрмалауға жол берген. Ә. Жиреншин: «Абайтану тақырыбына жарияланған құнды сандарының қатарына «Ақжол» газетінің бес нөмірінде (?) жарияланған профессор Ғабдурахман Сағдидің мақаласы жатады.

Сағди: «Абайдың шығармаларын орыс, шығыс әдебиетімен салыстыра отырып (?), Абайдың зор тұлға екендігін дүние-жүзілік данышпан жазушылар қатарына қойып, бағалау қажет екенін (?) айтады»³⁰, — деп жазып, біріншіден, «Ақжол» газетінде жарияланған Сағдидің 6 мақаласын бес мақала деп қате көрсетсе, екіншіден, Е. Исмайловтың өз сөзін Ғ. Сағдидің сөзі ретінде үзіндіге келтіріп, оқырманын адастыратыны бар. Бұл кемшін жайттарды айтып отыру мақсат келешек зерттеушілерді болымсыз қателіктен сақтандыру ғана.

Ғ. Сағдидің бұл мақаласы сол дәуірдің тұрғысынан алып қарағанда, Абай мұрасын таныту мен бағалауда өзіндік орны бар зерттеулердің бірі. Ол Абайдың әдеби мұрасына теріс көзқарастардың болғанын біле отырып, бұл мұраны аса жоғары бағалаған. Абай шығармаларының ең өзекті мәселесі — оның халықтық, реалистік қасиетін баса көрсетуге ұмтылып, Абай өлеңдері халықшылдық, қазақшылдық рухымен шығарылған. Абай өлеңдерінде шындық (реалистік) күшті³¹, — деп қорытындылайды. Абай шығармаларында қазақ халқының ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы әлеуметтік өмірі мен тұрмысының барлық саласы қамтылып, ол мәселелердің бәрі де реалистік тұрғыдан суреттелді. Сондықтан қазіргі қазақ халқы өзінің өткендегі әлеуметтік-қоғамдық тұрмысының сан қилы шындығын. «өзінің Абайы арқылы көп жақтан дұрыс көре алады. Сондықтан Абайды өз заманының айнасы десе болады»³², — деп қарайды.

Зерттеушінің көзқарасынша, Абай — халық мұңының жыршысы. Өйткені Абай шығармаларындағы қайғы-мұң, зар Абайдың жеке басының бақытсыздығынан туған нәрсе емес, ол — екі жақты езуде қалған қалың елдің қайғы-мұңының көрінісі. Өйткені: «Ол ел мұңын» зарландады. Өзінің білімді, сезімді болуы себепті, ел мұңын қайғырады. Онын

тілінен шыққан зардың бәрі өз заманында қазақ елін басып жатқан кайғы. Абай мұны ашық айтып берген»³³, — дейді.

Ғ. Сағдидің Абай мұрасын зерттеудегі көзге түсер ерекшелігінің бірі — оның Абайдың ақындық эволюциясының сырын, ақын шығармаларындағы өзгерістердің себебін білуге ұмтылып, осы туралы арнайы пікір көтеруінде жатыр. Осыған орай зерттеуші ақынның 20 жылдық творчестволық өмірінің әр жылында неше өлең жазғанын, кей жылдары аз, кей жылдары мол жазуының себебін іздейді. Осы салыстыруларға сүйене отырып, ақын шығармаларының ішкі рухындағы өзгерістерді негізінен, екі дәуірге бөледі. Абай өлеңдерінің жазылу уақытының хронологиялық қаңқасын жасап, ол жылдардағы ақын шығармаларының мәніне көз жібере отырып, Абай ақындығының рухы жағынан шарықтау шегінің шыңы 90-жылдар болды, ал 1898 жылдан кейін Абай өлеңдерінің табиғаты, ішкі рухы өзгере бастады»³⁴, — деп қорытады. Ақын шығармаларының сырына, оның көзқарасына тереңірек еніп, алғаш рет барлау жасады. Абай ақындығының алғашқы дәуірінде өмір көрінісін білгірлікпен суреттейтін шыншылдық күшті деп біледі. Өйткені Сағди қазақ өмірінің ащысы мен тұщысын терең сезінген ұлы ақын отаршылдық езгіде қалған халқының мұңын айтқан»... ақындығының үстіне Абай — қазақ ояну дәуірін бастаушы», — деген көсем пікір қозғайды.

Абай мұрасы туралы зерттеушінің көп зер салып, ерекше назар аударған мәселесі — Абай поэзиясының тілі мен өлең өлшеміндегі соны құбылыс болатын, Ғ. Сағди өзінің зерттеулерінде³⁵ жалпы түркі тектес халықтардың ішінде өзінің табиғи тіл байлығымен ерекшеленетін әрі шұбарланбай таза сақталған тіл қазақ тілі деп біледі. Абайдың нағыз халықтық рухтағы поэзиясы мен оның көркемдігі күшті тіл ерекшелігін кездейсоқ құбылыс емес, оны жалпы қазақ тілінің даму дәрежесіне тікелей байланысты туған тарихи құбылыс ретінде таныған. Өйткені «Абай тілінің кендігін, өткірлігін қазақ тілінің, өткірлігі деп аңдау»³⁶, — деп, Абай поэзиясын қазақ тілінің байлығымен таза сақталуының заңды жалғасы ретінде қараған. Зерттеуші қазақ тілі мен Абай поэзиясының тілін бір-біріне еткен өзара әсерін бірлікте қарай отырып, Абай поэзиясының тілі қазақтың әдеби тілінің қалыптасуына қызмет етіп, бұл тілдің нағыз әдеби тілге лайықты тіл екенін өз шығармалары арқылы дәлелдеп кеткен данышпан ақын ретінде танып бағалайды.

Абайдың қайтыс болуына жиырма жыл толуына орай кейбір газет-журналдарда³⁷ ақынның бірлі-жарымды өлеңдері мен қара сөздері жарияланып, там-тұмдап ойлы пікірлер де айтылып жатты. Абайдың бұрынғы жинақтарында

жарияланбаған өлеңдері мен кара сөздерін көпшілікке таныту әрекеті аз болса да көріне бастады. Тәрихтә тұңғыш рет өз алдына отау тіккен қазақ халқының өткендегі мәдени мұрасының өзекті саласы — Абай шығармаларын зерттеп білудің, оны халыққа жан-жақты танытудың әрекеті басталды. Акын жайлы дерек-мағлұматтар мен естеліктерді жинау әрекеті де осы жылдары колға алынды.

Абайдың қайтыс болуына жиырма жыл толуына байланысты 1924-1925 жылдарда жарық көрген «Абайдың 20 жылы» және Б. Кенжебаевтың «Абай» деген мақаласы мен М. Әуезов өткізген Семейдегі әдеби жиын ұлы акын мұрасын жаңа қырынан танып бағалауға өзіндік орны бар құбылыс болатын.

«Абайдың 20 жылы»⁴² деген мақала жалпы қазақ әдебиетіндегі ескі мұралардың тексерілмей, тиісті баға берілмей жатқанын, әсіресе, Абай мұрасы көпшілікке таныс болса да ғылыми тұрғыдан зерттелмей отырғанына көпшіліктің назарын аударды. «Халыққа қызмет етуді зор борыш тапқан Абай шығармалары әлі күнге дейін мазмұны мен түрі жағынан қазақ әдебиетінің үлгісі болып отыр. Қазақ әдебиетінің тарихында тұңғыш рет сөз өнерінің күрес құралы екенін біліп, өзінің ұстаздық жолына қызмет еткізе білді. Қазақ халқын тұңғыш орыс халқының күшті әдебиетімен таныстыруы — Абайдың күшіне айрықша маңыз беретін айрықша тілге ұсталығын танытатын өнер»³⁹, — деп Абай мұрасының танылу, зерттелу жолына жанашырлық білдіріп жатты.

Бұл мақала қазақ әдебиетінің темірказығы болған Абай мұрасын терең әрі толық білу үшін; Абайдың өмір сүрген заманын, оның өскен ортасын зерттеу арқылы акын шығармаларының сырын білу оны жұртшылыққа кеңірек таныту келешек зерттеушілердің міндеті деп көрсетілді.

Б. Кенжебаевтың мақаласының негізгі нысанасы — Абайдың кімнің ақыны екенін анықтау. Дәл осы кезеңде мұра туралы даулы таластың етек алған уақытында, мәселені бұлай қоюдың мәні зор еді. Өйткені Абай шығармаларынан ат-тонын ала қашу оны рухани мұра ретінде қабылдауға қарсы болу сияқты солақай пікірлер атой салып жатқан дәуір еді. Міне, осындай кезеңде Б. Кенжебаевтың төңкерістен кейін екі рет басылым көрген Абай жинақтары туралы арнайы тоқталып» Абай — халықтың тұрмысындағы кем-кетіктерін, жайсыз қылықтарын жазған, олардан құтылуға жол көрсеткен, Абайдың ұстаған жолы, көздеген мақсаты елді түземек болған. Абай — ілгерішіл акын. Абай қазақтың жазба әдебиетін бастап негіз салған»⁴³, — деп бірден-бір дұрыс қорытындыға келді. Яғни Абай мұрасын

дұрыс позициядан танытуға ұмтылды. Сәкен Сейфуллиннің Абай мұрасы туралы теріс пікіріне де дер кезінде әрі орынды түрде тойтарыс бере келіп, Сәкеннің: «Абай арғы жағында таза қазақ тілімен сөз жазушылардың иесі ғана, Абайды қазақ әдебиетінің атасы деу қате,— деген пікіріне қарсы Абайды қазақ әдебиетінің негізін салушы ретінде танытты. Бірақ Б. Кенжебаевтың Абайдың әдеби мұрасын дұрыс бағытта танытуда ұтымды жақтарымен қоса кейбір мәселелерді талқылауда кейбір олқылықтарға да жол беріп алды.

Абай шығармаларында кездесетін шетел сөздерін ақынның үлкен кемшілігі, оларсыз да қазақтың әдеби тілі қазіргіден бай еді деп, Абай шығармаларында орын алған мұндай құбылыстың сол кезең жағдайына орай қолдану ерекшелігін жете танып, баға бермеді.

АБАЙ МҰРАСЫ 1926—1940 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДА

Жиырманшы жылдың екінші жартысынан бастап қазақ әдебиетінің күрделі мәселелері туралы әр түрлі айтыстар кеңірек етек алды. Бұл құбылыс қазақ әдебиетінің ең жас саласының бірі — әдеби сынның мәдени өмірге жітірек араласып, өзінің өсіп, даму дәрежесінің мүмкіндігін де көрсетті. Осы айтыстарда Абайдың әдеби мұрасына ерекше назар аударылды. Бұл мұраға талас-тартыстың тууы да заңды құбылыс. Өйткені, социалистік мәдениетті жасаудың басты мәселесінің бірі ретінде мұраны пролетариат мәдениетін жасауда пайдалану ісі күн тәртібіне қойылған дәуір еді. Сондықтан жалпы қазақ әдебиетіндегі ескі мұраның ең бастыларының бірі болған Абайдың әдеби мұрасы туралы таластың күн тәртібіне қойылып, әр тұрғыдан пікір айтылуы қажеттіліктен туған нәрсе. Бірақ бұларды шешу әрекетінде әр түрлі объективті, субъективті себептерге байланысты түрлі қателіктер де орын алды. Бұл жылдары біздің идеологиялық өмірімізде әр түрлі танымдағы көзқарастар орын алады. Бұл құбылыс, әсіресе, ескі мұраны пайдалану мәселесінде ерекше жандана түскені қазақ әдебиетінің тарихында Абай мұрасы туралы талас-тартыста ашық байқалады. Бұл қиыншылықтың үстіне қазақ интеллигенциясының аздығы әрі ғылыми-теориялық даярлығының жетімсіздігі, өнер жайлы ойшылдар пікірінің толық басылмауы, оны жете меңгере алмауының үстіне бізге жат танымдардың әр қилы қарсылықтары сияқты қиыншылықтар да қосылады. Осы себептен де сол дәуірдегі әр түрлі әдебиет мәселесі туралы талас-тартыстарда, айтыстарда асыра сілтеу, шамадан тыс

солақай зиянды пікірлердің орын алуына тандануға болмайды.

Абай мұрасы туралы пікір таласы бұл кезеңде Сәбит Мұқанов пен Ыдырыс Мұстамбайұлының арасында басталып, бұл соңыра үлкен айтысқа айналып кетті.

С. Мұқанов бұл жылдары да Абай мұрасы туралы өткендегі қате пікірінің шырмауында қалды. Оның «Көркем әдебиет туралы қорытынды пікірім», «Әркім өзінше ойлайды» деген мақалаларында Абай мұрасын сол дәуірде етек ала бастаған тұрпайы социологиялық көзқарастың тұрғысынан қарап бағалады. бұл тек С. Мұқановтың ғана қателігі болмай, сол дәуірдегі әдебиет қайраткерлерінің көпшілігі бой алдырған ортақ кемшілік еді.

С. Мұқанов бұл мақалаларында, негізінен, қазақ әдебиетінің сол кезеңдегі жайы туралы сөз ете отырса да, Абай мұрасына өзінің қатынасын ашық көрсетіп отырды. Абай мұрасын тануда, бағалауда С. Мұқанов тұрпайы социологиялық әдіске сүйенгендіктен, акын-жазушының шығармасының идеялық бағыты мен әлеуметтік мотивіне сүйенбей, акын-жазушының шыққан тегін жалаң негізге алып отырады. Сондықтан да ол: «Абайдың молдасы Пушкин мен Лермонтов қой, орыс әдебиетін Маркс көзімен сынап жүргендер ол екеуін орыстың жаңашыл байларының (либеральная буржуазия) жыршылары еді»⁴⁵, — деп, Пушкин, Лермонтовты тұрпайы социологиялық тұрғыдан зерттеген орыс әдебиетшілерінің қателігін марксистік көзқарас деп ұғатынын көрсетіп отыр. Абайды қазақ қоғамындағы феодал табының жаңалыққа ұмтылған тобының өкілі ретінде таниды. Абай мен орыс классиктерінің арасындағы қарым-қатынасты олардың прогрессивті көзқарастарының тұтасуынан деп білмей, олардың таптық тектестігінен деп қарайды. Осы көзқарасқа нық сүйенгендіктен де, С. Мұқанов Абай шығармаларының халықтық — прогрессивтік бағытын тани алмай, оны мұра ретінде қабылдаудан бас тартты. Өйткені: «Абай қиялшыл. Қиялшылдықтың өзі байшылдықтың үлкен тірегінің бірі. Бұл жағынан Абай байшылдықтан қашса да құтыла алмайды. Ондап зерттеген кісіге байшылдық — ұлтшылдықтың түп қазығы. Абай кедейге көріне қарсы жазған жоқ. Бірақ кедейшіл емес, байшыл. Олай болса өзінен-өзі (объективно) кедейге қарсы болып табылады.»⁴⁶

Сәбит Мұқанов мұнда Абайдың философиялық көзқарасын идеалистік, ал әлеуметтік-саяси бетін байшыл, ұлтшыл ретінде таниды. Бірақ зерттеушінің бұл қате қорытындылары Абайдың әдеби мұрасымен терең танысып, акын шығармаларының шындығын ақынның өмір сүрген

дәуірімен нақтылы салыстыра отырып талдамай, жалаң түрде оның шыққан әлеуметтік тегіне байланысты қараудан туып отырғанын көреміз. С. Мұқанов пен Ілияс Қабыловтың Абай мұрасы туралы пікіріне қарсы пікір таласын тудырып айтысқа араласқанның бірі — Мұстамбайұлы Ыдырыс. Оның Абай мұрасы туралы жазған мақалаларының⁴⁷ сол кезеңнің әдеби атмосферасына тән елеулі кемшілігі бола тұрса да, Абай шығармаларын мұра ретінде қабылдау оны зерттеу қажеттігі туралы бірден-бір дұрыс бағыттағы пікір еді.

Ы. Мұстамбайұлы мұра мәселесіне байыпты қарай отырып, ол мұраны тереңірек зерттеу арқылы меңгеруді алға қойды. Осы кезде Абай мұрасын орынсыз ұлтшылдықпен байланыстыратын үстірт пікірлерге қарсы күресті. Ол: «Абайдың өлеңдерінің ішінде жалғыз процент ұлтшылдық не орысқа қарсы пікір жоқ, көп жолдастар Абайдың атын бүркей береді. Бұл — тарихи қиянат. Абайды апарып осы күнгі ұлтшылдарға апарып жанастырады»⁴⁸, — деп, Абай мұрасына жасалынып отырған қисынсыз қиянатты, яғни Абай шығармаларының бұрмалануын арнайы атап өтті.

С. Мұқановтың артынша-ақ Абай мұрасы туралы елеулі⁴⁹ айтыс тудырған Ілияс Қабыловтың мақалалары да, негізінен, С. Мұқановтың көзқарасы тұрғысынан, Абайды идеалист, байшыл, ұлтшыл, ретінде танытты. Абайдың өмірі мен шығармаларын ешбір дәлелсіз жалаң екі кезеңге бөлді. Ақын шығармаларының алғашқы кезеңін барынша ескілікті жақтаған кертартпа кезең, ал екінші кезеңін жаңадан ене бастаған капиталистік қатынасты жырлаған, оқу-өнерге шақырған либерал деп қарады. Ғ. Сағди бұл мәселеге Абай шығармаларына сүйене отырып, пікір айтса, І. Қабылов тұрпайы социологиялық көзқарастың негізіне сүйене отырып пікір айтады. Осы себептен Абай қазақ даласында жаңадан туып келе жатқан ұлт буржуазиясының өкілі, соның идеологы деп бағалады. Ал Абайдың философиялық көзқарасы, негізінен, идеалистік бағытқа жатады. Абайда философиялық тума ой жоқ, оның ойлары, пікірлері әр түрлі буржуазиялық теориялардың құрамды жиынтығы болды деген компаративистік көзқарасқа ұрынды. С. Мұқанов та, І. Қабылов та жалпы салмағы зор Абай мұрасының өзінен де безіп шықты. Бұл мәселе, әсіресе, І. Қабыловтың көзқарасында бәрінен де ашық байқалды.

Абай ірі ақын болғандықтан, пролетариат әдебиеті оның тілі мен көркемдік түрін ғана үлгі еткені болмаса, оны мұра ретінде қабылдауға болмайды, керісінше, оның мазмұнымен күресу керек деп тұжырымдады ол өз ойын. Өйткені Абай шығармаларындағы әшкерелеушілік сарынды ол отаршылдық саясатқа іштей қарсылықтың тудырып

отырғанын түсіне алмады. Абай шығармаларының мазмұнын — кеңестік дәуірде тап ретінде жойылуға бет алған байлар табының идеологиясы деп танығандықтан, идеология саласындағы біздің міндетіміз: «Абайшылдықпен күресу. Өйткені абайшылдық — саудагерлер, байлар жұртшылығының салт-санасы Абайдың пәлсафасы — балалар пәлсафасы. Абайдың қоғам тануы — байларша қоғам тану. Абайдың жыры біздің тұрмысымыздағы бар байлардың, оның көсемі алашордашылардың жыры»⁵⁰, — деп, Абай мұрасының әлеуметтік тамырын тани алмай, ол мұраны «ұлтшылдарға» тән мұра ретінде қарады. Бұл шамадан тыс шектен шыққан солақай пікір сол кезеңде Абай мұрасын дұрыс бағытта тануда үлкен кедергіге айналған аса залалды пікірге айналды.

ЫІ. Мұстамбайұлының айтыс ретінде «Жаңа әдебиет» журналының екі санына қатар жарияланған «Абай» деген көлемді мақаласы — сол дәуірдегі әдеби сындардың ішінен өзінің көлемі мен мәні, көтерген мәселесі жағынан әрі зерттеушілік бағытымен ерскшеленетін еңбек. Мұнда автор бірнеше елеулі пікірлер көтере отырып, көп жағдайда дұрыс шешімге келген.

Абайдың әдеби мұрасы қазіргі дәуірде қазақ халқының мәдени өмірінде елеулі орын алатын мұра ретінде қабылдануға тиісті деп қарап, бұл мұраның орыс классиктерімен арақатысына алғаш рет кең тұрғыда нақтылы талдау жасаған. Абайдың аудармашылық өнерін жоғары бағалап, орыс әдебиетінің Абайға өткен орасан зор әсерін зерттей отырып, Абай шығармаларының басты қасиеті — оның реализмінде деп көрсетті. Абай реализмі, зерттеушінің пікірінше, орыс әдебиетінен творчестволық үйренудің жемісі. Өйткені «Абайдың негізгі төсегі — Гоголь, Салтыков шыққан нағызшылдық»⁵¹, — деп тұжырымдады. Кейбір зерттеушілердің Абай шығармаларынан кертартпа романтикалық сарын бар деген пікірін терістей отырып, өз ойын ақын шығармаларына нақтылы сүйене отырып дәлелдейді. Абай творчествосында пессимизмнің сарыны жоқ, керісінше, Абайдың белсенді беті болған»⁵², — деп қарайды. Осымен қатар зерттеуші Абайдың әлеуметтік, философиялық, эстетикалық, этикалық, діни көзқарасы мен әйел туралы пікіріне де тұңғыш рет барлау жасап, пікір көтеріп, көптеген ойларын ортаға салды. Осы мәселелерді талдай отырып, Абай жаңашыл ақын, оның шығармаларының қазіргі күресіміз үшін де пайдасы бар деген бірден-бір дұрыс қорытындыға келді.

Бірақ ЫІ. Мұстамбайұлы өзінің ойлы мақалалары арқылы Абайдың әдеби мұрасын белгілі дәрежеде дұрыс таныта білсе де, Абай мұрасын сол кезде етек алған тұрпайы социоло-

гиялық сынның шабуылынан үзілді-кесілді қорғап қалуы екіталай еді.

Одақтағы ұлттар әдебиетінің дамуына тікелей көмек ететін орталық баспа орындарының өзінде де Абай мұрасы дұрыс бағытта танытылмады. Мұнда да Абай мұрасы тұрпайы социологиялық таным тұрғысынан шектен тыс бұрмаланып жатты.

Абай туралы айтысқа төреші ретінде араласқан Аршурини «Заметка о национальной литературе»⁵³, — деген мақаласында Абайдың дүниетанымы зиянды, Абай ескілікті дәріптеуші, оның философиясын таратуға жол бермеу керек деп қарады. Бірақ Абайдың философиясы деген не, ол нені сөз ететін еді деген ойдан алыс жатты. Тіпті, пікір таласында тілге алынбаған ой-пікірлерді де сөз етіп, зерттеушінің дұрыс тұжырымын айыптай сөйлейді. Бұл мақаланың да пайдасынан зияны басым болып кетті.

Ал осы кезде жарық көрген «Әдебиет энциклопедиясында» да Абай мұрасын таза тұрпайы социологиялық көзқарастың тұрғысынан: «Абай ведет борьбу против возникающих новых общественных отношений, идеализируя прошлое казахского народа. Скоро, однако, приспособился к новым экономическим условиям и стал идеологом рождающейся казахской буржуазии»⁵⁴, — деп бағалады. Яғни Абайды казак буржуазиясының идеологы ретінде танумен бірге, Абайды буржуазияшыл-ұлтшыл бағыттағы казак әдебиетінің негізін салушы деп қарады. Осыған байланысты Абайдың жолын қуушылар немесе Абай жолын дамытушылар туралы мәселеде де революцияға дейін аты белгілі казак акын-жазушыларының бәрін түгелдей Абай бастаған ұлтшыл әдебиеттің яғни бір бағыттың өкілдері деп қорытынды шығарылды. Төңкеріске дейін казак қоғамын отаршылдық бұғаудан құтылудың емі болар ма екен деген ойдан туған казак әдебиетіндегі демократиялық-ағартушылық бағыт терістелді. Бұл сол кездегі тіпті акыры 50-жылдарда да әртүрлі қалыпта орын алған жат танымдардың сарқыншағы ретінде өмір сүріп келген бірыңғай ағым теориясының негізіне туған теріс көзқарас еді. Осы танымды ұстануы себепті де Абай жолын дамытушылар туралы аса күрделі мәселені: «Родоначальником казахской буржуазной литературы считается Абай Кунанбаев. Продолжателями его дела выступают Байтурсынов, Дулатов, Кудайбергенов, Карашев Омар, за ними идут поэты из тогдашней молодежи: Магжан Джумабаев, Сабит Донентаев, Маметов Ахмет, Утетилеуов, Торайгыров Султанмахмут, Серкебаев М. Б., Майлин Беймбет, Сейфуллин Сакен и др. Все эти писатели до революции являлись представителями в общем одного направления.

Основным мотивом их творчества был индивидуализм, национализм, панисламизм», — деп төңкерістен бұрынғы қоғамдық құрылыстың ерекшелігіне байланысты туатын бұл ақын-жазушылардың творчествосындағы басты сарын ұлттық сананың ояну әсерінен болып жатқан өзгерістерді әртүрлі жасанды измдермен шатыстырды. Бұлардың творчестволық бағыты, ой санасы, көзқарасы олардың экономикалық, әлеуметтік орнына қарай әр тұрғыда қалыптасатынына мән берілмеді. Осы себепті олардың шығармаларының негізгі сарыны — дарашылдық, ұлтшылдық, панисламшылдық бағыт деп танып, Абайдың ақындық дәстүрін дамытушылар — негізінен, буржуазияшыл ұлтшылдар деп оңбай қателесті. Бұл көзқарастың қаншалықты жаны сірі, зиянды пікір екендігі тіпті 50-жылдардың басындағы Абайдың ақын шәкірттері, Абай мектебі туралы пікір таласына келіп ұштасты.

Бұл зиянды көзқарас, негізінен, сол кездегі ҚАЗАПП-тың бастығы болған Мұстапа Қайыпназаровтың мақалаларында⁵⁶ да ашық көрінді. Белгілі жазушы Зейін Шашкин Ғ. Тоғжановтың «Әдебиет және сын мәселелері» де-ген кітабындағы қателіктерін сынай отырып, «Абай мен Мағжанның әдебиеттегі түрлерін ал деп ұсынады. Мазмұннан түрді айыруға болмайтынын, мазмұны реакциялық шығарманың түрі де реакцияшыл екенін ұқпады»⁵⁷, — деп, халықтық рухтағы Абай шығармасы мен Мағжан шығармаларын қарсы қойып бір шатылса, екіншіден, Абай шығармаларының мазмұны да, формасы да кертартпа мұра деп үкім шығарды. Абай шығармаларын мұра ретінде қабылдаудан бас тартып, одан бездіруге дейін барды. Ал Ілияс Қабылов өзінің вандализмінің исі аңқыған мақаласында: «...в кратчайший срок необходимо мобилизовать все культурные силы партийно-советской общественности Казахстана против учения Абая»⁵⁸, — деп жаңа дәуірде жарияланған шығармалары арқылы халық арасында кеңінен таралып отырған Абайдың халықтық-ағартушылық танымына қарсы күреске шығарып өрепкіді. Абайдың ақындық мұрасынан безгендер мұнымен де тұрмай ұлы ақынның толық жинағының жарық көруіне де қол салды. 1932 жылы қазақ әдебиетінің жайы туралы Мәскеуде сыншылардың бас қосқан мәжілісінде жасаған ресми баяндамасында М. Қайыпназаров: «Кейінгі жылдарда олар ескі әдебиет мұрасын жинап, мұны да тап пайдасына пайдаланғысы келді. Мысалы, М. Әуезовтың Абай мұрасын жинап, идеалистерше бас сөз жазып, баспаға беруі»⁵⁹, — деп Абайды танытуда, ол мұраны зерттеу-жинастыруда айтарлықтай шешуші еңбек еткен М. Әуезовтың әрекетін орынсыз айыптады.

Бірақ қазақ халқының өткендегі әдеби мұраларының ішіндегі халықтық бағыты күштісі Абайдың әдеби мұрасы қаншалықты таласқа түскенімен, өзінің тарихи орнын алмай қалуы мүмкін емес еді. Өйткені бұл дәуір ұлы ақын мұрасына назар аударыла бастаған кезең еді.

Осыған байланысты бұл кезде, яғни 30-жылдары, өткендегі әдеби мұраларды халық мүддесі тұрғысынан пайдалану ісі жандана бастады. 1932 Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесінің председатели Ораз Исаевтың ҚазАПП пен Мемлекет баспасына және Өлкелік партия комитетінің үгіт-насихат бөліміне жазған екі хаты ескі мұраны жинау, бастыру, бағалау ісіне қозғау салды. Әрі осы хатта⁶⁰, Абай шығармаларының жиналып, бастырылуы туралы да арнайы атап көрсетілді. Өйткені бұл кезде Абай шығармалары толықтырылып жиналғанына қарамай, оны бастыруға қарсы болған солақай пікірлердің бас көтере бастаған кезінде жоғарыдағы екі хаттың белгілі дәрежеде әсері болған еді. Осы хатқа жауап ретінде ҚазАПП тарапынан жарияланған хатта: «Жаңа мәдениет ескі мәдениеттің жаңа маңызды, жаңа мәнді жалғасы болмақ», — деп, ескі мұраның жаңа мәдениетті жасау жолындағы елеулі маңызы барлығын мойындай жазды.

Әдебиет қайраткерлерінің назары бұл кезде әр түрлі саладағы өткен дәуірдің ескі мұрасын жинауға, зерттеуге, бастыруға ауа бастады. Бұлардың ішінде Абайдың әдеби мұрасын жинау, бастыру, зерттеу жұмысы айрықша кең орын алды. Бұл әрекет, әсіресе, Абайдың қайтыс болуына отыз жыл толуына байланысты Абай туралы Қазақстан Орталық атқару комитеті Президиумының алған қаулысы мен Қазақстан Жазушылар Одағының I съезі — Абай мұрасы айрықша зерттеуді қажет деп көрсетуі Абайдың әдеби мұрасы туралы мәселені кең көлемде талқылап, пікір алысуды күн тәртібіне қойды. Міне, мәдени өмірде бет алысы түзеле бастасымен-ақ Абайдың әдеби мұрасы туралы қызу пікір таласы мен айтыстар, баспасөзде жарияланған әр түрлі дәрежедегі мақалалар мен ізденулер де ұлы мұраға жаңаша қарап бағалау мәселесі ерекше өткір қойылып отырғанын байқатты.

Абай мұрасын зерттеуде бұл кезең — осы айтылған жағдайлар мен Абай шығармаларының тұңғыш толық жинағының басылуына байланысты ұлы ақын мұрасы жайлы қазақ әдебиетінің тарихында бұрын-соңды болмаған кең көлемде қызу пікір таласының орын алуымен ерекшеленеді.

Бұл кезеңде мәдени мұра саласындағы орын алған түршілдік пен тұрпайы социологиялық таным негіздері әшкереленіп, соққы берілгенімен, бұл құбылыстың салқыны әдебиет майданында белгі беріп жатты. Өйткені белгілі

уақытқа дейін тұрпайы социологиялық танымды негіз етіп ұстанған пролеткультшілдердің әдебиетке тұрпайы социологиялық танымды белсене тықпалауы бірден тоқтала қоймады.

Қазақстан көлемінде бұл әрекет, әсіресе, осы кезде Абай мұрасы жөніндегі пікір таласында ашық сезіліп айқын байқалады. 30-жылдарда Абай мұрасы айналасында орын алған өткір пікір таласы бұрын соңды болмаған кең көлемде өріс алғанымен, осы кезеңдегі әдебиет тарихында орын алған формализм, компаративизм, әр тұрғыдағы тұрпайы социологиялық танымдардың зиянды әсері тимей қалмады. Әсіресе, Абай мұрасын танып білуде бұл зиянды әсерлер айтарлықтай орын алып, ұлы мұраны меңгеру жолында зиянды зардаптарын тигізіп-ақ бақты. Сондықтан Абай мұрасының зерттелу тарихында орын алған бұл зардабы мол кұбылыстың көріністеріне біршама тоқталып өтудің реті бар деп білеміз.

Абай мұрасын танып білудегі бұл кезеңде орын алған әр түрлі көзқарастардың үш салалы арнасы болды. Олар:

I. Бұл көзқарас бойынша, қоғамның идеологиясын анықтайтын нәрсе тек қана сол қоғамның үстем табы болып табылады да, қоғамның басқа табы есепке алынбайды. Сондықтан тұрайы социологтар ақын-жазушылар мұрасын танып білу жолында шешуші өлшеу ретінде ақын-жазушылардың шығармаларында орын алған негізгі әлеуметтік сарында есепке алмай, оның әлеуметтік шыққан тегін негізге алатын себебі де осында жатыр. Әдебиет саласында өріс алып отырған бұл таным жаңа таптың ешқандай өткен мұра атаулыны есепке алмай таза пролетариат мәдениетін жасамақ болған пролеткультшілдік идеяның жалғасы ретінде өмір сүрді. Пролеткультшілдер өздерінің органы болған «Пролетарская культура» (1918-1920 жылдар) журналында «жойылсын классиктер» ұранын көтеріп, ескі мұра атаулыны терістеу жолын ұстанды. Осы көзқарастың салқыны қазақ әдебиетінің тарихында да белгілі дәрежеде орын алып, Абаймен қоса Ыбырай мен Шоканның мұрасынан да бас тартып, олардың мұрасын ғылыми тұрғыдан тексере танып біліп, бағалаудың орнына, олардың бірін патша өкіметінің қазақ арасындағы агенті, екіншісін миссионерлік идеяны таратушы ретінде қарады. Бұл көзқарас қазақ әдебиетінің тарихында Абай мұрасын тануға байланысты 20-жылдардың басында пайда болып, 30-жылдардың аяғына дейін созылды.

Пролеткультшілдер идеясының жалғасы ретінде әдебиет саласында өріс алған тұрпайы социологиялық таным өткен дәуір әдебиетінің өкілдеріне, олардың шығармаларына қатынас жасағанда ұстанар басты өлшемі — ақын-жазу-

шылар туындысының негізгі әлеуметтік сарыны болмай керісінше олардың шыққан табы мен әлеуметтік тегі негізге алынды. Олардың шығармалары осы тұрғыдан бағаланды. Өйткені тұрпайы социологиялық таным қоғам өміріндегі құбылысты, нақты тарихи болмысты өмір шындығына сәйкес келмейтін ойдан шығарылған жасанды таным тұрғысынан қарастыратын. Сондықтан өткендегі ақын-жазушылар мұрасын танып біліп, бағалауда олардың көзқарасын қалыптастырып, творчестволық бағытын айқындаған нақтылы өмір шындығы ескерілмей, олардың шығармаларының әлеуметтік бағыты тікелей олардың шыққан тегімен байланысты қарастырылды. Ал Абай мұрасын танып білу, бағалау, көпшілікке насихаттап танытумен айналысқандардың көпшілігі ақын мұрасын бағалауда, негізінен, осы тұрпайы социологиялық танымның өлшемін ұстанды. Абай шығармаларының негізгі әлеуметтік сарынына көңіл бөлмей, оны танып, бағалауда ақын шыққан әлеуметтік тегіне тікелей байланыстыра қарағандықтан, Абайды феодал табының ақыны, соның жақтаушысы деп танытты.

а) Абайды осы тұрғыдан танытушылар: Сәбит Мұқанов, Мұхтар Әуезов, Бейсембай Кенжебаев, Әлжанұлы Шарапи, Қадір Қуанышұлы, Мұсатай Ақынжанов, Мұстапа Қайыпназаров, Рақымжан Жаманқұлұлы т.б. болды. Бұлардың Абайды танып бағалаудағы көзқарасында бір-бірінен кейбір өзгешеліктері болғанымен, негізінен, Абай шығармаларын оның шыққан тегіне қарай қарастыру себепті Абайды феодал табының бел баласы, соның идеологы деген танымды ұстанды.

Проф. Әлжанұлы Шарапи өзінің зерттеу нысанасына бұрын арнайы түрде сөз етілмеген «Абайдың педагогика туралы көзқарасы» деген тың тақырыпты алады. Абайдың педагогикалық пікірлеріне нақтылы талдау жүргізгенде, негізгі зерттеу нысанасына алған нақтылы тақырыбының шешімін турадан-тура Абайдың әлеуметтік тегіне орай сөз ететіні бар. Өйткені зерттеуші Абайды феодал табының ақыны деп танып білуі себепті «Абайдың педагогика туралы көзқарасы да феодалдық»⁶², — деп жоғарыда айтылған таным негізіне сүйенген, осы танымына орай оның педагогикалық көзқарасын да Абайдың шыққан әлеуметтік тегімен тікелей байланыстыра отырып сөз ететіні бар.

Зерттеуші Абайдың тағдырын тарих сахнасынан кетіп бара жатқан феодал табының тағдырымен байланысты қарағандықтан, Абайды ескілікті жақтаушы, жаңалықты жаттырқаушы ретінде танытады. Өйткені: «Абай ғылымды, мәдениетті, прогресті жаңа көзбен көре алмады. Абайдың

«ғылымы» ескілікпен, дінмен, құдаймен шумақтасып, мата-сып жатыр. Абай неге ескілікпен қоштасып бетті жаңалыққа бұрып тік тартпайды? Себебі Абай — феодал өкілі. Сырдың бәрі сонда жатыр»⁶³, — деген байламға келген.

Ал Р. Жаманқұлұлы Абай шығармаларының сатиралық, сыншылдық сарынын феодал табының жаңа туып келе жатқан буржуазиялық элементке қарсылығы деп таниды. Ол «Абайдың қай тап ақыны екенін оңай жерден оп-оңай ашып көрсететін бірер өлеңін алайық»⁶⁴, — деп, Абайдың он шақты өлеңіне өзінше талдау жасап, бұл өлеңдердің бәрі де Абайдың феодал табы ақыны екенін көрсетеді деп тұжырым жасап, Абай өлеңінің әлеуметтік сарынын көрер көзге бұрмалап, оның әлеуметтік тегімен байланыстыра отырып түсіндіреді. Абайдың шыққан әлеуметтік тегін негізге алғандықтан, Абайдың үлгісімен әдебиеттегі бағытын өзінен бұрынғы өткен ескішіл танымның жоқшысы болған заршыл, феодалшыл ақындардың үлгісі мен бағытының жалғасы деп көрсетеді. Абайға дейінгі ақындарды бірыңғай, бір бағыттың тұрғысынан қарастырады, бәрін де феодал табының ақындары деп бағалайды.

Б. Кенжебаев 1925 жылғы мақаласында Абайды — халық ақыны деген бірден-бір дұрыс байламға келгенімен, отызыншы жылдары бұл бағытынан тайып, Абайды феодал табының ақыны ретінде танытуға ойысуы — бұл тұрпайы социологиялық танымның Абай мұрасын танытуда қаншалықты кедергі болуының сырын толығырақ та анығырақ аңғартады. Бұл көзқарасты қолдаушылардың Абай мұрасы туралы негізгі қорытындысы: Абай — бұқарашыл емес, феодалшыл ақын. Оның өлеңдері — өз табының тарих сахнасынан кетуіне байланысты пессимизмге толы, жаңалыққа қарсы, ескілікті көксеген кертартпа сипатындағы мұра деген байламға келген.

ә) Кейбір тұрпайы социологиялық танымдағы зерттеушілер Абай мұрасын сөз еткенде, ақынды бүтіндей бір таптың өкілі ретінде көрсетпей, жіңішкелеп бір таптың белгілі бір тобының (слойының) өкілі ретінде танытуға ұмтылған тобы да бар еді. Олар Абай шығармаларындағы кейбір қайшылықтарға қарай отырып, Абайды феодал табының жаңадан дамып, буржуазиялана бастаған либералдық тобының өкілі, осы слойдың жыршысы деп таныды. Бұл көзқарас осы кездегі Ілияс Жансүгіровтың, Сәбит Мұқановтың, М. С. Сильченконның еңбектерінде⁶⁵ көрініс берді.

Бұлар Абайды «буржуазияланған дворян» тобының өкілі ретінде танытқанда, сүйенер бір дәлелі Абайдың орыс классиктеріне қатынасын да ұлы ақынның шыққан әлеуметтік

тегіне байланысты қарастырады. Абайды орыстың революционер-демократтарынан алшақтатып, олардан Абай шығармаларына ешнәрсе жұқпады, Абай өзіне әлеуметтік тегі жағынан туыстас орыстың Пушкин, Лермонтов, Крылов сияқты дворян ақындарының шығармаларын аударуының сыры Абайдың буржуазиялана бастаған либералдық топта болуында деп білді. Осы себепті де Ілияс Жансүгіров: «Абайға Некрасовтан гөрі орыстың аксүйек дворяншыларының жазғандары ұнаған. Абайдың нысанасына бұлардың ілінуі Абайдың бұларға тап жағынан шендесуінен дейміз, мұның тамыры Абайдың қазақ ішіндегі дворянствосының мәдениетті либералы екендігінен деп тану керек»,— деп өз пікіріне жастық етіп отырған танымын көреміз.

Бұлар да Абай шығармаларының әлеуметтік тамырын таба алмай, бұл мәселені негізінен ақынның әлеуметтік тегіне байланысты шешуге ұрынған тұрпайы социологиялық танымның бір саласын ұстанғанын көрсетеді.

б) Абай мұрасын тұрпайы социологиялық таным тұрғысынан қараушы соңғы топтың ішінде Абайдың жаңа келе жатқан ұлт буржуазиясының идеологы, буржуазияшыл-ұлтшыл әдебиеттің негізін салушы, қазақ қоғамындағы буржуазиялық ойдың атасы ретінде таныту пікірі басым жатты. Өйткені бұл пікірдегілер: Ілияс Қабылов, Ыдырыс Мұстамбаев, Ғаббас Тоғжанов, Әзімбай Лекеров, С. Аспандияров, Әмина Мәметова т.б.⁶⁶ Абайдың жасаған дәуірінің өзі қазақ даласында капитализмнің туып, дамыған дәуірі болғандықтан, Абай қазақ феодалдарының буржуазияланған тобымен бірге осы жаңа туып келе жатқан буржуазияның идеологы, жыршысы деп қарау басым жатты. Мұнда да Абай шығармаларының әлеуметтік сарыны еске алынбай, негізінен, Абайдың әлеуметтік тегіне сүйену, барлық пікір танымының негізін осы таным тұрғысынан шығару шешуші орын алған. Бұл танымдағылардың негізгі мәселе туралы пікірлері бір арнада болғанымен, әрқайсысының Абай мұрасын түсіну, бағалау, дәрежесі әр тұрғыда болып отырады. Мысалы, Ыдырыс Мұстамбайұлы Абайда қазақ даласына тарай бастаған сауда капиталының соқпағы тұрғысынан қарағанымен, Абай мұрасын белгілі дәрежеде дұрыс танып, Абайды буржуазияшыл ұлтшылдармен ұштастыра қарауға қарсылық білдірді. Ал Әзімбай Лекеров пен Ғаббас Тоғжанов т.б. Абайды буржуазияшыл-ұлтшыл идеологиямен тікелей байланысты, буржуазияшыл ойдың атасы ретінде таныды. Бұл туралы Ә. Лекеров ашықтан-ашық: Абай қазақ буржуазиясының идеологы, буржуазиялық ойдың әкесі екендігі ашық көрінді. Абай мен ХІХ ғасырдың бас кезінде шыққан қазақ буржуазиясының идеологтарының тарихи желісі бір

екендігі бесенеден белгілі, ап-айқын»⁶⁷, — деп жазса, осы пікірді Ғ.Тоғжанов та түгелдей қолдап, қуаттайды. Қазақтың езілуші қауымының әлеуметтік талабынан туған Абай болмысынан пайда болып туындаған шығармаларын Ғ. Тоғжанов «Әбден капиталдасқан казак байының тілегінен туған жыр»⁶⁸, — деп, Абай шығармаларының туу себебін тікелей ақынның әлеуметтік тегімен, сол топтың тілек мүддесімен тікелей ұштастыра қараған. Осы танымға иек артуы себепті Абай мұрасының жалпы бағытын: «Абайдың таптық жолы, саяси жолының кейінгі Әлихандардың жолынан айырмасы жоқ. Абай да, Әлихандар да бір таптың баласы, екеуі де қазақтың капиталдасқан феодалдарының жоқшысы»⁶⁹, — деп танытып отыр.

Бұлар нақтылы тарихи шындықты бұрмалап, өздерінің өмір шындығына сәйкес келмейтін жасанды тұрпайы социологиялық танымның бір қырынан танып білуі себепті Абай шығармаларының әлеуметтік сарынын танып білуде мүлде теріс жолмен кетті. Өйткені бұлар өткен дәуір болмысының реалистік көрінісі ретінде Абай шығармаларын ұлттық, халықтық басты рухани мұра ретінде тани алмады. Бірақ бұлар жалпы тұрпайы социологиялық көзқарасты қолдаушылар сияқты өз танымын қорғау жолында марксизм классиктерінен құлаш-құлаш үзінділер келтіре отырып, өздерін Абай мұрасын зерттеуде бірден-бір «марксист» мұрагер ретінде танытып бақты. Абайдың әдеби мұрасын дұрыс бағытта тануға сол дәуірде елеулі кесірін тигізген бұл сияқты әр салалы құбылыстар, әсіресе, Ғаббас Тоғжанов пен Ілияс Қабыловтың, Әзімбай Лекеровтың мақалалары мен зерттеулерінде мол орын алды.

Абай қазақ даласында жаңа туып, дамып келе жатқан буржуазияның идеологы деген көзқарасты 30-жылдардағы қазақ әдебиетінің сын жанрында кең көлемде насихаттауға Ғаббас Тоғжанов әрекеті басым жатты. Оның 1935 жылы ұлы ақын жөнінде жазылған тұңғыш монографиялық характердегі «Абай» деп аталатын кітабы, негізінен, Абай шығармаларын ақынның әлеуметтік тегімен тікелей байланыстыра қарайтын тұрпайы социологиялық таным тұрғысынан жазылған еңбектің үлгісі еді. Осы себептен де автор Абай мұрасының әр түрлі қырынан (Абайдың өмірі, ортасы, реализмі, бұқараға, әйелге көзқарасы, орыс әдебиетіне қатысы, ақындық өнері т.б. мәселелері) арнайы сөз етсе де, бұл тақырыптарға қатысты мәселенің бәрін де бір ғана ақынның әлеуметтік тегіне орай өлшем етіп алатын таным тұрғысынан өрбітіп талдаулар жасап отыратыны бар. Зерттеуші Абайдың реализмі туралы арнайы мәселе көтеріп, оны өте орынды сөз етсе де, Абай шығармасының

басты көркемдік әдісі болып табылатын ақын реализмін де оның әлеуметтік тегі тұрғысынан бағалай келіп, «Абай шындығы — реализмі бай шындығы, бай реализмі екендігінде еді. Абай канша реалист болып, шындықты айтам десе де, оның шындығының қанаты қысқа, өресі тар бай шындығы еді»⁷⁰, — деп өзі ұстанған тұрпайы социологиялық таным негізінде қорытынды шығаратынын көрсеміз.

Ал Абайдың әйелге көзқарасы туралы мәселені сөз еткенде де, автор Абайдың әйел туралы халықтық көзқарасын бұрмалап, бұзғанды Абай өз табының салт-санасының тұрғысынан қарады, яғни буржуазия-идеологтарының әйел туралы көзқарасының шеңберінен аса алмады деп біледі. Зерттеуші арнайы сөз етіп отырған басқа мәселелердің бәрін де осы тәрізді өзінің өмір шындығынан аулақ жатқан тұрпайы социологиялық өлшем негізіндегі қалыпқа салып, сол тұрғыдан шешіп отыратын танымы үнемі алдымызды орап отырады.

Бұл — Абай туралы жазылған тұңғыш монографиялық еңбектің Абай мұрасының елеулі жақтарын зерттеу объектісіне алып, кейбір архив мағлұматтарына сүйенгенімен, бұл кітап бастан-аяқ тұрпайы социологиялық рухтың негізінде жазылғандықтан, Абай мұрасын теріс танып бағалайтын бір кездерде үстем болған жалған танымның көрінісі болып қала беретін еңбек.

II. Біздің еліміздің мәдени тұрмысында белгілі мерзімде, белгілі дәрежеде өмір сүріп, әр түрлі формада көрініс берген өткінші танымдардың бірі — түршілдік (формализм) яғни формалистік ағым өмірден орын алады. Көркем шығармалар мен кейбір сын мақалаларда өмірді құрғақ схематизм тұрғысынан көрсетіп, орынсыз түр қуалап, формалистік тұрғыдан танып, бағалау болғаны сияқты Абай мұрасының кейбір жағын танытуда таза формалистік таным тұрғысынан танытудың да болғанын көреміз. Бұл, әсіресе, Зейін Шашкин мен Есмағамбет Исмайловтың Абайдың өлең өрнегін сөз еткен мақаласынан⁷¹ ашық көрінді. Бұл мақала Абай мұрасының нақтылы бір саласын зерттеу нысанына алып, пікір қозғауымен бірге, сол тұстағы әдеби сынның форма туралы теориялық мәселені сөз ету дәрежесінде байқатты. Авторлар Абай поэзиясындағы жаңалықтарды, яғни Абай ендірген түрлерді, Абай мұрасынан нәр алған рухани қазына көздеріне орай қарастыратыны бар. Абай жаңалығына, поэтикалық тіліне (дауыс ырғағына) арнайы жекс-жеке тоқталып өткенімен, негізгі пікірлері мен тұжырымдары формалистік таным тұрғысынан шығып отырады. Мысалы: «Жаз» өлеңін Абай ендірген жаңа түрдің бірі ретінде қарап, осы өлеңнің көркемдік, әсерлілік күшін

арифметикалық жолмен шешіп көрсетуге талпынатыны бар. Мәселеге орыс әдебиетінде орын тепкен осы таным тұрғысынан келуі себепті, олар: «Абай өлеңдерінің ырғағы көбі мұндай көтеріңкі болмай түсіңкі, тозып, азып күні бітуге таянған феодалдық заманның өлуге бет алғандағы қайғылы сарынын көрсетеді. Бұл тек өлеңнің мағынасында ғана емес, сыртқы ырғақ дауыс толқындарының өзінде ғана. Сондықтан «Абай байлар табының дәуірлеген жыршысы еді» деген лағушылардыкі сөз емес»¹² деген қызықты да тосын пікір ұсынатыны бар.

Абай шығармаларының негізгі әлеуметтік сарын сырын ырғақтан, дыбыстан іздестіреді. Ақын шығармаларында дыбыс үндестігі орын алатыны танымал құбылыс. Бірақ зерттеушілер Абай өлеңіндегі дыбыс мәселесіне айрықша орын беріп, шектен тыс мән бере қарауын, әрине, түршілдік танымның әсеріне байланысты, осы себепті де мақаланың «дауыс ырғағы туралы» деген бөлімінде Абай өлеңдерінің дыбыс ерекшелігін зерттеу нысанасына алғанымен, бұл күрделі ұғымды ғылыми тұрғыдан дәлелді де нақтылы шеше алмай, ақын шығармаларының «негізгі сипатын» дыбыстардан іздестіреді. «Күз» өлеңінің негізгі сипаты, оларша осы өлеңде «с» дыбысының 38 рет қайталануында, ал «Өзгеге көңілім тоярсың» өлеңінде «н, м, ң» дыбыстарының 187 рет келуі «Абайдың күңіреніп сарнаған дауысын осы ымырасыз дыбыстар арқылы өте көп берген. Бұл дыбыстың естілуі сол сарынға жақын», — болуында деп біледі.

Тіпті авторлар «Поэзияда айқын, жарық, сұрғылт, қоңыр түс бояуы болуы мүмкін», — деп, Абай өлеңіндегі «а» дыбысы «н,м» дыбысы қоңыр, «с» дыбысы көгілдір түсті білдіреді деп шектен шығатын пікірге дейін барған.

Түршілдік таным негізінде жазылуы себепті бұл мақала Абай шығармаларының түрі, жаңалығы туралы күрделі мәселені сөз еткенде, түрді (форманы) ақын шығармаларының идеялық мазмұнынан, соны тудырып отырған өмір шындығынан қол үзіп, керісінше, кейбір өлеңдердің «негізгі сипатын» түрден, оның ішінде дыбыстан іздеуге салынған.

III. Абай мұрасын тануда аса зиянды компаративизмге ұрынған таным да орын алды. Бұл танымды ұстанған кейбір зерттеушілер Абай карасөздерімен және кейбір поэзиялық шығармаларымен толық түрде таныспай жатып-ақ (І. Қабылов, Ы. Мұстамбаев т.б.), ал кейбіреулері Абай шығармаларымен толық түрде танысып-ақ (Ілияс Жансүгіров т.б.) ойшыл Абайды суретші Абайдан бөлек қарады. Ақынның дүниетанымынан оның ірі суреткерлік қуаттан туындаған шығармаларын бөле қарауы себепті

Абайды ірі ақын, бірақ әлсіз ойшыл ретінде танытуға ұрынды. Бұл көзқарастағылар ұлы ойшыл ақынның өз дәуірінің ащы шындығы мен халық мұнын, келешегін ойлаудан туған өзіндік творчестволық тума әрі тың ой пікірлерін әр қилы шеттен енген ой-танымның құрамды жиынтығы деп білді. Осы себептен де Абайдың философиялық көзқарасы туралы айтыс ашқан Ілияс Қабылов: «Абаевская философия как конгломерат разновидностей обычной буржуазной идеологической философии с преобладанием теологии», — десе, Абай шығармаларын мұра ретінде қабылдауға ат салысып, бұл мұраны негізінен терістеушілерге қарсы күрес ашқан Ыдырыс Мұстамбайұлының өзі Абайдың философиялық көзқарасын жоққа шығара отырып: «Вся философия Абая эклектичная: кусочек отсюда и кусочек оттуда», — деп Абайдың өзі «Ойшылдың мен де санды бірімін», — деп қадап айтатын қазақ ортасынан шыққан ойшыл екендігіне назар аудармай, күмән тудыратыны бар.

Абай шығармаларындағы ақынның дүниеге көзқарасын білдіретін тегеурінді ойларын халықтың өмірін, сол халықтың ұлттық табиғатынан ақынның өмір сүріп отырған әлеуметтік ортасының шындығынан тудырмай сол процесспен тікелей байланысты қарамай, оны Батыс пен Шығыстың әр тұрғыдағы ойшылдарының пікірінен құралған ұлттық негізі жоқ, тек өз табының мүддесі тұрғысынан көшіріліп айтылған келімсек ой ретінде танытуға тырысқан теріс танымдағы пікірлер де орын алды. Сондықтан да Абайдың дүниеге көзқарасын білдіретін философиялық, теологиялық, этикалық, қоғамдық т.б. әр салалы ой-пікірлері жөнінде Ілияс Жансүгіров: «Абайдың діні болсын, пәлсафасы болсын өз жанынан шығарып, тыңнан тапқан пікірлері емес... Абайдың сөзі айналасына жаңа сияқты болған. Олай болатыны сол жат пікірлерді қазақ құлағына дәмдеп айтушының алғашқысы Абай болғандықтан. Әйпесе, Абайдың пікірлерінің, ақылдарының, нақылдарының (афоризм) барлығы да ескі сөздер, ескі көздер, ілгері шығыс, батыстағы гректің Аплотон, Аристотелінен, араб, еврейдің, қытайдың Будда, Иса, Мұхаммедінен, інжіл, құраннан басталып келе жатқан діншіл, шариғатшыл, санашыл пәсапалардың пікірінің соқпағы», — деп мүлде шалғай бір қиянға тартып кететіні бар.

Абай шығармаларында көрініс берген сол дәуірдің нақтылы тарихи шындығынан, өмірден, халық мұнынан туындаған ақын ой-пікірлерін сол замандағы қазақ қоғамының объективтік шындығынан бөліп қараған. Бұл көзқарас халықтың өмір тұрмысынан, объективтік шындығынан туындап отырған ақын шығармасының нақтылы тарихи

мазмұнын бұрмалады. Сондықтан да бұл көзқарастағылар ақын творчествосының халықтық, ұлттық табиғатын, идеялық мазмұнын теріс танытты. Абайды тек өткендегі әр түрлі бағыттағы ойшылдардың ойын, пікірін ойға тоқып, соны кестелі сөзбен қайта айтып беруші ретінде қарап, ақынның негізгі өзіндік, дербес, тума ойшылдық болмысын терістеп нигилистік көзқарасқа ұрынған космополиттік пікір сарыны орын алған келеңсіз құбылыс алдымыздан шығады.

Абайдың әдеби мұрасының зерттелу тарихында отызыншы жылдардың соңына дейін орын алып келген тұрпайы социологиялық, формалистік, компаративистік жат танымдардың үстем болып, пікір жүргізуі Абай мұрасын танып білу, зерттеу саласында басты кедергіге айналған келеңсіз құбылыстар көп зиянын, зардабын тигізіп, абайтану көшінің тарихи тура таным жолына түсуіне айтарлықтай тосқауыл жасап бакты.

30-жылдардағы ұлы ақынның әдеби мұрасы маңында болып өткен пікір таласында орын алған әралуан көзқарас тұрғысынан пікір айтқандардың ішінде Мұхтар Әуезов пен профессор Құдайберген Жұбановтың еңбектері айрықша орын алады. Өйткені дәл осы жылдары Абайдың әдеби мұрасын бағалауда тұрпайы социологиялық, формалистік, компаративистік көзқарастар өріс алып отырғанда, осы қым-қуыт қайшы пікірлерден тыс ғылыми негізде жазылған еңбек М. Әуезовтың «Абай ақындығының айналасы» мен проф. Қ. Жұбановтың «Абай қазақ әдебиетінің классигі» деп аталатын зерттеу мақалаларының жазылуы — абайтану саласындағы ой-пікірде соны құбылыс ретінде қабылданды.

Бұл еңбектер тың ой-пікірлер көтерумен қатар ғылыми салмағы басым жаңа танымдарды алға тартуымен дараланған болатын. Әсіресе, проф. Қ. Жұбанов өз еңбегінде алдымен Абайды тудырған дәуірдің ерекшелігіне айрықша назар аударып, осы кезеңдегі Ресейлік Шығыс пен Таяу шығыс ойшылдарының арасындағы Абайдың тарихи орны мен оның қазақ әдебиетін жаңа бағытқа салып әдеби тілді ұстартудағы ақындық қызметіне тоқталады. Абайдың қазақ әдебиетін биік өріске көтеріп, сапалы көркемдік өзгерістер ендірген әрекетін «таза халық тілімен жазып тұрып, ол жазғанын классик әдебиет үлгісімен шығарған ол елдерде адам болған жоқ», — деп аса жоғары әрі әділ бағалаған болатын-ды.

Сол дәуірдің өзінде-ақ ұлы ақын шығармаларының нәр алған рухани бұлақтары туралы ақын шығармаларын Шығыс пен Батыстың, әсіресе, өз халқының рухани болмысымен тікелей байланысты құбылыс ретінде қарастыра білді. Бұл үш салаға да Абайдың аса сыншылдық, талғампаздық тұрғыдан қарым-қатынас жасаған творчестволық әрекетіне

айрықша мән берді. Абайдың жалпы ескі мәдени мұраға деген қарым-қатынасында сыншылдық сипаттың басым жа-туын нақтылы дерек мағлұматтарға сүйене отырып, жаңаша тұжырымдарға келген. Абай «ескіден қалған мұраға да, за-манның жайына да сын көзімен қарап, өзінің ақыл елегінен өткізіп алған»,— деп ойшыл ақынның қазақ өлеңіне, му-зыкасына ендірген жаңалығы мен мақал-мәтелге, өткендегі ақындарға сыншылдық қозқарасын сөз етіп, арнайы тоқталады.

Проф. Қ. Жұбановтың осы еңбекте Абай мен Абайға дейінгі қазақ әдебиетінің ара қатысына, олардың өзара әсеріне тоқталып, пікір айтуының осы күнге дейін ғылыми маңызы зор. Өйткені «Абай және халық әдебиеті» деген бөлімде Абайдың халық әдебиетіне, сыншылдық тұрғыдан қарай отырып, оның өміршең жағын сарқа пайдалана білген ақындық шеберлігі мен ой-пікірінің ұшталуына, көрнекті қоғамдық қайраткер дәрежесіне көтерілуіне елеулі әсер еткен халық әдебиетіне зор мән беруі бұрын-соңды айтылмаған әрі өз кезіндегі кесек пікір. Сол дәуір мен соңғы кездегі жазылған кейбір еңбектерде Абай дүниетанымының қалыптасуына ықпал еткен рухани қазына көздерінің бірі — халық әдебиетіне жетерліктей көңіл бөліп, арнайы қарастырылмауын еске алсақ, бұл мәселенің мәні ашыла түспек.

30-жылдарда Абай мұрасын зерттеушілердің ақын шығармасын әр тұрғыдан бағалап тарихи шындық шеңберінен өз дәуірі тудырған шеңберіне қарап бағалай білмеген қалам қайраткерлерін сынай отырып, «XIX ғасырда жасаған... Абайдан пролетарлық төңкеріске басшы болуды, немесе «Капиталдың» авторы болуды талап етуіміз орынсыз, бойына шақтап тон пішуіміз керек»,— деген пікірі өткендегі тарихи қайраткерлерге баға бергенде ғылыми таным тұрғысынан келуді талап кетен. Абайдың Шығысқа қарым-қатысына тоқталып, елеулі пікір айтқанда бұл байланыстың шегін 1864 жылмен шектеушілік пікірі әлі де ойлануды керек етеді. Өйткені «Дүниені көздеп, ғылымды іздеп, екі жаққа үңілген» Абайдың Шығыстың рухани қазына көздеріне қарым-қатысы әр жылда әр қилы болғанын еске алмай тұра алмаймыз.

Қ. Жұбановтың «Абай қазақ әдебиетінің классигі» деп аталатын еңбегі аяқталмай қалған зерттеу болса да өз дәуірі үшін және бүгінгі күнде де үлгі-өнеге берерлік біртуар зерттеу еңбек сапында тұрған туынды.

Барлық ұлт тілінде мектептер мен әр түрлі оқу орында-рының ашылуы, ана тілінде баспасөздердің бұрын-соңды дәрежеде болмаған түрде өсуі ұлт әдебиеттерінің өсіп,

дамуына мүмкіндік берді, 30-жылдарда әдебиет саласында кемшіліктерден арылуға шешуші мәні болған нәрсе орыстың революционер-демократтарының мұралары ғылыми тұрғыдан зерттеліп, әдеби сын осы мұраны таяныш ете бастады. Осы негізде әдебиет майданында орын алып отырған түрлі жат көріністерге соққы беріліп, аяусыз сынға алынды. Тұрпайы социологиялық, формалистік, компаративистік бағыттардың негізі әшкереленіп, әдеби атмосфера тазалануға бет алды. Пролеткультшілердің жолын жалғастырушы РАПП-шылдардың асыра сілтеген солақайшылдықты әшкерелеу — әдебиет саласында көң өріс алып отырған тұрпайы социологиялық таным мен формалистік бағытты әшкерелеудің алғы шарты еді.

Әдебиетті өркендетуде, әсіресе, өткен дәуірдің әдеби мұрасын таныту мен бағалауда тұрпайы социологиялық көзқарас пен формалистік бағыт негізгі кедергіге айналды. Бұл қасаң танымға 30-жылдардың екінші жартысында шешуші соққылар берілді.

Сол тұста «Правда» газетінің бетінде жарияланған принциптік мәні бар мақалалардың жаңа қалыптаса бастаған қазақ әдебиетінің дамуы мен ескі мұраны танып, бағалауында оңды құбылыстар нышан бере бастады. Осы бағдарға сүйене отырып, қазақ әдебиетінің тарихын зерттеп тануда жаңа бетбұрыс байқалды. Әсіресе, бұл бетбұрыс қазақ әдебиетінің көне мұраларын зерттеудің елеулі буыны болып табылатын Абай мұрасының зерттелуінен ашық байқалды. Өйткені, өткендегі мұраның ішінде көбірек дау тудырып, пікір таласына түскен Абай мұралары ондаған жылдар бойы әдебиетімізде орын тепкен осы жат құбылыстардың тұрғысынан сөз етіліп келсе, енді бұл мұра жаңаша таным тұрғысынан танылуға бет алды.

Абай мұрасын зерттеушілердің ескі танымдағы көзқарастан арылып, Абайды қазақ әдебиетінің классик акыны ретінде тануына, осы негізде зерттеу жұмыстарын қайта жүргізуі тұрпайы социологиялық таным тұрғысы мен формалистік бағытқа қарсы жүргізілген күрестің процесімен тығыз байланысты құбылыс еді. Осы кезден бастап Абай мұрасын танып, бағалаудағы жат көзқарастарға қарсы батыл күрес өріс алды. Әсіресе, бұл күрестің өрлеуіне 1936 жылы «Правда» газетінде басылым көрген «Привить школьникам любовь к классической литературе» деген мақаланың жариялануы көп өзгеріс тудырды. Бұл мақалада тұрпайы социологиялық танымның негізгі тірегіне соққы беріліп, әшкереленді. Өткен дәуір классиктерінің туындысы халықтық мұра екендігі көрсетіліп, олардың шығармаларының халық санасын оятудағы мәніне терең маңыз берілді. Бұл туралы «Правда» газеті «Среди преподавателей распрост-

ранены теории» вульгарных социологов. Последние пытаются сводить всю сложность и все значение творчества того или иного писателя к элементарной классовой характеристике...

Великие художники прошлого принадлежат трудовому народу, унаследовавшему все культурные ценности предыдущих классов, и не в наших интересах держать эти ценности под спудом, распылять их и превращать в историческую ветошь, как пытаются это сделать вульгарные социологи. Великие художники живы для нас. Их труды не пропали даром: лучшие их произведения будили умы и помогли народу двигаться вперед и тем самым найти путь к освобождению», — деп жазды.

Осы көрсетілген кемшіліктер қазақ мектептеріне арналған оқулықтардан бастап, өткен мұра туралы еңбектерге дейін орын алған еді. Шокан, Абай, Ыбырай т.б. қазақ мектептері мен жоғарғы оқу орындарында теріс танылып келген еді. Енді «Правданың» көрсетіп отырған бағдарының негізінде, әсіресе, Абайдың әдеби мұрасын танытып, бағалаудағы тұрпайы социологиялық тұрғыдан жіберілген өрескелдіктер мен асыра сілтеушілерді түзету мәселесі қолға алынды. Мұны жаңа бағытта шешуде орыс поэзиясының алыбы А.С.Пушкиннің жүз жылдық мерейтойы жөнінде орталық баспасөздерде жарияланған мақалалардың да маңызы бар еді. А.С.Пушкиннің де әдеби мұрасын танып бағалау, зерттеу ісі де тұрпайы социологиялық көзқарастың тұрғысынан, яғни оның шыққан тегі негізге алынуы себепті оны дворяндық идеологияның ақыны ретінде танытып бағалаған еді. Осы тұрғыдан Абай мен Пушкин арасындағы творчестволық байланысты сөз еткенде, кейбір әдебиет зерттеушілері (Сәбит, Ілияс т.б.) екі ұлы ақын арасында орын алған творчестволық байланысты да олардың таптық тегінің бірлігінен деп қарады. Осы таным негізінде Абайды қазақ феодалының буржуазиялана бастаған тобының пікірін білдіруші идеологы ретінде танытатын.

А.С.Пушкинді осы тұрғыдан бағалауға қарсы «Правда» газеті: «Пушкин был дворянином, это дало повод глупым вульгаризаторам объявить дворянским все его творчество. Какая низкая клевета! Пушкин прежде всего глубоко народен и в произведениях, и в политических взглядах», — деп жазды.

Пушкинді әлеуметтік тегіне қарай танып бағалаушыларды сынға алып, оның шығармалары нағыз халықтық тұрғыдан туынды деп бағалана бастауы Абай мұрасын дұрыс танып-білуге белгілі дәрежеде әсер етті. Пушкин сияқты Абай да ірі феодалдық таптан шықса да, оның шығармасының та-

биғаты, рухы халықтық қалыпты танытатын-ды. Абай мұрасын зерттеушілер де енді Абай шығармаларын ақынның шыққан әлеуметтік тегіне қарап бағалаудан сырт айналып, оның шығармаларындағы әлеуметтік сарынға қарай танып-бағалауға ұмтылды. Мәскеу түшкіріп қалса, «жәрекемалла» деп құлдық ұратын сатымсымақ психологиялық қалып өзінің бар болмысын осы тұста көрсетіп-ақ бақты.

А.С.Пушкиннің жүз жылдық мерейтойына байланысты «Правда» газетінің Пушкинге берген бағасы Абай мұрасын зерттеушілерге қаншалықты әсері барлығы қазақ әдебиетшілерінің Пушкинге арналған мақала, зерттеулерінде белгі беріп жатты. Әрі осы кезден бастап Абай мұрасын зерттеудегі әр түрлі жат көзқарастар қатаң сынға алынып, Абайдың әдеби мұрасы халықтық тұрғыдан таныла бастаған бетбұрысты көреміз. Абай мұрасына орыс әдебиетінің әсері жайлы сөз болғанда, Абайды орыстың революционер-демократтарынан бөлектеп, олардың идеялық байланысын терістеп келсе, енді Абай шығармаларын танып, бағалауда олардың пікіріне сүйене бастаған пікір желісін аңғарамыз.

Абайдың әдеби мұрасын халықтық тұрғыдан танытуда революционер-демократтардың пікіріне сүйене отырып, 30-жылдардың ортасында тұңғыш рет Абайды халықтық ақын ретінде танытуда бастама пікір көтерген әдебиет сыншысы Мұқаметжан Қаратаев еді. Өзінің А.С.Пушкинге арналған мақаласында: «Пушкин поэзиясында Белинский тапқан халықтық, сатира, көркемдік деген үш элемент Абайдың поэзиясында да табылады... Екеуінің шығармасында да халықтың, еңбекші адамның тілегі көрініп тұрады»,— деп, Абайды халықтық мүдденің жыршысы ретінде таныстырды. Осы мақаланың артынша-ақ Абайдың әдеби мұрасын танып бағалауда елеулі кедергіге айналған кейбір Абай мұрасын зерттеушілердің (С. Мұқанов, І. Жансүгіров, Ғ.Тоғжанов, І.Қабылов т.б.) тұрпайы социологиялық көзқарастары алғаш рет сынға алынып: «Абай маңындағы сынның әлі күнге дейін жетіліп кетпеуіне негізгі себеп — осы вульгарлық әдіс»,— әдебиет саласында сірескен пікір сеңінің бұзыла бастаған қалпын көрсетті.

Абай мұрасын бұрын тұрпайы социологиялық компаративистік, формалистік таным тұрғысынан танып бағалағандардың бәрі де бұл жат көзқарастардың әшкереленуіне байланысты өздерінің қателіктеріне сын көзімен қарай бастады. Әсіресе, Абайды танып бағалау мәселесінде 1936 жылдан бастап үлкен бетбұрысты танытқан қазіргі академик-жазушы Сәбит Мұқановтың бұрынғы, соңғы зерттеулеріндегі Абай мұрасын теріс тұрғыда тануы мен дұрыс бағытқа келудегі көзқараста болған өзгерістің эво-

люциялық даму сатысы 20-30 жылдарғы казак әдебиетіндегі күрделі ой-пікір тобындағы өзгерістерді тереңірек танып білуде сабақ аларлық құбылыс боп енді.

С.Мұқанов 1923-1934 жылдардың арасында Абайды байшыл акын деп, оны мұра ретінде тануға қарсы болса, 1935 жылы Абайды феодал табының буржуазиялана бастаған либералдық тобының идеологы деп таныды. 1936 жылдары Абайды либерал, бірақ ауыл интеллигенциясының демократиялық тілегін білдіруші деп бір адым ілгері басса, 1937 жылдан бастап, Абайды халық акыны ретінде таныта бастады. 1936 жылдың өзінде-ақ С.Мұқанов Абайды казак әдебиетінің классигі, ұлы реалист деп бағалап, оны мұра ретінде тануға ойысты. Енді Абайдың көзқарасы мен әдеби мұрасын буржуазиялық-ұлтшыл әдебиеттің атасы, соның негізін салушы деген ұрда-жық солақай танымға батыл сын айта бастады. Абай поэзиясының құндылығы — оның өмір шындығын реалистік тұрғыдан суреттеп, казак қауымындағы әлеуметтік қайшылық болмысын объективті тұрғыдан көрсетуінде жатыр деп біліп, Абай мұрасына көзқарасын өзгерте бастаған бұрылысты аңғартты. Осы жылдан бастап С.Мұқановтың Абайды көп жағынан дұрыс бағалап тұрпайы социологиялық танымнан біртіндеп шегіне бастаған калпын көреміз.

С.Мұқановтың Абай мұрасы туралы көзқарасында орын тепкен жат дүние таным көрінісі жалпы Абайдың әдеби мұрасын зерттеп білудің, танып бағалау әрекетінің қаншалықты қиын жолда болып өткенін айғақтайды. Тіпті жұртшылық Абайды халықтық тұрғыдан бағалай бастаған жылдардың өзінде М. Ақынжановтың бұл мұраны тануда әлі де болса тұрпайы социологиялық көзқарастың тұтқынында қалуы бұл қиыншылықты дәлелдей түскендей. М.Ақынжанов 1937 жылдың өзінде де Абай — феодалдық қоғамның пікір иесі, идеологы, Ыбырай — миссионер, Шоқан — сатқын деген көзқараста қалуы — тұрпайы социологиялық танымға негізгі соққы берілгенімен, Абай мұрасын зерттеу мәселесі әлі де бұл сияқты көзқарастан үзілді-кесілді қол үзіп кетпегенін, кейде, тіпті, жеке кісілерге қараборандатып шабуыл жасаудың саяси құралына айналған заман болатын-ды. Өйткені, әдеби құбылысты таптық, партиялық тұрғыдан қарап бағалау — басты идеологиялық бағдар ретінде ұстанылуы себепті, оның шеңберінен шығып пікір қозғау 1937 жылғы зобалаңның тұсында аса қатерлі де қауіпті қылмысқа айналар еді.

Абай мұрасын жаңаша бағалап, оның казак әдебиетінің тарихындағы алатын орнын ғылыми тұрғыдан қарап бағалау қажеттілігі туралы пікір туындай бастады. Абай мұрасы туралы «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған

«Тарих жөнінде кейбір теріс концепцияларға қарсы» деген редакциялық мақаланың дәл осы кезде жариялануы жұртшылық талабының нақтылай көрінісі еді. Газет Абайдың әдеби мұрасын бағалап, ақын шығармаларын кертартпа туынды ретінде танып бағалауды айыптады. Осы кезде белгілі жазушы Өтебай Тұрманжанов «Абайдың әлеуметтік бетіне сын әлі жок» екенін аңғартуы да осы талаптың тұрғысынан қойылған еді. Жалпы Абай шығармалары ақынның қайтыс болғанына 30 жыл уақыт өткен шақта халықтық мұра ретінде мойындалғанымен, Абай мұрасының әлеуметтік мазмұны мен дүниетанымы әлі де дұрыс бағытта шешілмей жатты. Сондықтан Абай мұрасын жан-жақты терең зерттеу талабы Қазақстан Жазушылар Одағының I съезінің қарарында: «Съезд считает необходимым развертывание углубленной научно-исследовательской работы над богатым наследием казахской устной и письменной литературы, в первую очередь над исследованием литературного наследия Абая Кунанбаева», — деп айрықша талап қойылуы барынша заңды да орынды еді. Съездің ескі мұра туралы арнаулы қаулы алуының үлкен себебі де бар. Әр түрлі саяси-әлеуметтік жағдайларға байланысты қазақ халқының ғасырлар бойы сұрыпталған рухани, мәдени мұрасы ғылыми тұрғыдан зерттеліп, өзінің тиісті бағасын ала алмай келеді. Әсіресе танымдағы бұрмалауларға ұшырады. Мұра мәселесінде халықтық ғылыми дәстүрлерге сүйенбейінше, қазақ әдебиетін ойдағыдай дамытудың өзі екіталай іс еді. Осы тұрғыдан келіп Жазушылар съезі ескі мұраны, оның ішінде, алдымен Абайдың әдеби мұрасын тереңірек зерттеудің міндетін алға қойды. Өйткені Абайдың әдеби мұрасы өзінің орны мен мазмұны жағынан да ерекшеленетін, әрі қазіргі өмір үшін де үлкен тәрбиелік мәні бар, уақыт жағынан жақын еді. Абай мұрасы тәрізді аса күрделі мұраны ғылыми тұрғыдан толық танып-білу бүкіл XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті тарихының даму заңдылығын танып білуге мүмкіндік беретін рухани асыл қазына. Міне, осы себептен де Қазақстан жазушыларының тұңғыш съезінің алдымен Абайдың әдеби мұрасын зерттеу қажеттілігіне айрықша назар аударуы дер кезінде қойылған орынды талап еді.

Осы міндеттер мен талаптың тұрғысынан Абайдың әдеби мұрасын зерттеуде, оны халықтық мұра ретінде жұртшылыққа танытуда Сәбит Мұқанов, Мұхтар Әуезов, Қ. Жұбанов, Қажым Жұмалиев, Әлкей Марғұлан сияқты ғалымдардың еңбегі Абай мұрасын танып-білудің жаңа қырларын байқатып, ол мұраны бағалау жолындағы түбірлі өзгерістерді аңғартты. 1939-1940 жылдары М. Әуезов тарапынан екінші рет толықтырылып қайта басылған Абай шығармаларының екі том-

дық толық жинағының бастырылуы да жоғарғы талаптарға іспен жауап берудің нақтылы қадамдарының бірі болып табылды.

С.Мұқанов Абай мұрасын жаңаша танылуы мен бағалануына бетбұрыс жасауға әсер еткен 1939 жылғы «Абай — халық ақыны» деген мақаласының абайтану тарихынан алатын елеулі орны да бар. Өйткені, ол ұлы ақын мұрасын тұрпайы социологиялық көзқарас тұрғысынан қарап бағалаудан арылу жолында алғаш рет шешуші қадам жасай алды. Абайды халық ақыны, қазақ әдебиетінің классигі, жаңашыл, реалист, әдеби тілдің негізін салушы ретінде ғылыми тұрғыдан тануға қолы жетті. Бұл мақаланың мәні мен маңызы Абайдың 95 жылдығына арнап жазылған газет-журналдардағы насихатшылдық мақалаларға еткен елеулі әсерімен де ерекшеленді. Абайдың әдеби мұрасын халықтық тұрғыдан тануда елеулі бетбұрыс жасағаны осы мақалалардан байқалса да, зерттеуші әлі де болса Абайдың әлеуметтік тегіне айналсоқтап, мұны өз пікіріне жастық ете сөйлеуден мүлдем арылмаған халді бастан кешіп жатты. Ал осы мақаланың жаңадан өңделген нұсқасында С. Мұқанов Абай мұрасын танып-бағалаудағы тұрпайы социологиялық көзқарас тұтқынынан арыла бастаған абайтану тарихындағы ортақ құбылысты байқатты. Абайды халық мұңының жыршысы ретінде бағалай отырып, әсіресе, оның ақындық қызметі мен әдеби тілді жетілдірудегі еңбегіне ерекше назар аударды. Алғаш рет Абайдың рухани дүниесіндегі қайшылығы туралы пікір көтеріп, оның себебін В.И.Лениннің Толстой туралы жазылған еңбектерінің тұрғысынан танытуға тырысты. Абай мұрасын халықтық тұрғыдан танытуда жақсы бастама болған осы мақаланың кейбір кемшін жақтары да болатынды. Олар а) Автор Абайдың әдеби мұрасының 3 арнасы болған рухани қазына көздерінің біріне айналған Шығысты еске алмай өтеді. Осы себептен де Абайдың қазақ өлең құрылысына ендірген жаңалықтарын сөз еткенде, оларды тек қана қазақ пен орыс әдебиеті көлемімен шектелетіні бар. Шығыс — шағатай поэзиясынан енген кейбір өлең түрін өзі мысал ретінде келтіре отырып, оған көңіл бөлмей өтетін тұстарын көреміз.

Қазақ өлеңіне Абай ендірген жаңалықтарды даралай, жіктей көрсеткендіктен, оларды белгілі бір өлшемдік жүйеге түсіріп барып баяндауға бара бермейді.

Абайдың дінге көзқарасы рационалистік тұрғыда болғандығын айтса да, ары қарай тарата бермейді.

Абайдың әдеби мұрасын жұртшылыққа танытумен ол мұраны зерттеу ісінде 30-жылдары айрықша көзге түскен жазушы, ғалым Мұхтар Әуезовтың зерттеулері абайтану

тарихында ерекше орында тұрды. М. Әуезовтың 30-жылдардағы ізденістері Абайды танудың ғылыми дәрежесін көтеруде абайтануға қосылған елеулі үлес ретінде де ерекшеленетін орны бар туындылар деп бағаланды.

Жалпы М. Әуезовтың ұзақ жылдар бойы Абайдың әдеби мұрасы туралы үздіксіз ізденудегі әрекетін бір-бірімен іштей байланысты 4 салаға бөле қарауға келеді:

а) Абай шығармаларын жинауы, текстологиялық жағынан сұрыптауы, жариялауы туралы еңбектері.

ә) Абай өмірбаянын қайта жазып, ақындық қызметі мен дәуірі заманы жайында деректер жинап, естеліктер жаздырып, жоғалуға айналған өлең жолдарын қалпына келтірумен айналысуы.

б) Абай өмірі мен шығармалары туралы арнайы зерттеу жұмысын жүргізуі.

в) Жоғарғы үш саланың негізінде Абай мұрасын ақын туралы көркем шығармалар жазу арқылы танытуы.

Абай мұрасының жиналуы мен зерттелуі туралы мәселеге М.Әуезов Қазан төңкерісінен кейінгі жылдардан бастап-ақ қызу араласа бастаған еді. Әрі М.Әуезовтың Абай өмір сүрген ортада туып, жастайынан ақын шығармаларымен құлақ құрышының қанып өсуінің де белгілі дәрежеде мәні бар. Өйткені, ол сол дәуірдің ірілі-ұсақты оқиғаларын, ұлы ақын туралы ел арасындағы сан қилы әңгімелерді ой дүниесіне токи жүргендіктен, Абай өмірінде кездескен көп оқиғалардың сырын Абай мұрасын зерттеушілердің көбінен әлдеқайда жетік білді. Бұл жағдай Абай мұрасын жинап зерттеудегі М.Әуезовтің орасан зор еңбегінің жемісті болып аяқталуына айтарлықтай септігін тигізді де.

Абайды 1909 жылғы тұңғыш өлеңдер жинағынан кейінгі осы күнге дейін жарияланып келген ақынның толық жинақтары мен академиялық басылымдары М. Әуезовтың жинап бастыруымен, тікелей араласуымен, басшылығымен шығарылып келеді. Әсіресе, осы толық жинақтардың бәріне негіз болған әрі қазақ халқы өзінің ұлы ақыны Абай шығармаларымен тұнғыш рет жеті танысып білуіне мүмкіндік алған 1933 жылғы тұңғыш жарияланған толық жинақ ақын мұрасын жалпы бағалауда, танып-білуде орасан зор маңызы бар мәдени құбылыс. Өйткені 1933 жылға дейін Абай мұрасы туралы айтыс-тартыстар, кейбір зерттеулер, негізінен, Абайдың 1909 жылғы, көбінесе 1922 жылғы жинақтарына сүйенуі немесе ақынның толық өмірбаяны мен басқа шығармаларын пайдалана алмауы себепті, елеулі кемшіліктерге жол берілді. Бұл, әсіресе, проф. Ғ. Сағдидің зерттеулері мен Ілияс Қабылов, Ыдырыс Мұстамбаевтың арасындағы айтыстан да ашық байқалды. Бұлар Абай

шығармаларымен толық таныс болмауы себепті, ішінара теріс қорытындыларға да ұрынды. Абай мұрасын зерттеушілерді бұл кемшіліктен арылтқан және 1933 жылдан кейінгі бұл мұраны зерттеушілердің өрісін, сүйенер негізін кеңейте түскен М. Әуезовтың ұзақ жылдар бойы сарыла еңбек етуінің нәтижесінде жарық көрген, 1933 жылғы толық жинақ пен Абай өмірбаянының жазылып дайындалған тұңғыш толық жинағы болатын-ды. Бұл тұңғыш толық жинақтың Абайдың 1909 жылғы Санк-Петербургта, 1916 жылғы Орынбордағы, 1922 жылы Қазан мен Ташкентте басылған жинақтарынан көп жағынан айтарлықтай өзгешеліктері бар еді. Олар:

1. Бұрынғы жинақтарда ақын шығармалары толық болмаса, 1933 жылғысында барынша толықтырылып, бұрын басылмаған өлеңдері, поэмалары, қарасөздері түгелге жуық жарияланды.

2. Абай шығармалары тұңғыш рет ғылыми аппараттармен жабдықталып, фотосуреттер беріліп, түсініктер жазылды.

3. Бұрынғы жинақтарда Абай өлеңдері Кәкітай мен Тұраш тарапынан жазылған жылдары қойылып, тақырыптарға бөлініп берілсе, 1933 жылғы жинақта Абайдың ақындық өнерінің эволюциялық даму жолы ғылыми тұрғыдан тануға мүмкіндік тудыратын хронологиялық жүйені ұстанды. Абай шығармалары: өлеңдері, поэмалары, қарасөздері деп жіктелді.

4. Көпжылдық зерттеудің, дерек-мағлұматтарды топтаудың нәтижесіне сүйене отырып, Абайдың тұңғыш ғылыми өмірбаяны барынша толықтырылып қайта жазылды.

5. Абай кейбір өлеңдерінің қай жылғы, не себепті жазылғаны туралы алғаш рет 35 өлеңге түсінік берілді.

6. Абай туралы естеліктер тұңғыш рет жарияланды.

7. Бұрынғы жинақта бұрмаланған Абай өлеңдерінің құрылысы уәзіні, яғни өлең өлшемі алғаш рет табиғи қалпына келтірілді.

Ал осы тұңғыш толық жинақтың негізінде 1939, 1940 жылдары екі том болып қайта бастырылған Абай шығармаларының толық жинағына жаңа көзқарастық тұрғысынан С.Мұқановтың «Абай — халық ақыны» деген алғы сөзі мен М.Әуезовтың «Абайдың ғылыми өмірбаяны екінші рет зор толықтырылулармен қайта жазылды. Бұл ізденіс түрлері Абай мұрасын танып-бағалаудың өрісі 1933 жылғы жинақпен салыстыра қарағанда, каншалықты биік деңгейге көтерілген калпын айғақтайды. Бұл шаралар Абайдың әдеби мұрасын бағалаудағы түбірлі өзгерісті, жаңа беталысты көрсетті. Бұл екі томдық толық жинақта 1931, 1940 жылғы бұрынғымен 1933 ж. салыстырғанда, көптеген өзгешеліктер мен жаңалықтардың орын алуына, толығы

сұрыптала түсуіне М. Әуезовтің осы жылдардағы үздіксіз ізденістері мен зерттеулері абайтану саласында шешуші орынға шықты. 1933 жылғы толық жинақта тек қана 35 өлеңге түсінік беруге мүмкіндігі болса, соңғыда екі томдық жинақта 88 өлеңге түсінік жазуы зерттеушінің Абай шығармалары сырына қаншалықты молыға түскенін байқатты. Абай мұрасын терең де жан-жақты тануда елеулі мәні бар мәселенің бірі — ақын шығармаларында кездесетін шетел сөздері мен тарихи кісі аттарына арнаулы түсініктер де тұңғыш рет М.Әуезов тарапынан беріліп, ақын шығармалары 1086 тың өлең жолымен толығып, жаңадан қосылған естеліктер саны да молыға түсті. Әсіресе, назар аударар ерекшелік Абайдың композиторлық мұрасын аша түскен 16 өлең тексіне берілген ноталар мен Абай туралы әр түрлі фотосуреттердің тұңғыш рет берілуінде жатты, бұл мәселелердің бәрі жиылып келіп, Абайдың әдеби мұрасын танып бағалаудағы, оны ғылыми тұрғыдан зерттеп танып-білудегі басты алғы шарттың бірі — Абай шығармаларын толық түрде бастыру болса, бұл саладағы күрделі де қиын жұмысты М.Әуезовтің ұзақ жылдар бойы сарыла ізденіп, жиған дерек-мағлұматтары толықтырып отырды.

2. Абайдың әдеби мұрасын зерттеудегі М.Әуезов жүргізген жұмыстың бір саласы — осы мұраны танытуда, зерттеуде үлкен мәні бар саланың бірі — Абай замандастарының ақын туралы естеліктерін жиып жариялаумен қатар оны тереңірек зерттеуге келіп тірелетін еді. Бұл істі де ертерек ойластырып, әрекет етудің нәтижесінде, аса құнды бұл естеліктерді дер кезінде ақын замандастарынан алып қалып, соңғы ұрпаққа жеткізді. Алғашқы жинаққа тек Көкбай, Тұрағұл естелігі ғана ендірілсе, 1939-1940 жылғы томдыққа Көкбай, Тұрағұл (Тұраш) Мадияр, Қатпа, Әрхан, Мұсылманқұл т.б. естелігі қосылып, бұл саланың да қорлана түскенін көреміз. М.Әуезовтің Абай мұрасын зерттеу еңбектерінде және осы жан-жақты зерттеу үшін орасан зор архивтік материалды қорытудың негізінде жазылған Абай туралы романдарда бұл деректер көзін творчестволық шеберлікпен пайдалана білді. Абай және оның ақындық мұрасының идеялық өрісін өз көзқарасының тұрғысынан танытуға тырысқан Көкбай: «Абай Еуропа ғалымдарының ірі пәлсафасымен жазылған кітаптарын оқығанда өзінің басындағы ой-пікірінің ірге негізін аналарға онай беріп жіберіп отырған жоқ. Көп насихатының түп қазығы: адамшылық, ахлақтық әдет болса, осының барлығы мұсылман дінінің дінгегіне әкеліп, бір шалып кетіп отыратын,— деп Абайдың шығармаларындағы нәр алған рухани қазына көздерінің біріне өз танымы тұрғысынан қарап бағалағаны көрініп

тұр. М. Әуезов Абайдың әдеби мұрасының Шығысқа катысы туралы аса күрделі мәселені сөз еткенде, кейде Көкбай пікірінің желісіне сүйене отырып баяндайтын тұстары да бар. Сондықтан да зерттеуші Абайдың рухани нәр алған қазына көздерін сөз еткенде: «Батысқа келгенде ол аркасын шығысқа, ақылмен қорытып алған мұсылмандыққа нық тіреп алып келеді»;— деп ой толғайтыны бар.

Көкбай туындысының басты сарыны — өткендегі тарихи оқиғаны өзіндік ой елегінен өткізіп жырлауға негізделген. Абылай, Кенесары оқиғасы осы тұрғыдан қарауы себепті, өз пікірін Абай сынына салғаны М.Әуезовтың «Ақын аға» романында 1951 ж. кең тұрғыдан суреттелгені оқырман қауымға танымал нәрсе. Кейбір естеліктерде Абайдың (мыс. Тұрағұл) әлеуметтік өмірінен гөрі отбасының өміріне көбірек көңіл бөлініп кететін тұстары да баршылық. Дегенмен, М.Әуезов жариялаған бұл естеліктер дені әлі де болса Абай өмірі мен шығармаларының сыры мен қырын білуде танымдық маңызы зор бола бермек. Мұны М.Әуезовтің Абай туралы көп томдық эпопеялардың оқиға желісінде бұл естеліктерді асқан шеберлікпен барынша сіңімді түрде пайдаланғаны соңғы ғылыми еңбектерде аталып та жүр.

3. Абайдың әдеби мұрасын танып-бағалау, таныту жолында М.Әуезовтің айрықша еңбек еткен саласы ұлы акын туындыларын ғылыми тұрғыдан тереңдете зерттеуінде жатыр. 30-жылдардың ішінде Абай мұрасын зерттеуге арналған М.Әуезов қаламынан туған еңбектер акын мұрасының әр саласын сөз етіп, көп қырынан таңытқанымен, негізінен, екі түрлі мәселені ерекше көтеріп, жемісті нәтиже беруімен көзге түсті. Оның бірі, Абайдың толық өмірбаяны, екіншісі, Абай мұрасының идеялық рухани нәр алған қазына көздеріне айрықша назар аудара бастауында жатыр.

Зерттеушінің 20-30-жылдардағы Абайдың әдеби мұрасын танытуда еткен күрделі еңбегінің бірі — Абайдың толық өмірбаянын жазуы. Бұл архиві — не қолжазбасы мен күнделігі сақталмаған Абайдың өмірбаяны туралы деректерді инемен құдық қазғандай мысқалдап ел аузынан, яғни ті архивистерінен кейбір жазба деректер мен архивтерден айнай отырып, белгілі жүйеге түсіріп, Абайдың тұңғыш ғылыми өмірбаянын жазу үшін ұзақ жылдар бойы сарылып ізденудің нәтижесі еді. Алдымен зерттеушінің Абайдың ғылыми өмірбаянын жазуды қолға алудың да белгілі себептері бар. Абай өмірбаянын толық әрі терең білмейінше, оның шығармаларының сырына терең бойлап, ғылыми тұрғыдан білудің өзі қиын. Өйткені Абай өмірінің көптеген қыры оның шығармаларымен тікелей байланысты бола-

тын-ды. Абай мұрасының көрнекті зерттеушісі проф. Ғ.Сағди 1923 жылдардың өзінде-ақ Абайдың толық өмірбаянының жазылмауы бұл мұраны зерттеудегі басты қиыншылықтардың бірі екенін айрықша көрсете отырып: «Не үшін казактың қалам қайраткерлері Абайдың өмір тарихын толықтырып жазуға сараңдық жасайтыны аса түсініксіз, аянышты нәрсе»,— деп ашына жазған еді. Міне, Абай мұрасын зерттеушілердің бәрін осы қиыншылықтан «аянышты» халден құтқарушы да М. Әуезов тарапынан толық түрде жазылған Абайдың ғылыми өмірбаяны еді. Бірақ 1933 жылғы жарияланған Абайдың өмірбаянында сол дәуірдің жағдайына байланысты бірлі-жарымды кемшіліктер жіберілгенімен, бұл еңбектің Абайды танытуда маңызы зор. Мазмұнды да көлемді бұл еңбек соңғы кездерде өңделіп, толықтырылып, бірнеше рет қайта басылғанымен, негізінен бұрынғы қалпы сақталды. Бұл еңбектің, яғни Абайдың толық түрдегі өмірбаянының Абай мұрасын таныту жолында қаншалықты маңызы зор мәселе болғандығын бұл еңбектегі Абай өмірі туралы көптеген нақтылы деректердің «Абай жолы» эпопеясының оқиға желісіне арқау болып өріліп, табиғи түрде сіңісуінен де көреміз.

4. М.Әуезовтың айрықша зерттеу нысанасына алып, көбірек көңіл бөлгені Абай шығармаларының идеялық нәр алған рухани қазына көздері жайлы күрделі мәселе еді. М.Әуезов 30-жылдар ішінде екі рет қайта оралып, дұрыс шешімге келіп отырды. Бұл туралы алғаш рет 1934 жылы «Абай ақындығының айнасы» деген мақаласында барлау жасап, өз байламын ортаға салды. Абай шығармаларының рухани нәр алған арналарына тоқталып өтеді. Абайдың ақын шәкірттері туралы тұңғыш рет айтылған ой-пікірлері қадау-қадау айтылса да келешек ғылыми-зерттеу жұмыстарының желісіне арқау болып өріліп, қызу пікір таласын да тудырып жатты.

Абайдың дүниеге танымының қалыптасуына әр түрлі дәрежеде ықпал еткен құбылыстардың ішінде басымы шығыстық рухани қазына көздерінде жатыр деген пікірді ұстануы себепті де: «Абайда Батыстан кірген белгіден гөрі Шығыс белгісі басымырақ, нығырақ»,— деп қарады. Бірақ автор ұсынған осы таным көп жылдар бойы абайтану тарихында өткір сынға алынып, әркілы пікірлер айтылып келді. Абай дүниетанымы мен ақындық мәдениетіне елеулі түрде творчестволық қарым-қатысы болған Еуропалық Батыс мәдениеті «Абайдың біз бұл мақалада сөз қылмаған казактың және шығыстық тұлғасы, ішкі нанымын, бағыт, негіз дүниесін бұзбайды, өзгертіп әкетпейді. Соны жарыққа сыртқа әсерлі қып шығару үшін ұстанған әдіс, өрнек есепті»,— деген

пікір ұсынды. Зерттеушінің мұндай танымға келуінде екі түрлі себебі болған сияқты. Алдымен, зерттеуші Абай туралы айтылған естеліктерге сүйенсе, екіншіден, М.Әуезов те Абай мұрасын белгілі уақыт ішінде тұрпайы социологиялық таным тұрғысынан карауында жатса керек-ті. Бұл автордың Абайдың Батыс мәдениетіне қарым-қатысы туралы мәселені тікелей тұрпайы социологиялық таным тұрғысынан түсіндіруінен де байқалады. Өйткені зерттеушінің ойынша, Абайдың Батыс мәдениетіне қарым-қатынаста болу себебі: «Шынында, Абай — феодал ішіндегі либерал топтың өкілі. Пушкиннің либерал аксүйектер өкілі болғаны сияқты бұл да өз қауымының өзінше бөлшек біткен ерекшеліктерін ала келген, феодалдан буржуазиялық дамуға бой ұра бастаған топтың басы сияқты болды. Мұны (Абайды М.М.) шығыс жағасын кездіріп, сүздіріп келіп, Еуропа жағасына тағы қонақтатып жүрген де осы ерекшелік, осы жағдай», — деген пікір айтуынан да танылып тұр. Абайдың Еуропа орыс әдебиетіне қарым-қатысын сөз еткенде, үнемі оның таптық тегіне қарай Пушкин, Лермонтовтарға көңіл бөліп, өлеңдерін аударуы да сол таптық тегіне байланысты болатын деген пікір 20-30-жылдарда Абай мұрасын сөз етушілердің көбіне тән қасаң пікір еді. М.Әуезов те сол тұстағы жағдайға байланысты Абайдың батысқа келуін осы тұрғыдан түсінді. М.Әуезовтың жоғарыдағы пікірлерден арыла бастағанын оның 1939 жылы жазылған «Абайдың идеялық мәдени іздеулері» деген мақаласынан көреміз. Абай шығармаларының рухани нәр алған салалары туралы мәселеге тағы да оралып, соны таным тұрғысынан таныта бастаған кадамын аңғарамыз. Зерттеушінің Абай мұрасы туралы көзқарасындағы өзгерістің сыры, сөз жоқ, сол кездегі Абайды танытудағы бетбұрыспен тікелей байланысты құбылыс болуы себепті де М.Әуезов: «Қазақстанның зерттеу жұмыстары Абай мұраларының негізін дұрыс ұғынудың жолын кейінгі жылдардың ішінде ғана байқап отыр», — деп, бұл мұраны тануы жолындағы өзгерісті дұрыс атап көрсетіп отыр. Осы себептен де Абай шығармаларының рухани нәр алған салаларының әрқайсысына өзіндік орын, бағасын бере отырып, ақын шығармасының орыс әдебиетімен творчестволық қарым-қатысын сөз еткенде, «Каббаны Батыстан ғана іздеді», — деген тұжырымға келуінде партиялық идеологияның орыс ұлтын шамадан тыс көтермелеп ұлылау саясатына лажсыз ойысу...

Абайдың туғанына 95 жыл толуына байланысты 1939-1940 жылдары Абай мұрасын насихаттай отырып танытуға арналған мақалалар баспасөзде бұрынғы дәуірден әлдеқайда мол жарияланды. Бірақ бұл мақалалардың басты ерекшелігі

— Абайдың әдеби мұрасын дұрыс бағытта танытуды мақсат еткендіктен, насихаттық бағыты басым әрі ортақ танымал пікірлерді қайталауы себепті. Бірақ ол мақалаларды арнайы жіктей отырып, талдауды мақсат етпедік. Бірақ ол мақалалардың ақын мұрасын танып-білудегі танымдық мәнін естен шығаруға болмайды.

АБАЙ МҰРАСЫНЫҢ 1940 ЖЫЛДАРДАН КЕЙІНГІ ЗЕРТТЕЛУІ

Абайдың әдеби мұрасының танылу, зерттелу тағдыры жалпы қазақ әдебиетінің даму, өсу жолымен тікелей байланысты құбылыс. Қазіргі заман қазақ әдебиетінің даму жолында өзінің тікелей сүйенер дәстүрі Абай мұрасы болуы себепті әр уақыт әдебиет қайраткерлері мұраға айрықша назар аударып келеді. Мұны, тіпті, Отан тағдыры қыл үстінде тұрған Ұлы Отан соғысы жылдарындағы рухани дүниемізден орын алған ұлы ақын мұрасына деген қазақ жауынгерлерінің рухани тілегінен де көреміз.

Экономикалық жағынан да, рухани жағынан да қиыншылықпен даму жолындағы еліміздің бейбіт өмірі неміс басқыншылары тарапынан болған шабуылда кедергіге ұшырап, барлық күш, жігер атаулының бәрі де Отанды қорғау мақсатына жұмылдырылды. Қоғамның бүкіл рухани болмысы, соның бір бұтағы—қазақ әдебиеті де ұлы сынға түсті. Әдебиетте халықтың бойындағы таусылмас қайнардай патриоттық сенімді жырлау басты шарт болса, бұл ұлы іске халық санасынан терең орын алған және мұралар да қызу ат салысты. Мұндай құбылыс Абай мұрасы жайында атқарылған әрекеттерден де байқалды. Бұл мұраны соғыстың алдындағы жылдарда нақтылы ғылыми зерттеу нысанына алып, тереңірек танып білуге ұмтылған әрекет соғыс жағдайына байланысты баяулағанымен, үздік-создық түрде жүріп отырды. Өмір мен өлім белдескен қауырт шақтың өзінде Абай шығармалары екі рет жарияланып, бірнеше мақалалардың жарық көруі осының айғағы. Соғыстың аяқталу қарсаңында ұлы ақынның жүз жылдық мерейтойына байланысты Абай мұрасын танып білу жолындағы даярлық жолы айрықша жанданып, ғылыми-зерттеу жұмысы қолға алынып, әр түрлі саладағы іздену жұмыстары жанданып жүре берді.

Абай шығармаларын насихаттау

Абай шығармаларын үзінді, арнайы жинақ, академиялық толық жинақ ретінде жариялау мен ол мұраны ғылыми-зерттеу ісі арқылы кең түрде насихаттау ісі үдей түсті.

Абай шығармалары майдандағы қазақ жауынгерлерінің рухани азығы ретінде 1943 жылы, 1944 жылы таңдамалы жинақтары «Әскери кітапханалар» үшін деген айдармен жарияланды. Бұл шығармалардың жауынгерлер үшін үлкен рухани тірек болғаны майданнан жазылған А. Токмағамбетов, Д. Снегин, Р. Фетисовтың мақаласындағы жан тсбірентерлік нақтылы көріністерден аңғарылады. Абай шығармалары қазақ даласынан сонау Берлинге дейін қазақ жауынгерлерімен бірге сапар шексе, кейде оның өлеңдері майданда қаза тапқан солдат кабіріне жазылуы ұлы ақынға деген сезімнің қаншалықты жан толқытарлық қалыпта болғанын көреміз.

Ақын шығармаларын жариялау, әсіресе, жүз жылдық мерейтойға байланысты кең өріс алып, канат жая бастады. Тұңғыш рет ақынның академиялық толық жинағымен қоса бүкіл туысқан республикалар баспасөздерінде көптеген үзінділер жарияланып орыс, өзбек тіліне аударылып, жеке кітап ретінде басылып шықты.

Абайдың тұңғыш шыққан академиялық толық жинағы жаңадан табылған өлеңдерімен толықтырылып, ғылыми аппараттары едәуір жетілдірілді. Бұл жетістік Абайдың 219 өлеңі мен поэмаларына, карасөздеріне арнайы ғылыми түсінік берілуінен де көрінді.

Академиялық толық жинақ Абай шығармаларын жариялауда, негізінен, хронологиялық жүйені ұстанғаны дұрыс болды. Өйткені бұл жүйенің Абай дүниетанымы мен ақындық шеберлік негізде танып білуде мәні зор еді. Бұл туралы сыншы С. Төлешов «хронологиялық жүйе орнына тақырыптық жүйені ұстануы қажет еді. Өйткені Абайдың тұңғыш жарияланған жинағы (1909) тақырыптық жүйені ұстанған еді» деген пікір жөнге келе бермейді. Мұның себебі Абайдың ақындық өнерінің іштей жетіліп даму эволюциясы мен ішкі рухани дүниесіндегі өзгерістердің болмысын ғылыми тұрғыдан танып хронологиялық жүйе аса қажетті сыннан өткен әдіс болатынды.

Ұлы ақынның оқырман қауым асыға күткен академиялық толық жинағы өз дәрежесінде шықпады. Бұған Абай шығармаларының конондық текстің даярлау үшін алдымен арнаулы текстологиялық зерттеулердің болмауы тікелей әсер етті. Осы жинақта тұңғыш рет 166 адам атына берілген «Абай шығармаларында кездескен кісі аттарына берген түсінікте» дәйекті принцип ұсталмағандықтан, бірде Абай шығармаларында аты аталмағандарға түсінік берілсе, кейде, керісінше, Абай шығармаларында аты аталғандарға (Ғұламаһи Дауани, Бабыр, Кутайба т.б.) түсінік берілмеді.

Ұлы акынның жүз жылдық мерейтойына байланысты акын мұрасын насихаттау тұрғысынан жазылған көптеген мақалаларда Абай өмірі мен шығармалары, дүниетанымы республиканың әр түрлі тілде шығатын барлық баспасөздерінде жан-жақты насихатталды. Абайға арнап жазылған көптеген арнау өлеңдер мен пьеса, роман, киносценарий, опера жанрлары да осы тұрғыда қызмет етті, яғни бұл әрекеттердің бәрі, шын мәніндегі халықтық мұраны жаңа заманда қалай, қай дәрежеде бағалай білетіндігін айғақтайды.

Дерек, мағлұматтарды жинастыру

Абай мұрасын ғылыми тұрғыдан тереңірек танып білуде, көбірек назар аударылған саланың бірі — акынның белгісіз өлеңдері мен ол жөніндегі естеліктерді жинап жариялау, архивтік дерек мағлұматтарды сарыла іздестіру әрекеті күшейді. Өйткені әрбір жаңадан табылған соны деректер көзі акын шығармаларының сырын тереңірек танып білуге, акын дүниетанымын жаңа қырынан ашуға мүмкіндік берер еді. Бұл жылдары да акын мұрасын зерттеушілер тарапынан абайтану соны дерек, мағлұматтарымен молығып жатты.

1933 жылдан соң Абайдың жаңадан табылған өлеңдері әуелі баспасөзде жарияланып, іле-шала 1945 жылғы академиялық толық жинаққа ендірілді. Өйткені, бұл өлеңдердің негізгі әлеуметтік сарыны мен стильдік болмысы, өлең құрылысы Абай қаламынан туғаны талас тудырмайтын.

Абай тарапынан не қолжазбасы, не архивтік дерек көздері сақталмауы — акын мұрасын зерттеушілер үшін елеулі қиындықтар туғызуы себепті 20-жылдардың басында-ақ Абай туралы өз замандастарының естелігін жинау ісі қолға алынды. Бұл іспен Абай мұрасын зерттеушілердің үзбей шұғылданып отырғанын осы дәуірде біршама топтастырылған естеліктер айғақтайды. Бұл жылдары жинастырылып, жарияланған естеліктер тобы соңғы кездегі Абай өмірбаяны мен дүниетанымының кейбір қырларының сырын анығырақ танып білуімізге көмектескен тұсы да болды.

Абай мұрасы мен дүниетанымының кейбір жақтарын анықтауға зерттеуші ғалымдарымыздың инемен құдық қазғандай сарыла отырып іздеп тапқан кейбір архивтік дерек, мағлұматтарын ертеректе айтылған ой-пікірлерде орын алған дұдамал болжамды нақтылы архивтік құжаттармен терістеуге мүмкіндік алдық. Осы тұрғыдан қарағанда, Ф.Н.Киреевтің тарапынан табылған Абай туралы архивтік деректер ерекше назар аударады. Ал М.Фетисовтың Абайға

тән деген («Заметка о происхождении родов средней киргизской орды») соны дерегінің де елеулі мәні бар. Бұл дерек Абайдың акын, ұлы ойшыл болуының үстіне үлкен зерттеуші екенінен де мағлұмат береді. Кейбір зерттеулерде Абайдың өмірінің соңғы жылдарында оның творчествосының ішкі рухында пессимизмге түсу, дінге бой ұру басым болды деген пікір орын алып келді. Ф.Н.Киреев тапқан соны дерек осы танымның тамырында болып жатқан өзгерістерді қоғамның саяси-әлеуметтік жағдайымен ұштастыра отырып танып-білуге бастайтын архив дерегі болуымен де ерекше назар аударды.

Патша үкіметі отарланған жердегі халықтарды мәңгі рухани құлдықта ұстаудың саяси-идеологиялық жолдарын қарастыра бастады. Бұл саясат ресми түрде І Александр патшаның қазақ жерінде ел билеу жүйесін өзгерту мен жергілікті халықты шоқындыру арқылы орыстандыру туралы 1865 жылғы наурыз айындағы раскриптінен бастап, миссионерлік мақсатты жүзеге асыруды қолға алды. Үкімет тарапынан өздерінің миссионерлік саясатына қарсы келген ой-пікір, кимыл атаулыны қатаң түрде қадағалауға алды. Әрине, үкіметтің миссионерлік мақсат көздеген саясатына қарсылық Қазақстанның әр жерінде белгі бере бастады. Қазақ әдебиетінде дәл осы кезеңде пайда болған кітаби ақындар шығарған әр түрлі жанрдағы әдебиет туындылары осы саясатқа қарсылықтың бір көрінісі болатын-ды.

Жергілікті дін иелері, көзқарасы, ұлттық сезімі оянған саналы азаматтар осы миссионерлік саясатқа қарсы әрекет жасап, үндеулер таратып, мәселенің қатерлі екенін түсінді-ау деген көрнекті ақыл-ой иесі мен өнер иелеріне хат жазыла бастады. Осындай хаттың бірі Қасымғұлов тарапынан Абайға да жіберілді. Полицияның Абай үйіне тінту жасап, саяси жағынан қауіпті деген корреспонденцияның соңына шырақ алып түсуі жай нәрсе емес еді.

Полиция жүргізген бұл тінтудің саяси тамырын, әрине, Абай сезінген. Бірақ бұл саяси актының сыры бүгінге дейін тарихшылар тарапынан ашылып, әшкереленудің орнына панисламизмге қарсы күрес еді деп қаралып, теріс мағынада танытылып келеді. Қайта бұл астарлы миссионерлік саяси мақсаттың төркінін М.Әуезов қана өзінің эпопеясында көркемдік тәсілмен алғаш рет суреттеуінде мән-мағынасы терең астарлы ұғым жатты. Бұл көрініс Абайдың сол кездегі әлеуметтік-саяси құбылыстарды жіті ажырата білген сезімтал қайраткер екенін аңғартты. Әсіресе, осы деректе келтірілген генерал-майор Галкиннің генерал-губернатор Сухотинге: «Кунанбаев весьма интересуется русской литературой, выписывает книги, газеты и журналы», — деп жазуының абай-

тану саласы үшін айрықша мәні бар. Өйткені бұл дерек Абайдың сол кездегі Ресейде болып жатқан оқиғалар мен ғылым саласындағы жаңалықтарымен толық хабардар болып отырғанын білдірсе, әрі Абайдың батыстық ақындық кітапханасының көлемі мен жайы туралы күрделі де қиын мәселені анықтай түсуімізге мүмкіндік береді, яғни Абайдың өз заманындағы орыс ақын-жазушыларының шығармаларымен де таныстығын архив дерегіне сүйене отырып білуімізге септігі тиеді. Бұл мәлімет Абайдың өмірі мен творчествосына байланысты басқа да архивтік деректер көзін іздеп табуға бағыт сілтеуімен де қымбат.

Абай дүниетанымы пікір таласында

Абай мұрасын тереңірек танып білуде істелген жұмыстың өнікті саласы — оның шығармаларын тікелей нақтылы зерттеу нысанасына алған ғылыми-зерттеу жұмыстары.

Ақын мұрасын ғылыми тұрғыдан танып білу жолындағы ізденістердің көп аялдаған мәселесі — Абай дүниетанымы мен ақын мұрасының рухани нәр алған арналарына келіп тірелетін еді. Ақын мұрасының бұл жағы кеңестік дәуірдің алғашқы жылдарынан бастап-ақ өткір қойылуының себептері де бар. Өткен дәуір мұрасына қатынас жасағанда біз ол мұралардың тек демократиялық бағыттағыларын ғана алуымыз керек деген таным ұсталуы себепті, өткен дәуірдің әдеби мұраларын тудырған қайраткерлер шығармаларына зерттеу жүргізілгенде, олардың дүниетанымын анықтау міндеті зерттеу ісінде күн тәртібіне алдымен қойылып отырды. Осы себептен де 30-жылдардың ақырына дейін Абайдың әдеби мұрасы туралы болып келген пікір сайысындағы басты талас Абай дүниетанымы маңына үйірілді. Бірақ айрықша көтеріліп, зерттеу нысанасына қойылып отырған, Абай дүниетанымын ғылыми тұрғыдан зерттей отырып, анықтауға түрлі жағдайларға байланысты мүмкіндік болмау себепті, бұл күрделі де қиын мәселенің шешілуін тежей түсті. Мұның 40-жылдарға дейін түпкілікті шешім таба алмау себебі, мына жағдайларға байланысты еді:

а) 30-жылдардың екінші жартысына дейін Абай шығармалары, әсіресе, оның көзқарасы мол көрініс берген карасөздері жарияланбай келді.

ә) Абай мұрасы туралы арнайы түрде жазылған ғылыми-зерттеу түрінде жазылған еңбектердің болмауы, бола калған күнде де оның теріс методологиялық негізде жазылуы.

б) Мұны дұрыс бағытта шешуге сол дәуірде біздің әдебиет дүниесінде орын тепкен әр түрлі (тұрпайы социологиялық,

формалистік, компаративистік) жат көзқарастардың зардабы да аз тимеді.

в) Зерттеу тәжірибесіне молыққан, даярлығы бар дарынды ғылыми мамандар жетіспеді, яғни барының өзі саналы түрде қуғындалып, өмірден аласталып жатты.

Осы себептерге байланысты соғысқа дейінге дәуірде Абайдың дүниеге көзқарасы арнайы ғылыми зерттеудің нысанына алынбай ат үсті жалпылай, жол-жөнекей сөз етіліп келді.

Абай дүниетанымының болмысын ғылыми негізде жете танып біле алмау ақын мұрасын зерттеушілерді көп жағдайда теріс пікірлерге соқтырып, тіпті Абайдың дербес ойшыл екендігіне күман туғызылып жатты.

Абай дүниетанымын танып-білу мен оның қалыптасу жолына ықпал еткен рухани қазына көздерін танып, зерттеу ісі, әсіресе, ұлы ақынның жүз жылдық мерейтойы қарсанында ғана жандана түсіп кең өріс ала бастағанын көптеген арнаулы мақалалар мен кейбір монографиялық зерттеулер айғақтай түсті. Абай дүниетанымының кейбір жақтарын арнайы сөз етіп зерттеушілер оларды нақтылы ғылыми зерттеу нысанына ала бастаған кезең туды.

Абай мұрасының бұл сияқты күрделі саласын зерттей отырып, пікір айтуға М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, М.Сильченко, Н. Сауранбаев, Т.Елеуов, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Жиреншин т.б. ғалымдар араласты. Бұл жылдары, алдымен, Абай дүниетанымының қалыптасуына әсер еткен, яғни рухани нәр алған қазына көздерін анықтаудың міндеті көтерілді. Абай дүниетанымының қалыптасуына ықпал еткен рухани құбылыстардың табиғатын терең танып білмейінше, ақынның дүниетанымының күрделі сырын, терең тамырын толық ашу, танып білу қиын болуы себепті, ол құбылыстардың өзіне тән ерекшелікті даралап, әрқайсысының шегін танып білу — Абайдың дүниеге көзқарасын ғылыми тұрғыдан танудағы алғышарт ретінде алға қойылды.

Академик М.Әуезов Абай шығармаларының нәр алған рухани қазына көздерінің үш арнасы туралы күрделі мәселені 30-жылдардың ортасында көтеріп, бұларды ақын шығармалары мен дүниетанымының қалыптасуына ықпал еткен рухани қазына көздері ретінде танитындықтан: «ақынның өз халқынан және адам баласының өнер-ой байлығынан алған үш үлкен саласы, түп төркіні барын байқаймыз», — деген ой байламын ортаға тастады.

Проф. Н.Сауранбаев Абайдың көзқарасының қалыптасуына ықпал еткен құбылыстардың тарихи екі негізі бар деп білді. Зерттеушінің пікірінше, бірінші негіз Абайды:

«прогресшіл ағартушы ниеті ойдан шығарылған, не болмаса Бағысқа еліктеуден туған жоқ. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының саяси-экономикалық, мәдени-рухани халін терең талдап зерттеуден, сынап танудан туған еді», — десе, оның екінші негізі Батыс пен Шығыстық дүние ғылымымен танысудан туған деп қарап, өз ойын «Абайдың әлеуметтік, философиялық, эстетикалық көзқарасының тарихи тамырлары осындай еді», — деп тұжырымдайды. Мұнда автор Абайдың дүниетанымының қалыптасуын ақынның өмір сүрген саяси-әлеуметтік ортасы мен идеялық-мәдени құбылысты қатар алып қарастырады. Бұл тұжырым, негізінен, Абайдың дүниеге көзқарасының қалыптасуына ықпал еткен ақынның өзі жасаған әлеуметтік ортасы мен әр түрлі идеялық құбылыстар екенін дұрыс танытатын, ақын шығармалары арқылы оның көзқарасын зерттеуге сенімді сілтеу беретін байсалды пікір. Бұл жылдары Ә.Қоңыратбаев, Т.Елеуов, Ә.Жиреншин өз пікірлерін ортаға салғанымен, бұларды бұл салада арнаулы нақтылы зерттеу жұмысын жүргізді деуге келмейді. Себебі үшеуі де өздерінен бұрын айтылған пікірлер мазмұнымен шектеліп, жеке авторлармен пікір таласы арқылы өз ойларын көрсетуге ойысты. Т.Елеуов осы мәселеге арнайы тоқталғанда, Ә.Қоңыратбаевтың мақаласындағы кейбір асыра сілтей айтылған пікіріне ғана аялдап, басқа пікірлерге назар салмайды. Ә.Қоңыратбаев пікірін бірден-бір басты пікір ретінде сынның нысанасына алған. Зерттеушінің пікірінше, Абай дүниетанымының нәр алған саласын: а) XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамының материалдық болмысы мен а) озық ойлы орыс мәдениетінен іздеу керек. Осы арқылы ол жоғарыда айтылған зерттеушілер пікірін нақтылай түседі, бірақ пікір қайталанады. Зерттеуші ойы Н.Сауранбаевтың пікірі тұрғысында болғанымен, Абай дүниетанымының қалыптасуында айтарлықтай зор мәні бар қазақ халқының рухани қазынасын ескермейді. Ал өз халқының рухани топырағынсыз дара шыққан данышпанды тарих білмейді.

Өйткені қандай дарынды өнер иесі болса да халық даналығынан нәр алмай, оны бойына табиғи жолмен сіңірмей, үйренбей өнер тұғырына шыға алмайды. Яғни бұл саладан аттап өтуге болмайды.

Осы тәрізді зерттеуші Абайдың дүниеге көзқарасының қалыптасуында белгілі дәрежеде ықпалы болған Шығыстың рухани қазына көздерін де атаусыз қалдырды. Өзінен бұрын осы мәселе туралы ой қозғаған авторлардың пікіріне өз қатынасын ашық білдіріп, не себепті атаусыз қалдырып отыруының себебін ашып айтпайды. Осы олқылық Ә.Жиреншин мен Қ.Бейсембиевтің арнаулы монографияларында тағы да қайталанды.

1941-1951 жылдардың аралығында ақынның дүниеге көзқарасының кей салалары жеке-жеке тексеріле бастады. Әсіресе, Абайдың философиялық көзқарасы арнайы монографиялық тұрғыдан зерттелмесе де, М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, М.Сильченко, Т.Елеуов, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Жиреншин т.б. арнаулы зерттеу мақалаларында әр тұрғыдан сөз болғанын көреміз. Бұл Абайдың әдеби мұрасы шын мәніндегі халықтық мұра ретінде танылумен бірге қазақ әдебиеті тарихында шешуші мәні бар болуы себепті, бұл мұраның табиғатын терең танып білуге жұртшылық тарапынан зор көңіл бөліне бастаған кезең де жетті.

Абайдың философиялық көзқарасын тану жолында пікір таласы өткір қойылып, кең өріс ала бастағанын осы кезде жарияланған мақалалар санының молыға түсуімен бірге, кейбір монографиялық еңбектерде арнаулы тараулар берілуінен де аңғарамыз. Бірақ Абайдың философиялық көзқарасын танытудағы алғашқы ұмтылыстардың әлі де берік негіз таппай, бұл күрделі мәселені терең ғылыми талдаулардың негізіне сүйене отырып шешпей, әлі де жеке бақылаулар мен топшылаулардың басымдығын, бұрыннан белгілі сіңісті пікірлерді орынсыз қайталаулардың аяққа оралғы болған олқылықтары қатар өрістеді.

Осы дәуірден бастап қана, шын мәнінде, ақын көзқарасының сырын жан-жақты терең танып ақтарып, зерделей қараудың шеңбері кеңи бастады. Бұрынғы зерттеулерде бұл сала нақтылы зерттеу нысанына алынбай келсе, соңыра, тіпті, ұлы ақын дүниетанымының әр түрлі салалары да арнайы зерттеудің қажеттілігі күн тәртібіне қойыла бастады. Осыған орай Абайдың этикалық, эстетикалық, педагогикалық, діни т.б. көзқарастарын жеке-жеке бөлектеп, арнайы зерттей бастаған құбылысты көреміз. Бұл әрекет жалпы ұлы ақын мұрасын шын ғылыми тұрғыдан танып-білудегі жаңа бетбұрыстың орын ала бастаған ерекшелігі болатын-ды. Бірақ бұл қозғалыс ғайыптан пайда болған кездейсоқ нәрсе емес, керісінше, ол біздің осы кездегі жалпы мәдени дәрежеміздің, ой-өрісіміздің заман ғылымына орай бейімделуіне тікелей байланыста жатқан құбылыс екендігі байқалды.

Абай мұрасы монографиялық зерттеулер желісінде

Абайдың әдеби мұрасы жөнінде кеңестік дәуірдің алғашқы кезінде-ақ ақын шығармаларының идеялық нәр алған қуатты арнасы — өркениетті Батыс пен орыс мәдениеті екені

танымал пікірге айналған еді. Бірақ акын мұрасының орыс мәдениетімен іштей туыстығы мен творчестволық қарым-қатынасы туралы талай қызықты пікірлер айтылғанымен, бұл құбылыстың сырын терең барлап, нақтылы ғылыми тұрғыдан жан-жақты терең бойлап зерттеушілік бола бермейді. Бұл салада істелген бірсыпыра зерттеу еңбектері орыс әдебиеті мен Абай мұрасының творчестволық байланысы жайындағы мәселені тереңірек ашуда ғылыми ойда елеулі ізденістің барлығын аңғартты.

1941-1951 жылдар аралығындағы зерттеудегі ерекшелік — монографиялық зерттеулердің пайда болуына байланысты бұл тақырыпты бұрынғыдай жалпылама сөз етпей нақтылы зерттеу нысанына алу арқылы дұрыс тұжырымдар жасалып жатты. Абай мен орыс әдебиеті классиктерінің творчестволық қарым-қатынасымен ерте айналысқан М.Әуезов осы жылдары бұған айрықша көңіл бөліп, белсене араласқан оның осы саладағы зерттеулері мен сол ғылыми зерттеудің нәтижесінен туған ой қорытындыларын өзінің ұлы акын туралы эпопеясында каншалықты шеберлікпен сіңімді пайдалана білгені оқырман қауымға танымал нәрсе.

Абайдың ақындық мәдениетінің классикалық биік деңгейге көтерілуіне елеулі ықпал еткен бұл құбылыстың сырын білуге, оның мәнін жан-жақты танып білуге айрықша көңіл аударылған осы дәуірде жазылған мақалалар мен зерттеулердің санының молая түсіп, сапасының тереңдеуінен де байқалды. Бұл салада ғылыми-зерттеу жұмыстары қызу жүргізіле бастады. Бұлар, негізінен, өздерінің ғылыми-зерттеу жұмысының нысанына Абай дүниетанымының қалыптасуына ықпалы болған орыс әдебиетінің классиктері мен Абайдың аракатысы, Абай және орыстың революционер-демократтары, Абай және оның достары, Абайдың поэтикалық тілі сияқты күрделі мәселелерді арнайы түрде зерттеуімен ерекшеленді.

Қыркыншы жылдарға дейінгі зерттеулерде Абай мен орыс классиктерінің творчестволық қарым-қатысы арнайы сөз етілгенде де жалпыламалық, пікір қайталаушылық басым болып, көбінесе, бір мәселені нақтылы нысанаға алып, талдап шешу жағы жетпей жататын.

Абайды тануда 40-жылдардан кейінгі зерттеулерде де осы олқылықтар көп жағдайда орын алғанымен, ғылыми зерттеуге деген талап та өзгере бастағаны, әсіресе, зерттеуші ғалымдардың нақтылы бір тақырыпты жеке бөліп алып, ғылыми тұрғыдан нақтылы түрде шешуге ұмтылыстың барлығы айқын сезіліп тұрды.

Абай мұрасын ғылыми тұрғыдан тереңірек танып-білумен бірге ол мұраны кең көлемде насихаттау ісі мерейтой

қарсаңында қауырт өріс алуымен бірге, көлемді монографиялық еңбектердің жазыла бастауымен жандана түсті.

Бұл кездегі қоғамдық ойда орыстын революционер-демократтарының мұрасын тереңірек зерттеуге елеулі мән берді. Осы талап тұрғысынан Абайдың дүниеге көзқарасының қалыптасуына ықпал еткен идеялық құбылыстың табиғаты жаңаша қойыла бастады. Бұрынғы зерттеулерде Абай дүниетанымына ықпал еткен Абайдың орыс достарының әсеріне шешуші мән беріле қаралатын. Бұл көзқарастың ұзақ жылдар бойы абайтану саласында орын алып келу себебі Абайдың тұңғыш биографы Кәкітай Ысқақұлының пікіріне сын көзімен қарамаудан, яғни оны тарихи даму шеңберінде талдай отырып, ғылыми тұрғыдан негіздей алмаудан туған еді.

Бұны жоғарыда қойылып отырған талаптың тұрғысынан жаңаша қараудың қажеттілігі сөз етіле бастады. Жазушы С.Мұқанов пен М.С.Сильченконың еңбектері орыс мәдениетінің әр түрлі топтарының ұлы ақынға еткен ықпалының шегі қай дәрежеде болғандығын анықтай түсуге бағдар берді.

Ақынның жүз жылдық мерейтойынан кейін абайтану саласы, шын мәніндегі, ғылыми-зерттеу еңбектерінің нысанына алына бастаған, яғни небәрі бес-алты жылдың ішінде ақын мұрасы туралы бірнеше диссертациялардың қорғалуынан, монографиялық еңбектер мен арнаулы библиографиялық еңбектің жарық көруінен байқалды. Бұл көлемді де күрделі еңбектер, негізінен, Абай мұрасының орыстың классикалық әдебиетімен творчестволық қарым-қатынасын зерттеуге арналса да ақын шығармаларының басқа жақтарын да сөз етті.

Бірақ бұл еңбектерде көптеген нәрсенің беті ашылып, елеулі-елеулі проблемалар көтерілгенімен, ақын шығармаларының саяси-әлеуметтік төркіні терең талдана бермеді. Ақын мұрасына байланысты кейбір әлеуметтік құбылыстар болмысына сын көзімен қарала бермесе кейде Абай жасаған әлеуметтік ортаның шындығынан туып отырған көзқарасының мазмұны, ақынның дербес ойшылдығын жадағайлап көрсетті, яғни ақынның өмір сүрген саяси-әлеуметтік ортасына сырт қараушылық та болды.

а) Абайдың әдеби мұрасын 30-жылдардың екінші жартысынан бастап халықтық мұра ретінде толық танығаны кейінгі кезеңде пайда болған көлемді еңбек — М.С.Сильченконың 1945 жылғы жүз жылдық мерейтой қарсаңында «Абай» (Жизнь и творчество) деген атпен басылым көрген еңбегі еді.

Абай өмірбаяны мен әдеби мұрасы туралы орыс тілінде жазылған бұл еңбектің бағалы жағы — акын мұрасын жүйелі түрде кең насихаттауында жатыр. Бұл ерекшелік осы еңбектің негізінен, көпшілікке арналған очерк сипаттас түрде жазылуына да байланысты болатын. Өйткені автор өзінің еңбегінде Абай мұрасының жедел шешуді қажет ететін күрделі бір саласын нақтылы зерттеу нысанына алмай, ол мұраны тұтас қамти шолуды мақсат еткендіктен, Абайдың өмірінен бастап оның орыс достарымен, орыс әдебиеті классиктерімен қарым-қатынасын, поэмалары мен қарасөздерін тұтас алып жалпылай сөз етуі осыны көрсетеді. Осы себептен де қарапайым оқырман бұл еңбектегі автор тарапынан емеурін білдірген соны пікірлерін аса зерлей отырып, салыстыра қарамаса, байқалмай да қала береді.

Еңбекте кейде зерттеуші тарапынан кейбір елеулі мәселелерді сөз еткенде олқылыққа жол беру жағы да баршылық.

Зерттеуші абайтану саласындағы ең күрделі түйін Абай көзқарасындағы демократизмнің пайда болу себебін: «идея прогресса и мировой эволюции, воспринятая Абаем у Спенсера, в сочетании с утилитарной теорией Милля или теорией наибольшей пользы для наибольшего числа индивидуумов, подобно левому крылу русского народничества рождает его демократизм» — деп, Абайдағы демократиялық көзқарастың пайда болу себебін акынның өзі жасаған ортаның саяси-әлеуметтік жағдайынан тыс алып қарайды. Ал кейде М.С.Сильченко суретші Абайды дербес ойшыл Абайдан бөле қарауға да ұрынған. Өйткені Абайдың дүниеге көзқарасын ашығырақ, әрі басымырақ білдірген күрделі шығармасы оның қарасөздері болса, осы қарасөзді зерттеуші ұлы ойшыл акынның өзіне тән дербес ойы, пікірі ретінде қарамай, оны да сырттан келген келімсек ой ретінде тануы себепті де: «Гаклия — синтез стихийно-материалистических воззрений Абая, навеянных чтением Спенсера, Писарева, Милля», — деп жазып отыр. Мұндай теріс таным жалпы әдебиет тарихында белгілі дәрежеде теріс әсер еткен А.Веселовский мектебінен қалған ықпалдың көрінісі еді. Бұл мектеп ұстанған көзқарастың негізі формализмге соғатын, яғни белгілі бір идеялық мазмұны белгілі бір қоғамның әлеуметтік тарихи шындығынан туатынын терістей қарауда жататын. Зерттеушінің Абай мен Крылов мұрасы арасындағы творчестволық байланысы арнайы сөз еткендегі көшпелі сюжет туралы пікірде де осы таным тұрғысынан туындап отырған ой төркінін көреміз. Бұл іспеттес олқылықтарына қарамай, ұлы акын мұрасын насихаттау мен зерттеу ісіне 30-жылдардың бірінші жартысынан бастап

ат салысып келе жатқан М.С.Сильченко осы еңбегі арқылы бұл жылдары Абай мұрасының белгілі зерттеушілерінің бірі ретінде таныла бастады.

а) Абай мен жалпы орыс мәдениетінің кейбір өкілдерімен арақатынасы туралы мәселені нақтылы ғылыми зерттеу нысанына ала отырып шешуге ұмтылған тарих ғылымының кандидаты Ә.Жиреншиннің 1949 жылы орыс тілінде жарияланған «Абай и его русские друзья» деген монографиясы болатын-ды. Бұл еңбек 1950 жылы қазақ тілінде «Абай Құнанбаев» деген атпен, ал 1959 жылы «Абай және орыстың революционер-демократтары» деген атпен қайта өңделіп жарияланды. Ал осы еңбектің негізі 1961 жылы жарияланған Абайдың бір томдық толық жинағында алғы сөз, сөз соңы ретінде төртінші рет тағы да қайталанып басылды. Көптеген өзгерістер ендіріліп, автор тарапынан армансыз өңделді де. Бірақ бұл басылымдарында да бұл еңбектердегі басты кемшілік — көп проблема көтеру, бірақ оның бірін де негізіне жете шешпеу тәрізді олқылықтар өзгеріссіз — сол қалпында қалуы сол тұстағы ғалымдар еңбектеріндегі ортақ кемшілік болатын-ды.

Еңбектің басты мақсаты — Абаймен күнделікті өмірде тікелей байланысы болған оның орыс достарымен арақатынасын анықтау. Бұл туралы революциядан бұрынғы баспасөздерде және осы еңбек шыққанға дейін де жалпылай сөз болғанымен, олардың өмірі мен қызметі, әсіресе, Абаймен тікелей байланысының түрі нақтылы архив деректері негізінде баяндалмаған еді. Зерттеуші осы олқылықты кейбір архив қазынасынан тапқан тың деректермен толықтыра түсті. Бұл еңбектің жемісті жағы да, табысы да осы жағында жатыр. Бірақ Ә.Жиреншин өзінің ғылыми зерттеу нысанына алып отырған тақырыбы туралы өзінен бұрынғылар не айтты, (мыс. Ғ.Тоғжанов «Абай» кітабы туралы, т.б.) олардың пікіріне өзінің қатынасы қай тұрғыда болмақ деген сұраққа көңіл бөле бермейді. Сондықтан арнайы салыстыра зерттеуші болмаса, қалың оқырман қауым көп жағдайда бұрыннан белгілі пікірлер мен зерттеуші өз тарапынан айтқан пікірдің ара жігін ажырата бермейді. Өйткені зерттеуші айтып отырған пікірлер мен келтірген деректер бұрыннан танымал, құлаққа сіңісті нәрселер сөз ретінде қабылданатын тұстары да баршылық. Шын мәніндегі ғылыми жұмыстың болмысына жата бермейтін бұл тәрізді олқылықтар монографиялық еңбекте біршама орын тепкен. Мысалы, осы еңбекте және оның соңғы кезде өңделген нұсқаларында кен көлемде орын алған Абай өмірбаяны сөз болатын тарауы осы олқылыққа бой алдырған. Бұл тарауда да зерттеуші тарапынан ұлы ақынның өмірі туралы ел аузынан алынған

бірсыпыра тың деректердің жаңадан берілгенімен, М.Әуезов жазған акын өмірі, негізінен түгелдей қайталанып баяндалады десе болғандай. Бұлай ету акын мұрасын насихаттауды мақсат еткенде болмаса, арнаулы ғылыми-зерттеу еңбектерінде елеулі олқылықтарға соқтырмай тұра алмайды.

Зерттеуші Абай мен оның орыс достарының арақатысы туралы мәселе көтеріп, олардың Абай дүниетанымының қалыптасуына зор ықпалы болды деген қорытындыға келгендіктен: «Русские друзья Абая оказали огромное влияние на все мировоззрение и творчество Абая», — деп ой қорытса, екінші бір жерінде: «Идеи демократизма и просвещения народа, воспринятые Абаем от Михаэлиса... нашли своеобразие отражение в сатирических стихах Абая», — деп, Абайдың демократиялық-ағартушылық идеясы оның орыс достарынан қабылданған құбылыс ретінде таниды. Бірақ зерттеуші осы тұжырымын нақтылы фактілерге сүйене отырып, дәлелдемей, жалаң баяндаған. Бұл тұжырымның нақтылы деректерді терең талдай отырып, соларға сүйену арқылы жасалған қорытынды еместігі автордың соңғы өңделген еңбектерінде осы пікірін оп-оңай алып тастай салуынан да көрсеміз.

Зерттеуші өзінің еңбегінде Абайдың дүниеге көзқарасын әр тұрғыдан танытуды, оны жан-жақты шешуді алға қояды. Сондықтан да «Абайдың дүниеге көзқарасы» деген тарауды бірнеше тақырыптарға бөліп (Абайдың философиялық көзқарасы: Абай — ағартушы; Абайдың дінге қатысы т.б.), бұларға жеке-жеке тоқталған. Мұндағы зерттеуші еңбегінің көңіл аударар жағы — осы тақырыптарды алғаш рет арнайы көтеруінен ерекшеленеді. Бірақ бұлардың бәрінде автор үстірт шолуға ұрынып, өз тарапынан өзіндік пікірлер айтуға бара бермеген. «Абай — ағартушы» деген бөлім де осы тұрғыда болса, «Абайдың ақындығы» деген бөлім де әдебиетке тән ерекшелікпен ашылмаған.

Ә.Жиреншиннің айрықша көңіл бөліп, арнайы көтерген күрделі тақырыбының бірі — «Абайдың әлеуметтік ойды дамытуы және Абай заманындағы қазақ поэзиясы». Бұл бөлім Абай мұрасының нәр алған басты саласының бірі — қазақ халқының рухани қазынасына қатысын аша түсуі мақсат еткендіктен, зерттеуші: «қазақ халқының рухани мәдениеті, бай поэзиялық өнері болмаса, бізге жеке Абайдың да қымбатшылығы көрінбеген болар еді. Абайды туғызған да осы рухани мәдениет. Солай болса, біз алдымен сол ортаның мән-жайын тексертіп шығуымыз керек», — деп, үлкен мақсат, зор талап қояды.

Көп зерттеушілер сырт кетіп жүрген келелі мәселеге назар аударып, Абай дүниетанымының қалыптасу жолын-

дағы туған халқының рухани қазына қорына сүйене отырып пікір айтуы — бұл еңбектің ең ұрымтал құнды тұсы болып шыққан.

б) Абайдың әдеби мұрасын зерттеу саласында проф. Қ. Жұмалиевтің 1946 жылы қорғаған докторлық диссертациясы негізінде жазылып, 1948 жылы жарық көрген, «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі», — деген монографиясы айрықша орын алады. Бұл монография — абайтануға қосылған елеулі үлесі бар еңбек. Өйткені бұл көлемді монографиялық зерттеу — Абай мұрасын танытудағы ғылыми ойды тереңдетіп түскен, негізгі ғылыми зерттеу нысанына алған тақырыбын шешуде өзіндік ерекшелігі мен жаңалығы мол әрі оқушылар үшін практикалық маңызы бар туынды. Бұл күрделі зерттеудің толыққанды болып шығуына зерттеушінің жалпы қазақ әдебиеті тарихын жасау, оны зерттеу ісіне ерте араласып арттырған мол тәжірибесі мен осы мұраны 40-жылдары мектеп оқулығына нақтылы зерттей отырып, ендірудегі даярлығы үлкен септігін тигізгендей сезіледі. Қазан төңкерісінен кейінгі дәуірдегі қазақ әдебиетін зерттеудің басы мен бастамасы оқулықтар жасаудан басталғаны көпшілікке мәлім нәрсе.

Қазақ мектептеріне арналған әдебиет оқулықтарында 40-жылдардың басына дейін Абай мұрасы әдебиет хрестоматияларының көлемінде ғана танытылып келсе, 1941 жылдан бастап, ол мұра орта мектептің әдебиет тарихы туралы оқулықта кең тұрғыдан орын ала бастады. Орта мектепке арналған тұңғыш әдебиет тарихының оқулығын жазып, Абайдың әдеби мұрасын жүйелі түрде күрделі тақырыптарға жіктей отырып танытуда Қ. Жұмалиевтің өзіндік үлесі бар. Әдетте оқулық мектеп балаларының жас ерекшелігіне байланысты жазылып, мәселе өте тұжырымды түрде баяндалғанымен, алғаш рет осы оқулықта Абай мұрасы жаңа талап тұрғысынан ұғындырылды.

Автор өзінің ғылыми зерттеу нысанына Абай поэзиясының ақындық тілін арнайы бөліп алып, жеке қарастырған. Зерттеудегі басты мақсаты — ұлы ақынның поэтикалық сөздік қорының сырына бойлай отырып, оның шеберлігін ашу арқылы Абайдың классикалық әдебиет деңгейіне көтерілуінің жолын ғылыми тұрғыдан көрсетуде жатыр. Бұл күрделі мәселені автор Абай мұрасын — жалпы ат үсті шолу арқылы емес, керісінше, азабы ауыр, зор көлемдегі картотекалық жұмыстар жүргізу арқылы Абайдың ақындық тіл қорындағы қолданысқа түскен көркем сөз элементтерін, ғылыми тұрғыдан белгілі бір жүйеге түсіріп, талдау арқылы шешеді. Не себепті Абайды қазақ әдебиетінің классигі, әдеби тілдің негізін салып, жаңа реалистік бағытта

дамытушы акын деген сұраққа осы еңбекте талданып жүйеленген ақындық тілдің табиғатын тыңғылықты түрде танып білу арқылы жауап берілген.

Бұл еңбектің өзіндік қайталанбас ерекшеліктері де бар. Бұл — алдымен, Абай мұрасын танытуға арналған еңбектерден өзінің зерттеу тәсілінің өзгешелігімен дараланады. Екінші жағынан алып қарағанда, көптеген еңбектерде ғылыми зерттеу нысанасына алынып отырған мәселенің өзіне тән ерекшелігі ескерілмей, пікір желісі жалпылай баяндалса, автор осы олқылықтардан саналы түрде бой тартуымен ерекшеленген.

Ол өзінің зерттеу нысанасына алып отырған тақырыбының табиғатына сай салыстырмалы тәсілді орынды түрде қолданумен қатар, негізгі пікірін дедукциялық ой қорытындысының тұрғысынан беріп отырады. Сондықтан осы еңбектің зерттеу нысанасының табиғатынан туындайтын салыстырмалы тәсіліне айтылған кейбір сын пікірлер зерттеліп отырған тақырыптың өзіндік болмысына мән бермеуден туындап отыр деп білеміз.

Зерттеуші стилінде жалпылай пікір айтуға бармай, нақтылы фактілердің негізіне сүйене отырып, пікірді кесіп айту жағы басым. Бұл ерекшелік — зерттеушінің өз тұжырымына сенімінің молдығынан болса керек.

Бұл еңбектің зерттеу процесінде қиындыққа тірейтін жері — Абайға дейінгі және Абай поэзиясының поэтикалық сөздер тобына жалықпай картотека жасаумен ғана шектелмей, оларды белгілі бір принциптің негізінде жүйеге түсіріп, әрбір ақындық сөздің Абай шығармаларында қолдану ерекшелігі мен ақындық шеберлік сырын ашуында жатыр. Зерттеуші бұл ерекшеліктерді ашуды жалаң мақсат етпейді, олардың бәрі де Абай творчествосының негізгі әлеуметтік сарыны мен реалистік стилінің рухына сай терең байланыстағы заңды процесс екенін ғылыми тұрғыдан дәлелдейді. Бұлар, әсіресе, Қ. Жұмалиевтің Абайдың өзіне дейінгі әдебиетте тұрақты дәстүрге айналған тұрақты көркем сөз қолданыстарын заман талабына сай өзгерткенін, немесе Абай шығармаларында литота, гипербола, символ тәрізді ақындық тілдің өте аз орын алу себебін, ұлы ақынның реалистік стиліне тікелей байланысты құбылыс екенін нақтылы дәлелдерге сүйене отырып ашуынан байқалады.

Абайдың әдеби мектебі

Қыркыншы-елуінші жылдар ішінде Абай мұрасын зерттеуде монографиялық еңбектердің жарық көруі мен бірнеше диссертациялық еңбектің жазылуы абайтану ғылымының да-

му үстінде екендігін көрсетті. Бұл еңбектерде ақын мұрасының көптеген проблемалары қозғалып, оның кейбір жақтары туралы пікір таласы өткір қойыла бастады. Осының бірі Абайдың ақындық мектебі.

Қ. Мұхаметхановтың «Абайдың әдеби мектебі» деген диссертациясы осы мәселе туралы 1951 жылғы пікір таласының ашылуына мұрындық болуында, сол кезең үшін беймәлім сыр да бар еді.

Абайдың әдеби мұрасы туралы ұйымдастырылған пікір таласында абайтанудың даму жолындағы кейбір кедергілер мен «қателіктер» сынға алынып, бұл ғылымның онан ары даму жайы сөз етілді. Пікір таласы — шындық анасы дегеннің не екендігіне көп зерттеушінің көзін жеткізді. Абайтану саласында қол жеткен жетістіктеріміз бен кемшіліктеріміз әр тұрғыдан сарапқа түсіп, Абайдың әдеби мұрасын мұнан ары тереңірек тани түсу үшін не істеу керек деген мәселеге назар аударылды.

Пікір таласында көп мәселе қозғалды, бірақ саяси астары бар құбылыс ретінде Абайдың ақындық мектебі айтыс-тартыстың басты нысанасына айналып кетті.

Абайдың ақындық мектебі туралы пікір, алғашқыда, Абайдың шәкірттері деген атпен төңкерістен бұрынғы дәуірде-ақ көтеріле бастаған-ды. Бұл жайлы пікірдің пайда болу, даму тарихына көз жіберсек, бұл Абай қайтыс болған соң, біраз жылдардан кейін-ақ іле-шала пайда болған сияқты. С. Мұқановтың көрсетуінше, бұл пікір 1911 жылдары-ақ көрініс бергенін байқаймыз. Осы жылдардың өзінде, әсіресе, 1918 жылғы «Абай» журналы беттерінде Абайдың ақын шәкірттері деген алғашқы пікір ұшқындары канат қақты. Абайдың ақын шәкірттері мен оның творчестволық ықпалында болған қалам иелері туралы 1918 жылғы «Абай» журналы мен 1922 жылғы «Шолпан» журналының бетіндегі мақалаларда көрініс беріп жатты. Бұл мақалаларда Абайдың шәкірттері деген ұғымға шек меже қойылмай жалпылай пікір айтылған.

Абайдың ақын шәкірттері деген ұғым ағайынды Белослюдовтардың қолжазбаларындағы деректерде де ұшырасады.

Белослюдов бірінші рет абайтану ғылымына «абайизм» деген терминді ендірген. Бұл термин — жалпы мағынада айтылғанымен, Абайдың казак әдебиетінде тудырып отырған жаңа бағыттағы дәстүрі мен оның демократиялық-ағартушылық көзқарасын қамтитын ұғым. Осы мағынада абайизмді қабылдап, Абайдан кейінгі дәуірде казак әдебиетінің тарихында ол дәстүрді дамытушылар кімдер еді деген мәселені көтерді. Мұнысы Абайдың ақын шәкірттері туралы ұғымды қамтитыны Абайдан соңғы ақындарды олар-

дың шығармаларының мазмұнына қарай өзінше, жіктей қарауынан да байқалады.

Абайдың ақын шәкірттері туралы пікір Абайдың қайтыс болуына отыз жыл толуына орай қайтадан көтеріле бастады. Абайдың әдеби мұрасына түгелдей арналған «Әдебиет майданы» журналының 11—12 санында М. Әуезов Абайтану ғылымына алғаш рет Абайдың «әдеби мектебі», Абайдың «толық мағынадағы шәкірттері» деген атауды ендірді. М. Әуезов Абайдың өз маңында болған ақындарды ғана бөлектеп алып, шәкірт ақындар деген ұғымға бірсыпыра мән беруге тырысқан.

Абайдың ақындық мектебі немесе Абайдың ақын шәкірттері туралы, әсіресе, ұлы ақынның туғанына 95 жыл толуына байланысты мол сөз болып, кең өріс ала бастағанын осы жылдағы Қ. Мұқаметханов, Ә. Жиреншин, Е. Исмайылов, Ә. Токмағамбетов, Ғ. Сералиев т. б. жазған мақалаларда анық байқалды. Бұлар Абайдың ақындық мектебіне жататын ақын шәкірттерді, негізінен, екі топқа бөліп қарайды. Бұлардың біріншісіне Абайдың туыстары мен руластары жатқызылады. Мұны проф. Е. Исмайылов «Абайдың тура шәкірттері» деп атаса, Ә. Токмағамбетов «екінші топтағы шәкірт ақындар» деп атайды. Ал екінші топқа негізінен, Абайдың кейінгі дәуірдің ақындары жатқызылған.

Абайдың ақындық мектебі деген мәселе ұлы ақынның өз дәуірі мен өзінен кейін әдебиет майданына келген ақындарға еткен әсері тұрғысынан қойылады да, соңғы шәкірт ақындар Абайдың ақындық дәстүрін өз шығармаларында дамытқан қызметі назарға алынады. Бұл пікір жалпы тұрғыдан қойылса да, негізінде, дұрыс таным болатынды. Бірақ Абайдың ақын шәкірттері деген ұғым мен Абайдан кейінгі ақындар тобының Абайдың ақындық дәстүрін дамытушылар арасына меже, шек қоймай жалпылай атауға жол беріп алды.

«Абайдың ақындық мектебі не?»— деген ұғымға нақтылы анықтама берілмеді. Әрі «Абайдың шын мәніндегі ақын шәкірттеріне кімдер кіреді?» деген сұраққа да дұрыс меже ұстанбайды. Осы себепті М. Әуезов 1934 жылы Абайдың ақын шәкірттерінің санын төрт кісіден көрсетсе, 1950 жылдары шәкірттердің жалпы саны жазылған мақала, зерттеулерде қырыққа таялды. Абайдың «тура мағынадағы» және «екінші топтағы» шәкірттерінің қатарына Қ. Мұқаметханов 13 кісіні, Е. Исмайылов 12 кісіні, Ғ. Сералиев 10 кісіні, Ә. Токмағамбетов 15 кісіні, Ә. Жиреншин 23 кісіні жатқызады. Бұл авторлардың бәрі де Абайдың ақын шәкірттері қатарына ендіргендерді екі топқа бөле қараған.

Бірінші топқа М. Әуезов «Толық мағынадағы шәкірттер» деп Ақылбай, Мағауия, Көкбай, Шәкәрімді атаса, Е. Ис-

майылов бұлардың үстіне «тура шәкірттер» деп Кәкітай, Әубәкір, Әріп, Нарманбет, Әбсалық, Әрхам, Тұрағұлды қосса, екінші топқа С. Дөнентаев пен М. Көпеевті қосады. Ал Ә. Токмағамбетов бірінші топқа Мұқа мен Әсетті, екінші топқа: С. Торайғыров, С. Көбеев, Ә. Ғалимов, Б. Өтетілеуов, Ғ. Рамазановты қосты. Ал Ә. Жиреншин өз тарапынан шәкірттердің қатарына: Нұрлыбек, Мұқаметжан, Баймағамбет, Байкөкше, Төлеу, Ағашаяқ, Қиясбай, Көрпебай, Ырсалды, М. Сералинді, Қ. Мұқаметханов: Бейсенбай, Халилolla, Әлмағанбетті жатқызса, бұларға Ғ. Сералиев Ажар, Кемпірбай, Шортанбай, Жүсіпбеккожа, Қуандық, Біржан, Әбдірахманды қосты. Келтіріліп отырған мәліметтерден бұл туралы пікір айтушылардың бәрі де өз тарапынан қосып отырған Абайдың ақын шәкірттеріне белгілі бір нақтылы меже, өлшем қолдану тұрғысынан қарамауы себепті талғамсыздыққа жол беріп алғаны көрініп тұр.

Абайдың ақындық мектебі туралы нақтылы ғылыми зерттеу нысанасына алып, арнаулы зерттеулер жүргізіп, молырақ пікір айтқан ғалымдар Қ. Мұқаметханов пен Ә. Жиреншин болатын.

Қ. Мұқаметханов өзінің еңбегінде Абай шәкірттері деп Абай төңірегінде, айналасында күнделікті тұрмыста тікелей қарым-қатыста болған өнер иелерінің өмірі мен туындыларын арнайы зерттеу ісімен шұғылданды. Автордың «Абайдың әдеби мектебі туралы» деген диссертациялық еңбегі өзі бөле қараған өнер иелеріне арналуы жай нәрсе емес еді.

Ол Абай айналасындағы (шәкірт деп танығандарын) өнерпаз жастарды алып, олардың өзін екі топқа бөле қарады:

1. Абайға шәкірт болған, бірақ артына творчестволық мұра қалдырмағандар; 2. Әдеби мұра қалдырып, ақын дәстүрін дамытушылар.

Қ. Мұқаметханов Абайдың әдеби мектебіне енетін ақын шәкірттеріне, негізінен, ұлы ақынның айналасында болып, күнделікті тәлім-тәрбие алған және қазақ әдебиетіне Абай сндірген жаңа бағыттағы ақындық дәстүрді тікелей дамытушылар ғана енеді деген бірден-бір дұрыс бағыт ұстанады. Бірақ осылармен қатар автор Абай мектебінің ауқымында ақындық өнері жоқ 12 кісіні атайтыны бар. Бұл кісілер туралы мәліметтер Абай өмірінің кей жақтарын толықтыра түсетін дерек ретінде мәні бар деп қарамасақ, шынында, олар Абайдың ақындық дәстүрін дамытушылар қатарында тұра алмайтыны талас тудырмасы керек-ті.

Қ. Мұқаметхановтың 1951 жылы 7 сәуірде үлкен тартыспен қорғалған «Абайдың ақындық мектебі туралы» кандидаттық диссертациясы абайтану тарихында айтарлықтай мәні

бар ғылыми еңбек ретінде бағаланды. 1934 жылы М. Әуезов тарапынан қойылған проблеманың ғылыми шешімін берген әрі өз кезеңі үшін өресі биік зерттеу еңбегі болатын.

Бірақ 1950 жылы 26 желтоқсанда «Правда» газетінде жарияланған «Қазақстан тарихы марксизм-ленинизм тұрғысынан баяндалсын» деген мақаладан соққан ызғарлы жел Қазақстанның идеологиялық өмірін асты-үстіне шығарды. Ресейдің отаршылдық саясатын терістеп сынаған еңбек атаулының бәрі терістеліп жатты. Осы мақаладан бастап қозғаған идеология саласындағы күрес абайтану саласына да жайылды, яғни Қ. Мұқаметхановтың еңбегі белгілі саяси мақсатпен ұйымдастырылған 1951 жылғы 15 маусымдағы Абай мұрасын зерттеу жөніндегі айтыстың тууына сылтау болды. Ғылыми жұртшылық пен әдеби қауым құптай қарсы алған Абайдың әдеби мектебі туралы соны таным С. Мұқанов баяндамасы негізінде қабылданған Қазақ ССР Ғылым академиясының Президиумы мен Қазақстан Жазушылары Одағының Президиумы «Қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбаевтың өмірі мен творчествосын ғылыми зерттеу жөніндегі айтыстың қорытындысы туралы» деген қаулысында: «Соңғы уақытқа дейін Қазақстанның жеке әдебиетшілері «Абайдың ақындық мектебі» дейтін ғылымға қарсы, буржуазиялық объективтік концепцияны уағыздап, өрескел саяси қате жіберіп келді... Қ. Мұқаметхановтың «Абайдың әдеби мектебі туралы» деген саяси зиянды диссертацияда Кеңес үкіметі дәуіріне дейін өмір сүріп, оның қас жауларына айналған буржуазиялық ұлтшылдар да Абайдың «шәкірттері» деп ақталды», — деп қаулы алды. Осыдан кейін көп ұзамай-ақ М. Әуезов қудаланып, Қ. Мұқаметханов халық жауы деп айыпталып ұсталды.

Уақыт өтті, бұл зорлықтың беті ашылды. Диссертант та, ол зерттеу нысанына алған ақын шәкірттер де ақталды, әдеби мұралары жарық көре бастады. Әділет кешігіп келсе де жеңді.

Абайдың ақындық мектебі туралы мәселеге Ә. Жиреншин де өзінің монографиялық еңбегінде кең көлемде арнайы тоқталып өткен. Абайдың ақын шәкірттері кімдер еді дегенді анықтауда нақтылы меже ұсталмауы себепті, олардың саны автор еңбектерінде бірде көбейіп, бірде азайып ауытқып отыруынан-ақ аңғарылып тұрады. Мәселен, зерттеуші 1949 жылы Абайдың ақын шәкірттерінің қатарына 18 кісіні ендіріп, оның алтауына арнайы тоқталса, 1950 жылғы еңбегінде 21 кісіні атап, оның жетеуіне жекедара тоқталған. Ал 1959 жылы 9 кісіні ғана атап өтіп, оның үшеуіне ғана арнайы тоқталып өткен. Ә. Жиреншин Абайдың ақын шәкірттерінің санын бірде молайтып, бірде азайтып отыруы — ұлы

қынның шын мәніндегі шәкірттері кімдер болуы туралы ғылыми жүйелі бағыт ұстанбауы себепті «Абайдың әдеби мектебін айтқанда біз, біріншіден, Абайдың ағартушылық жолы поэзиялық традициясын (?), әлеуметтік идеясын, эстетикалық принциптерін қабылдап, қазақтың әлеуметтік ойын дамытқан ірі ақындары мен ойшылдарын айтамыз, екіншіден, Абай айналасында ақынмен біте қайнап, бірге өскен, көзбен көріп, құлағымен естіп, бірге жасасқан, орысша оқыған жастар мен суырып салма халық ақындарын, және шығармаларын жазып шығаратын ақындарды, әңгіме-ертекшілерді, музыкант-композиторларды айтамыз»,— деп жалпылай долбармен пікір білдіріп отыр.

Зерттеуші Абайдың ақын шәкірттері ұлы ақынның ақындық дәстүрін дамытушы болуы керек деп караса да, С. Торайғыров, С. Дөнентаев т. б. арнайы тоқталғанда, бұл мәселені арнайы түрде сөз етудің орнына олардың өмірі мен творчествосында бұрыннан белгілі жайттарды, жайларды жалпылай сөз етеді де, Абайдың ақындық дәстүрін дамытудағы олардың творчестволық ізденістері нақтылы талданбай назардан тыс қалып отырады.

Абайдың айналасында жасаған бірінші топтағы шәкірттер туралы Ә. Жиреншин де М. Әуезовтың «Абай ұстаз да, сөз ұғатын ынталы талантты жастардың бәрі шәкірт»— деп жалпылай айтылған, бірақ белгілі мағынада шек қойылмай айтылған пікірін өз зерттеуінде бағыт-бағдар ретінде ұстануы себепті Абайдың ақын шәкірттері қатарына көптеген кісілерді жатқызуы Абаймен күнделікті тірлікте аралас болу жағын ескеруден туған пікір сияқты.

Абайдың ақындық мектебі немесе Абайдың ақын шәкірттері деген ұғымның, шынында, ғылымда мән-мағынасы зор таным. Өйткені бұл атаулар негізінен екі түрлі ұғым, танымды аңғартады. Алғашқысы, яғни Абайдың ақын шәкірттері деген аталым Абаймен тікелей араласып, ақындық жолында тікелей өз шамасына қарай дамытушылар жатады.

Ал Абайдың ақындық дәстүрі өзінен кейінгі кезеңде өмірге келген ақындар творчествосында қалай дамытылып жалғастырылды деген аса күрделі ұғымды қамтиды. Зерттеушілер Абайдың ақындық дәстүрін дамытып жалғастырған кімдер болды деген мәселені әр тұрғыдан жалпы көтергені болмаса, ол дәстүрдің Абайдан соңғы дәуірде қалай дамытылғаны арнайы қарастырыла бермеді. Бұл зерттеу нысанына енді ғана алына бастағанымен, оны кең мағынада ғылыми тұрғыдан терең барлап қарастыру ісі өз зерттеушісін күтуде.

Ұлы ақынның қайтыс болуына елу жыл толу қарсаңында Абай мұрасын зерттеу ісі Қазақстанда болып өткен идеологиялық бұрмалау науқанына қарамастан біршама жандана түскені байқалды. Шын мәнінде, абайтану тарихына бұл дәуір жемісі мол жылдар болып қосылды. Осы жылдар ішінде Абай мұрасынан 2 докторлық, 9 кандидаттық диссертация жазылса, М. Әуезовтың «Абай» романы Мемлекеттік сыйлыққа ие болды. Тұңғыш рет Абайдың өмірі мен творчествосы туралы ғылыми жинақ та осы жылдары жарық көрді. Абайдың әдеби мұрасын тікелей зерттеуге арналған онға жуық монографиялық еңбектер де осы кезеңде басылым көрді.

Абайдың өмірі мен оның әдеби мұрасы жанадан табылған өлеңдермен толығып, ел аузынан жиналған естеліктер мен соны дерек мағлұматтармен молығып қорлана түсті.

Ұлы ақын мұрасының зерттелмеген бір саласы оның қарасөздері болса, ол сала да нақтылы зерттеу нысанасына алынды. Ақын мұрасы бұл жылдары жан-жақты зерттеу нысанасына алынып, ғылыми тұрғыдан танып-білу ісі арта түсті.

Абай біршама ғылыми тұрғыдан зерттеу мен насихаттау ісіміздің өткендегі мәдени мұраға деген ынтамыздың айғақты көрінісіне айналды. Абайды танып-білу, зерттеу, бағалау ісінің кеңінен өріс алып отырғаны тек қана 1954 жылғы бір жылдың ішінде ғана газет, журналдар мен басылымдарда жарияланған мақалалар мен зерттеу еңбектерінің саны 600-ден асып жатуынан да көреміз.

Бірақ айтылып отырған деректердің бірсыпырасы ақын мұрасын зерттеуде елеулі проблемаларды сөз еткенімен, негізінен, бұрыннан белгілі жайттарды насихаттау сарқыны басым жатуын ұмытуға болмайды. Ақын шығармаларын тек республика көлемінде ғана емес, бүкілодақ көлемінде, сол арқылы шетелдерде де насихаттау ісі кең өріс алды. Тек қазақ тілінің өзінде ғана 1954 жылдан кейінгі жылдарда Абай шығармалары толық көне академиялық жинақ ретінде бес рет қайталанып басылды. 1954 жылға дейін Абай шығармаларының таңдаулы жинағы тек орыс, өзбек тіліне ғана аударылса, 1954 жылдан бастап орыс, өзбек, татар, қырғыз, қарақалпақ, ұйғыр, түрікмен тілдеріне аударылып, жеке жинақ ретінде басылым көрді. Осымен бірге қытай, чех, монғол, испан т. б. шет тілдерге аударылып, жеке жинақ ретінде басылды. Қытай, чех, венгр тілдерінде ақын мұрасын насихаттауға арналған бірнеше мақалалар жарық көрді. Бүкілодақ көлеміндегі газет, журналдар ұлы ақын шығармаларынан үзінділер мен өлең циклдерін жариялаумен бірге, Абай мұрасын насихаттауға айрықша көңіл бөліп, жұртшылық назарын осы мәселеге аударып отырды.

Абай мұрасын ғылыми тұрғыдан танып-білудің соны қырлары ашылып, енді акын мұрасын зерттеу нысанасына алған жаңа салалары желі тартып өз алдына зерттелуімен ерекшелене бастады.

АБАЙ МҰРАСЫНЫҢ ӘР САЛА БОЙЫНША ЗЕРТТЕЛУІ

Текстологиялық жағынан зерттелуі

Абай шығармаларының жариялануы жиілеп, оның одақтағы халықтар мен шетел тілдеріне аударыла бастауы бұл мұраны ғылыми тұрғыдан зерттеп білудегі басты міндеттің бірі — о бастағы төл нұсқаны табиғи қалпына келтіру арқылы конондық текстін жасау талабы қойылды. Жұртшылық тарапынан қойылып отырған рухани күрделі де қиын мәселе осы жылдары ерекше көтеріле бастады. Осы салада арнаулы зерттеулер жүргізудің қажеттілігін 1951 жылғы қазан айында өткізілген «Қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбаевтың өмірі мен творчествосын ғылыми жолмен зерттеу жөніндегі айтыстың қорытындысы» туралы Қазақ ССР Ғылым академиясы мен Қазақстан Жазушылар Одағының Президиумының ұсынысында: б) Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты 1952—1954 жылдарға арналған тақырыптық жоспарларында Абайдың өмірі мен творчествосының мына проблемаларын шешуді көздейтін болсын: Абайдың мұрасын текст жағынан зерттеу, автографтарды, жазып алынғандарды, ауызша айтысып жүрген варианттарды анықтау; орыстың классикалық әдебиетінің Абай творчествосына ықпалы; Абайдың төңкерістен бұрынғы демократиялық әдебиеттегі және кеңес акындары мен жазушыларының творчествосындағы акындық дәстүр», — деп атай отырып, қандай тақырыпты зерттеу нысанасына алу керектігін арнайы түрде атап өтті. Бұл мәселелердің ішінде алдымен ауызға алынып қозғау түскені — Абай шығармаларының текстологиясы болатын-ды.

Алғашқы дәуірлерде акын шығармаларының текстологиясы туралы әр басылуына байланысты сындарда кейбір мақалаларда жанама түрде, ішінара пікір ретінде көтеріп жатты.

30-жылдар басында Абай шығармаларының текстологиясымен шындап айналысқан М. Әуезов Абайдың тұңғыш толық жинағын басылымға даярлау қарсаңында акын өлеңдерінің құрылысын табиғи қалпына келтіріп, 1086 өлең жолын қайта тірілтіп, үйіріне қосты. Жазылу мерзімін анықтап, сөздегі, өлең жолындағы өзгерістерді қалпына келтіру

жолында тендесі жоқ ізденістер жүргізу нәтижесінде Абай шығармалары текстологиялық бір ізге түсірілді.

Елуінші жылдардан кейін текстология мәселесі қауырт көтеріліп, арнаулы мақалалар мен арнайы зерттеу еңбектерінде сөз бола бастады. Абайтану саласынан кеңірек орын ала бастаған бұл құбылыстың белең алуы абайтануға қойылар талаптың салмағын да аңғартты. Бұл күрделі міндетті түпкілікті түрде тыңғылықты шешіп, ғылыми тұрғыдан бір байламға келу — Абай мұрасын ғылыми тұрғыдан дұрыс бағытта танып-білудің алғышартының бірі ретінде күн тәртібіне қойылды.

Абайдың өз қолымен жазылған түпнұсқаның қалмауына байланысты төңкерістен бұрын акынның көзі тірісінде жарияланған, қолжазба күйінде таралған және кейінгі жылдарда сан рет жарияланған, толық жинақ ретінде бірнеше рет басылым көрген Абай шығармаларының жалпы негізі бір болғанымен, текстологиялық тұрғыдан қарағанда, текстеліктер ұшырасатын. Кейбір өлеңдеріндегі шумақтардың орын ауысуы немесе тыннан қосылуы, көптеген сөздердің мағынасы өзгеруі тәрізді құбылыстардың ұшырауы кейбір зерттеуші еңбектерінде акын пікірін кей жағдайда теріс ұғынатынын байқатып жүр. Абай шығармаларын зерттеушілерді бұл қиыншылықтан құтқарған конондық текстің қажеттілігі, яғни, акын шығармаларын табиғи түпнұсқа қалпына келтіру талабында жазылған еңбектер соңғы жылдарда туындап отыр.

Абай шығармаларының текстологиясы туралы пікірді тұңғыш академиялық толық жинақты даярлауға көтерген Бозтай Жақыпбаев еді. Ол Абайдың сегіз сөзіне түзету ендіріп, бұл іске бастама жасады.

1945 жылғы Абайдың толық академиялық жинағының тексті туралы нақтылы фактыларға сүйене отырып пікір айтқан әдебиетші Т. Әбдірахманов. Ол Абайдың тұңғыш академиялық толық жинағы 1909 жылғы Кәкітай бастырған жинаққа сүйенбей, тек Мүрсейіт қолжазбасын негізге алуы себепті көптеген сөздердің мағынасын орынсыз бұзуға жол бергенін дәлелді түрде сынға алды. Абай шығармаларының емлесілік қателері туралы алғаш рет пікір көтерді. Абайдың қайтыс болуына елу жыл толуына байланысты шығарылатын акын шығармаларының академиялық толық жинағының текстологиялық жағына баса назар аудару қажеттігі арнайы ескертілді.

Бірақ 1954 жылы жарияланған Абайдың академиялық толық жинағы текстологиялық жағынан жұртшылық күткен талаптың деңгейіне көтеріле алмады. Керісінше, 1945 жыл-

дағы академиялық толық жинақтық дәрежесінен әлдеқайда төмендеп кетті. Абай шығармаларының бұрынғы дұрыс текстері бұрмаланып, дәлелсіз ампуляциялық құбылыстар орын алумен бірге ақынның бірсыпыра өлеңдері жинақтан ешбір себепсіз шығарылып тасталды. Жинақ жаңа табылған өлеңдермен толықтырылмады. Бұл жинақтың сапасы төмен дәрежеде болуына осы жылдары қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуде орын алған кейбір ұрда-жық сыңаржақ пікірлер мен кейбір нигилистік көзқарастың салқыны да тигенін көреміз.

Абайдың 1954 жылы академиялық толық жинағының өз дәрежесінде шықпауы осы жинақ туралы сын пікірдің молырақ айтылуына түрткі салып, бірнеше мақалалардың жарыса шығуы жай нәрсе емес еді.

Бұл жинақ туралы мақала жазушылардың бәрі де Абай шығармаларына толық түрде түсініктеме берілмеуін бірауыздан сынға алды. Бұрын жарияланып келген бірсыпыра Абай өлеңдерінің ешбір ғылыми дәлелге сүйенбестен, жинақтан шығарылып тасталуына наразылық білдірілді. Бұлардың бәрі де Абай шығармаларының текстологиялық жағын жетілдіруде Абайдың бұрын-соңды жарияланған шығармаларын бір-біріне салыстыра отырып, мағыналық жағына ой жіберіп түзету принципін ұстанды. Абай шығармаларының емлелік жағын мықтап түзетудің қажеттілігін көрсетті. Өйткені 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт көшірген қолжазбалар емле, тыныс белгілерді сақтай бермеуі, соңғы кезде жарияланып басылым көрген Абай шығармаларында да олқылықтар жіберілу себепті ақын ойы кей жағдайда теріс ұғынылатыны нақтылы фактілермен дәлелденіп, сынға алынды.

Абай өлеңдерінде орын алып отырған екінші бір кемшілікке яғни кейбір өлеңдердің шумақтары белгісіз себептермен ауысқан күйінде әлі де түзетілмей басылып жүргеніне назар аударылды. Ақын шығармасын зерлей оқығанда анық байқалатын бұл олқылықты бұрынғы табиғи қалпына келтірудің үлкен мәні бар нәрсе. Мысалы, Абайдың «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» деген өлеңінде шумақтардың орын ауысуы соңғы кезде табылған деректермен салыстырылып, бұрынғы қалпына келтіріліп отыр. Бұл тәрізді олқылық, әсіресе, Абайдың қарасөздерінде жиі кездеседі.

Абайдың текстологиясы туралы мәселе соңғы жылдары ғана мақалалар көлемінде сөз етілуімен бірге көлемді зерттеу еңбектеріне де айнала бастады. Қ. Мұқаметхановтың «Абай шығармаларының текстологиясы» деген зерттеуі — Абай шығармаларының текстологиясындағы олқылықты тұтас

камтуды мақсат еткен еңбек. Бұл еңбек Абай шығармаларының текстологиясындағы өзгерістердің сырына үңіліп, айтарлықтай түзетулер ендіруі — өз нәтижесін беріп келеді. Абай шығармалары туралы бірнеше дерек көздерін салыстыра отырып жүргізген бұл зерттеудің Абай шығармаларын бір ізге түсіріп канондық тексін жасауға тигізер пайдасы мол болмақ. Өйткені зерттеуші нысанаға 1954 жылғы академиялық толық жинақты алып, оны 1909 жылғы жинақпен және Мүрсейіт, Ораз, Р. Жандыбаевтың қолжазбаларымен тікелей салыстырып, дұрыс, бұрыс жақтарын нақтылы фактілермен дәлелдеп отырады. Зерттеуші 1954 жылғы жинақтағы кейбір өлеңге өзгерістер ендіруді дәлелді де орынды сынға алған.

Орнықты дәлелдері болмағанымен, зерттеуші ақынның «айналайын құдай-ау» өлеңі мен «Масғұт», «Әзім әңгімесі» дастандары Абайға тән шығармалар емес деген пікір көтереді. Осы тұрғыдан қарағанда, М. Әуезовтың «Әзім әңгімесі» дастаны Абайға төлеу салынып қосылған, әрі Крыловтан Абай аударды деген 11 мысалдың бесеуі ғана Абайға тән. Абайдың үш өлеңі Лермонтовтан аударған өлеңдері ішіне қосылып кеткен деген тосын пікірі зерттеуші атаулыны ойландыратын нәрселер.

Зерттеуші өзінің назарын, негізінен, Абай шығармаларының ішінде кездесетін мағынасы ауысып, өзгеріске ұшыраған «бөтен сөздерге» аударғаны себепті, ақынның революцияға дейінгі баспасөздерде дүркін-дүркін жарияланған өлеңдерінде орын алған өзгерістер мен тыңнан қосылған өлең жолдарының сырын ашуға бара бермеген.

Жоғарыда айтылған Абай шығармаларының текстологиясы туралы пікірлер көп нәрсені орынды көтерген әрі дұрыс тұжырымдар ұсына алған. Бұл қиын да күрделі мәселені, әр тұрғыдан зерттеу ісі абайтанудың алдында тұрған аса қажетті міндет екені тағы да алға қойылды. Өйткені Абай шығармаларының шын мәніндегі төлнұсқа қалпына келтірілген канондық тексін орнықтыру үшін, күрделі зерттеулер жүргізу ісі күн тәртібіне қойылуда. Ол үшін зерттеушілер тарапынан төңкеріске дейінгі қолжазбалар мен кейбір Абай өлеңдерінің әр түрлі айтылып жүрген нұсқалары Абайдың жаңадан табылған өлеңдері толық жинастырылып осыған сүйене отырып салыстыра зерттеу жұмысын жүргізу ғана нәтиже бермек. Абайтанудың соңғы жетістіктеріне сүйене отырып, ақын шығармаларын түгел қамтитын кең мағынадағы ғылыми түсініктемесін қоса беру міндеті де алға қойылуда.

Архив қазынасын ақтарғанда

1951 жылғы пікір таласында ұсынылған «Абайдың өмірі мен творчествосына қатынасы бар барлық анық материалдарды белгілі жүйемен жинау жұмысы күшейтілсін», деген талаптың соңғы жылдары жүзеге аса бастағанын Қазақ ССР Ғылым академиясының Әдебиет және өнер институты тарапынан жинастырылып топтастырған көлемді қолжазбалар мен баспасөзде жарияланған және архивтік соны деректер, жаңадан табылған өлеңдерінен көреміз. Абайтану саласы дәл осы жылдары жаңа дерек, мағлұматтармен қорланып молыға түсті. Тек баспасөз арқылы жарық көргенінің өзі Абай өмірі мен творчествосының сырын тереңірек танып білуге елеулі үлес боп қосылды. Талмай іздестіру арқылы мәлім болып отырған бұл деректер көзі Абай мұрасының кей жақтарын жаңа қырынан тануға септігін тигізбек. Мысал ретінде алар болсақ, Ә. Марғұлан тарапынан табылған Абай қолжазбаларының тізбегі, әсіресе, Г. Потаниннің қолына түскен Абай қолжазбасының маңызы ерекше. Зерттеуші тапқан дерек көздері Абай шығармаларының текстологиялық жағын бір ізге салуда, ол мұраны жаңа өлең жолдарымен толықтыра түсуде үлкен ғылыми мәні бар.

Абай мұрасы жөнінде табылған соны деректердің бір саласы — ұлы акынның жаңадан табылған өлеңдері. Бұл өлеңдер Абай мұрасын толықтыруда, ол мұраның кей жақтарын тереңірек танып-білуге елеулі мәні бар құнды деректер. Қ. Мұқаметханов тарапынан табылған 80 жол өлеңі, немесе 1961 жылы шыққан Абайдың біртомдығына тыңнан тағы да бес өлең қосылуы, акын шығармаларын толықтырып, акын өмірінің кей жақтарын айқындауға мүмкіндік беруде.

Абайдың жаңа өлеңдерін іздеп табуда бұл істің соңғы дәуірде ерекше қыза түскенін Қ. Мұқаметханов, Ә. Жиреншин, С. Қасиманов, Қ. Қорғанбаев т. б. тарапынан табылып, жарияланған өлең тобынан көреміз. Яғни бұл жылдары баспасөзде Абайдың бір қарасөзі мен 466 жол өлеңі жарияланған. Бұл өлеңдердің көпшілігі ел аузынан жиналса, бірсыпырасы кейбір қолжазбалр мен баспасөздерден алынды. Осы өлеңдер тобына Ә. Марғұлан тарапынан табылған Абай қолжазбасындағы өлеңдерді қоссақ, Абайдың жаңадан табылған өлеңдер тобы молыға түседі. Бұл құбылыс ғалымдардың алдына үлкен де жауапты міндеттер қояды. Өйткені жаңадан табылған Абай өлеңдерінің табиғатын танып, зерттеу елегінен өткізе отырып, Абай шығармаларының шын мәніндегі бір ізге түскен төлнұсқасын жасау

онай шаруа емес. Бұл үшін жаңадан табылған өлеңдер мен әр түрлі нұсқада ұшырасатын өлеңдерді түгелдей жинастырып талдағанда өте сақтық жасап, тұжырым жасауға асықпаған жөн.

Өйткені Абай өлеңінің аздығынан қиналып жүрген жоқпыз, қайта олардың мағынасына терең бойлай алмаудан, бетінде қалқудан арыла алмай жүр емеспіз бе?

Рухани қазына көздері

Ұлы ақынның әдеби мұрасын зерттеудің барысында Абай дүниетанымының қалыптасу жолына ықпал еткен идеялық құбылыстарды зерттеу ісінің соңғы дәуірде абайтану саласында кеңірек қанат жая, өрісі кеңейе түскенін байқаймыз. Осы басты проблеманы ғылыми тұрғыдан терең талдап білмейінше, ақын шығармаларының табиғатын жете танып, саралай білу қиын болмақ.

Бұл жалпы абайтану тарихында 20-жылдардың басында көтеріліп, одан соңғы дәуірде де көбірек көңіл бөлінсе де, әлі күнге дейін түпкілікті шешілмей келе жатыр. 40-жылдары өнімді пікірлер айтылғанмен, арнайы ғылыми зерттеу нысанына алынбай келді. Ақын мұрасын зерттеуші ғалымдардың бұған айрықша көңіл бөліп, пікір айта бастауы, әсіресе, соңғы жылдары қыза түсті. Бұл саланың жан-жақты терең зерттелмегендігі 1951 жылғы Абай мұрасы туралы айтыстың қорытынды ұсынысында «Абай мұрасын зерттеу жөніндегі жақында өткізілген айтыста Абайдың қоғамдық-саяси және философиялық көзқарастары, оның творчествосының қайнар бұлақтары терең зерттелмегендігі анықталды», — деп арнайы атап көрсетілді де. Пікір таласы ғалымдардың осы проблеманы терең зерттей отырып, шешуге шақырды. Қазақ ССР Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институты мен секторынан Абайдың қазақ қоғамының өй-пікірінен алатын тарихи орнын анықтап шешу талап етілді. Бұл тілек жалпы ақын мұрасын қадір тұтынушы оқырман тарапынан да қойыла бастаған еді.

Абай мұрасында шешуді қажет етіп отырған осы тақырып айналасында көптеген диссертациялық еңбектер жазылып, арнаулы монографиялық зерттеулер туа бастағанын Қ. Бейсембаев, Т. Тәжібаев, М. Сильченко, Таукелеев, Б. Ғабдуллин, М. Ақынжанов, Ә. Жиреншин, Х. Сүйіншәлиев, Ә. Қоңыратбаев т.б. зерттеу еңбектері айғақтап отыр. Бұл еңбектер Абайдың дүниетанымының қалыптасуына ықпал еткен идеялық құбылыстардың болмысын ғылыми тұрғыдан аша түсуге ұмтылды.

Зерттеушілер, негізінен, Абай дүниетанымын ақынның өзі жасаған ортасымен, яғни сол дәуірдің саяси-экономикалық жағдайымен байланысты туып отырғанын анықтауға күш салумен бірге ол көзқарастың қалыптасуына ықпал еткен идеялық рухани құбылыстарға да елеулі түрде көңіл бөле бастады. Яғни Абайдың дүниеге, көзқарасының қалыптасу процесін зерттеушілер қоғамдық сананы белгілеуші қоғамның материалдық болмысына шешуші мән беруімен бірге, қоғамдық сананың да елеулі маңызы барлығын да назарда ұстады. Осы негізде Абайдың көзқарасының қалыптасуына шешуші әсер еткен сол қоғамның материалдық болмысы деп тани отырып, сонымен бірге идеялық рухани құбылыстарға да мән бере қарады.

Бұл тұста пікір таласын тудырған нәрсе — ұлы ақын дүниетанымының қалыптасуына ықпал еткен идеялық рухани құбылыстардың табиғатын анықтау мәселесінде пікір таласы екіге бөлінді.

а) Зерттеушілердің бір тобы (Қ. Бейсембаев, Т. Елеуов, Х. Сүйіншәлиев, С. Нұрышов, Таукелеев т. б.) Абайдың дүниеге көзқарасының қалыптасуына идеялық ықпал еткен құбылыс екі саладан ғана (орыс, қазақ) тұрады деп таниды да, шығыстық белгіні терістей қарады. Абай дүниетанымы мен творчествосына белгілі дәрежеде ықпалы болған Шығыстың рухани қазына көздері туралы үндемей өтуді мақұл көреді. Бірақ бұрыннан белгілі принциптік мәні бар бұл рухани қазына көздеріне өздерінің қарым-қатынасын, пікірін білдірмей сырт айналып отырды.

ә) Зерттеушілердің екінші тобы (Қ. Жұмалиев, М.С.Сильченко, Т. Тәжібаев, Б. Ғабдуллин, Ә. Жиреншин т. б.) проф. М. Әуезов ұсынған Абай мұрасының нәр алған үш арнасын тұжырымдай түсті. Бұл пікір әсіресе, соңғы кездегі проф. Т. Тәжібаев, Б. Ғабдуллин, Ә. Жиреншиннің зерттеулерінде арнайы сөз етілді. Әсіресе, Б. Ғабдуллиннің Абай дүниетанымының қалыптасуын: «тек қана экономикадағы өзгерістің тікелей салдары деп қарасақ, ағат кеткен болар едік. Ағартушылық бағыт көктен түскен жоқ, оның пайда болуының, өсіп-жетілуінің экономикалық себептерімен қатар идеялық негіздері де бар.

Ағартушылық бағыттың шығып, онан әрі дамуына ықпал тигізген, негіз болған үш үлкен мәдени мұра бар», — деп бұл туралы танымды нақтылай түсті. Зерттеуші бұл тек Абайға ғана байланысты құбылыс емес, Шоқан мен Ыбырайға да қатысы бар деген пікірге келеді.

Зерттеушілер назары Абай көзқарасының қалыптасуы мен творчествосына әсер еткен идеялық құбылыстарды анықтауға ауғанымен, ол құбылыстардың Абай творчество-

сына еткен ықпалының табиғатын даралап, рухани нәр алған қазына көздерін тереңірек ашуға бара бермеді. Өйткені Абайдың көзқарасының қалыптасуына идеялық ықпал еткен шешуші идеялық құбылыс орыс мәдениеті тереңірек те нақтылырақ зерттеліп, қазақ халқының рухани мұралары бірсыдырғы сөз етілсе де, ақынға белгілі дәрежеде ықпал еткен Шығыс мәдениеті, негізінен, зерттеусіз, қозғаусыз қала берді.

Абай мұрасының Шығыстың белгілерін танып білу әрекеті, әсіресе, 1937—1938 жылдардан кейін сыртқа қағыла беруінің көпшілік қауым біле бермейтін саяси қатері болатын-ды. Орталық Комитет сөз жүзінде интернационализм идеясын ұстанған саясат жүргізгенімен, іс жүзінде патша үкіметінің отаршылдық саясатының өзекті салаларын біртіндеп астарлы тәсілдермен білдірмей жүргізудің жолын ұстанды. Бұл, әсіресе, халықтар достығы деген дақпыртпен көп ұлтты одақ халқының тарихи жадынан қол үздіріп, ассимиляция жасау жолымен орыстандырудағы жаны сірі миссионерлік саясат еді. Бұл саясаттың ресми көрінісі, әсіресе, 1938 жылы Орталық Комитет қабылдаған орыс тілін міндетті түрде оқыту мен 1949 жылы соғыстан кейін қабылданған космополитизм жөніндегі қаулысында жатты.

1926 жылғы халық есебінде Кеңес Одағында 194 ұлт көрсетілсе, 20—30 жыл өтпей-ақ бұл ресми ұлт санының 101-ге түсуі, 93 ұлт пен ұлыстың жұтылып жоқ боп кетуінде орыстандыру саясатының қаншалықты пәрменді күшпен жүргізілуін айғақтайды. Славян халықтары мен православие дініндегі Кавказ халықтарынан басқа барлық ұлт атаулының бұрыннан қолданып келе жатқан тарихи жазу, сызуынан еріксіз айырып, кириллицаны қабылдату арқылы келер ұрпақты өзінің халықтық тарихи жадынан, діні мен ұлттық салт дәстүрінен айырып, орыс тілін міндетті түрде оқыту арқылы, ең соңғы рухани тірегі болған ана тілінен де алыстата бастады. Ал әдебиет, тарих атаулыны тек кеңестік дәуірді жырлауға бағыттап, өткен өмірге, өткен тарихты сөз етуге барғандар сыртқа қағылды, тіпті саяси айып тағылып, жазаланып жатты. Бұл саяси бағыттан Абай мұрасының Шығысқа қатысын танып-білуге тәуекел еткен бірлі-жарымды зерттеушілерге де айып тағылмай кете алмады. Бұл, әсіресе, 1949 жылдан кейінгі космополитизм туралы қаулыдан кейін мүлде күшейіп, ашық түрдегі қуғын-сүргін көп ұзамай басталып та кетті. Шығыс классиктері туралы мақалалар жазған белгілі әдебиетші Ә. Қоңыратбаев Алматыдан қуылып жазаланса, 1934 жылы «Абай ақындығының айналасы» деген мақаласында Абайдың Шығысқа қатысы жайлы өзіндік пікір айтқан әйгілі М. Әуезовтың өзі осы пікірі үшін, өмір бойы сыналудан көз ашпай кетті.

Міне, осы себептерден сескенген саналы зерттеушілер Абайдың Шығысқа қатысын зерттеп танып-білуден бой тартты. Ал бұл мәселені жете танып білмеген әрі Шығыстық рухани қазына көздерінен бейхабарлар кеңестік идеологиялық догмасынан шыға алмағандар М. Әуезов атап көрсеткендей «Абайдың орыс классик поэзиясынан алған үлгісін мол бағаламақ болған кейбір «Тексерушілер» Абайға Шығыс поэзиясының әсері де болған» деген пікірлерге қытыктанып, шамданып қарайтындар да болған», — (Әр жылдар ойлары, Алматы, 1959, 210-бет) — деді сол тұстағы қазақ әдебиетінде орын алған мұндай шындықты босқа жайдан-жайға ескертіп отырған жоқ.

1949 жылғы космополитизм туралы қаулының мақсаты саналы оқырман атаулы мен зерттеушілерді Шығыс пен Батыстың рухани қазына көздерінен қол үздіріп, ұлы орысшылдықты дәріптеуге жол ашуды көксеген саяси шовинистік пиғыл екенін сынмен қарап, енді ғана сезінудеміз. Орталық айтты дегенге біздер құлай сенсек те, орталықтың бізге сенбегенін уақыт өткен соң ғана ұғынудамыз.

1959 жылы өткен «Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияның ұсыныстары» XVIII—XX ғасыр әдебиетін зерттеу жайына тоқтала келіп» ...кейбір проблемалар әлі де болса, терең тексерілу керектігін атап көрсетеді. Мәселен: а) Қазақстанның Ресеймен және Шығыс елдерімен әдеби-қарым-қатынасы», — деп майдан қыл суырғандай сақтықпен пікір білдіретіні бар. Бірақ осы тұстың өзінде де республика тарихшылары мен филолог ғалымдарының көбіне жуығы Қазақстанның Ресеймен, қазақ әдебиетінің орыс әдебиетімен қарым-қатынасына бағыттап еңбек жазса да, олардың бірде-біреуінің қазақ әдебиетінің Шығыс елдерімен дәстүрлі байланысын зерттеу нысанасына ала алмады. Міне, осы себептерге байланысты Абай мұрасының Шығыстың рухани қазына көздерімен арақатысына арнайы зерттеу еңбектерінің жазылмауына танданудың немесе неге бұлай болған деп сұраудың орны жоқ сияқты. Бірақ осындай саяси-идеологиялық қыспақтың қатер-қаупіне қарамай, бұл салада өнікті пікір айтқан, тиіп-қашып болса да зерттеумен айналысқан данагөй ағаларымыздың болуының өзі мақтаныш.

Тіпті, осы күнге дейін Абайдың өзі шығармаларында атап көрсеткен Шығыс деректері де орынсыз назардан тыс қалып келеді. Бұл мәселенің сыры мен қырын тереңірек ашу үшін Абайдың ақындық кітапханасының көлемі мен жайы деген мәселені арнайы түрде зерттеуді уақыт талабы алға шығарып отыр. Өйткені Абайдың өзі атакты «Сегіз аяқ» өлеңінде:

*Ғылымды іздеп,
Дүниені көздеп,
Екі жаққа үңілдім,—*

деп босқа айтпаған. Бұл сөзден Абайдың Шығысқа қатысы туралы мәселеге ақынның өзі де елеулі мән беріп, соны меңзеп отырғанында талас жоқ.

Қазақ әдебиетінің тарихында мол зерттелген сала Абай мұрасы десек те, оның да әлі нақтылы ғылыми зерттеу нысанасына алынбай қозғаусыз жатқан жақтары әлі де баршылық, осындай назардан тыс қалған күрделі тақырыптың бірі — Абайдың ақындық кітапханасының көлемі мен жайы. Бұл мәселе Абай мұрасын ғылыми тұрғыдан терең де жан-жақты танып білу үшін аса қажетті болса да, мұны арнайы зерттеу ісі абайтану тарихында күрделі де қиын проблеманың бірі болып келеді. Бұның күрделі де қиын болатын себебі — Абайдың тікелей өзінен қалған қолжазбасының не күнделігінің болмауында жатыр.

Мәдениеті ерте дамыған халықтардың қай-қайсысын алсақта, олардан шыққан атақты ақын-жазушылардың, ойшылдардың оқыған, қызыққан кітаптары мен қолжазбаларын, күнделіктері мен жазысқан хаттары архивтік деректерінің бәрі түгелге жуық сақталып, зерттеушілеріне үлкен жеңілдіктер тудырып отырады. Мұндай мүмкіндіктен Абайдың әдеби мұрасын зерттеушілердің құр алақан қалғанын М. Әуезовтың сөзімен бейнелеп айтсақ: «Әлдеқашан бел асып кеткен көштің айналадағы жұртына кешігіп жеткен жүргіншінің сөніп қалған от орнынан болмашы жылтыраған бір қызғылт шоқ тауып ап, оны демімен үрлеп тұтатпақ болғанымен бірдей» сияқты. Дегенмен ұлы мақсат жолында халқы үшін екі жаққа үңілген Абай мұрасының Шығыспен творчестволық қарым-қатысы жайында, оның ақындық кітапханасының көлемі мен жайын сөз еткенде, біздің негізгі тірек етіп сүйенеріміз Абайдың өзі шығармаларында қадау-қадау айтып өткен деректер көзі мен шығармаларының мазмұны мен жанрлық ерекшелігінен байқалатын, әсіресе, салыстыра қарағанда жанама түрде болса да болжауға болатын деректер көзінде жатыр.

Зерттеу нысанасы — Абайдың Шығысқа қатысы

1959 жылы Алматыда өткен қазақ әдебиетінің Шығыс елдерінің әдебиетімен қарым-қатысын нақтылы зерттеудің қажеттілігі қазіргі кезде күн тәртібіне қойылып отырғандығы

ерекше аталып көрсетілді. Осы талаптың тұрғысынан карағанда, қазақ халқының ұлттық томағай-тұйықтығы, қазақ әдебиетінің ежелгі қалпы, негізінен, XIX ғасырдың ішінде бұзылып, өзгеріске түсіп, Шығыс пен Батыстың мәдени өмірімен қоян-қолтық араласа бастады. Сондықтан қазақ қауымының өмірінде болып жатқан бұл құбылыстың қазақтың сол дәуірдегі қоғамдық ой-санасынан белгілі дәрежеде орын алмай қалуы мүмкін емес еді. Әсіресе, бұл құбылыс сол кездегі қазақ ақындарының шығармалары мен ел ішінде ауызша таралып отырған кітаби ақындар жазған шығыстық қисса-дастандар мен аңыз-ертегілерден де байқалады. Бірақ бұл құбылысқа қазақ ақындарының қатынасы әр қилы тұрғыда болғаны да рас. Бұл мәселеде XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүріп, сол дәуірдің өмір шындығын шығармаларында мол қамтыған Абай мұрасының алатын орны бөлекше. Өйткені Абайдың әдеби мұрасын ғылыми тұрғыдан терең де жан-жақты танып білу — сол дәуірдегі қазақ әдебиетінде орын алған әр түрлі көріністер сырын толығырақ білуге адаспас бағдар да береді. Осыған байланысты ақын мұрасын зерттеуші ғалымдар Абайдың Шығысқа қарым-қатысы жайында ірілі-ұсақты жетпістен астам мақалалар мен ішінара зерттеу еңбектерін арнауы жай нәрсе емес-ті. Бірақ бұлардың көпшілігі бұл мәселені желе жортып, көктей шолып сөз еткенімен нақтылы ғылыми зерттеу нысанасына жете алмай келеді. Осы тұрғыдан карағанда, проф. Ғ. Сағдидің соңғы зерттеулері ерекше назар аударатынын еске алмақ керек. Абай мұрасының жалпы Шығысқа қатысы туралы күрделі де қиын проблеманы ғылыми тұрғыдан тиянақты шешу үшін не істеу керек деген сұраққа біз алдымен Абайдың ақындық кітапханасының көлемі мен жайы туралы мәселені, шама келгенше толығырақ анықтап алу керек деп білеміз. Осыны мүмкіндігінше толығырақ анықтап, анықталған деректердің өзін барынша жақсы меңгеріп алмайынша, Абайдың Шығысқа қатысы туралы сөз ету, зерттеу жүргізу нәтижесіз болмақ. Осы себепті де біз Абайдың ақындық кітапханасының көлемі мен жайын екі түрлі жолмен іздестіру әдісін ұстанамыз:

Біріншіден, Абай шығармаларымен байланысы бар деген кейбір жанама деректерді ақынның дүниесі, дін, өнер, әсіресе, этикалық пікірлеріне нақтылы салыстырулар жүргізіп барып, оның өзін ерекше сын елегінен өткізе отырып аныктасақ қана өз жемісін бермек. Осы тұрғыда карағанда, Абай оқыған және оның қарасөздерімен белгілі дәрежеде қатысы бар деректер көзінің бірі — Шығыс әлеміне ертеден әйгілі «Насихатнама» (кейде оны «Кабуснаме» деп те атай-

ды) кітабы деп білеміз. Орта Азия мен Қазақстан, Татарстан ағартушыларының бәрі де бұл кітапқа назар аудармай қалған емес. Сондықтан да олар осы кітапты жергілікті халықтың тіліне аударып, танытуға күш салған. Бұл кітапты өзбек тіліне тұңғыш рет өзбек халқының белгілі тарихшысы әрі ақыны, атақты аудармашысы Мұхаммед Риза Ерниязбекұлы Агаки аударса (Өзбек ССР Ғылым академиясының Әбу Райхан Бируни атындағы Шығыстану институтының қолжазба фонды, Инв. 1274 (11) соңыра 1889 жылы татар тіліне татар халқының атақты ағартушысы Каюм Насри аударған «Кабуснамені» Ы. Алтынсарин де оқи отырып, одан кейбір әңгімелерді аударып, өзі жазған хрестоматияға ендірген болатын. (Мәселен, «Білгеннің пайдасы» деген әңгімесі). Өз тұстастары ерекше назар аударған бұл кітапты Шығысты олардың бәрінен де тереңірек білген Абайдың оқымауы, білмеуі мүмкін емес. Абайдың «Насихатнамеге» қатынасы, әсіресе, оның қазақ әдебиетінің тарихында бұрын болып көрмеген жанрлық, стильдік ерекшелігімен айрықша дараланатын қара сөздерінен айқынырақ аңғарылады. Бұлай дейтін себебіміз, осы кітаппен Абайдың қарасөздерінің сөз етер мәселелерінің көбі тақырып жағынан бірсыпыра ұқсас болып келсе де, оларды шешуі әр түрлі көзқарастың тұрғысынан болып отырады. Әрі қазақ әдебиетінің тарихында жанрлық формасы мен стильдік ерекшелігі бар Абайдың қарасөздерінің құрылысы мен стильдік ерекшелігінің елеулі түрде ұқсастығы барлығын да ескермеуге, онымен есептеспеуге болмайды. Сондықтан Х. Сүйіншәлиевтің т. б. Абай қарасөздерінің өзіне тән жанрлық, стильдік ерекшелігін зерттегенде, өздерінің қорытынды пікірлерін осы сияқты деректермен нақтылы түрде салыстыра отырып зерттемеуі себепті, кейде дәлелсіз де сенімсіз жалаң қорытындыларға орын беріп алатынын бар.

Екіншіден, Абайдың ақындық кітапханасының көлемі мен жайы туралы мәселеде ең сенімді деректердің бірі — Абайдың өзі шығармаларында арнайы атап отыратын кейбір шығармалардың аты мен кісі аттары болып табылады. Өйткені бұл деректер көп мәселенің сырын ашуға, мәнін білуге нақтылы септігі тиетін дерек көздеріне айналып отырады. Осы тұрғыдан көз салсақ Абайдың:

*Фәули, Шәмси, Сайхали,
Науаи, Сағди, Фердоуси,
Хожа Хафиз бу һәммаси,—*

деп, Шығыстың ұлы классиктерінің өзі іш тартқан өнер саңлақтарын атап мәлімет беруінде үлкен мәні бар. Бұл медреседе оқитын бала Абайдың Шығыс мәдениетінің қай

жағын сағалағанын көрсетіп тұр. Әрі Абай мен Шығыс классиктерінің арақатысын зерттеуге бағдар сілтеумен құнды. Осы тұрғыдан қарағанда проф. Ғ. Сағдидің Науаи мен Абай арасындағы творчестволық қарым-қатынасты нақтылы ғылыми зерттеу нысанына алған «Науаи һәм Абай» деген зерттеуінің үлгі болар жақтары да бар, әрі соны пікірлерге бай сенбек.

Проф. Ғ. Сағдидің құнды пікірлер айтуына оның екі ұлы акынның да шығармаларын түпнұсқадан оқи алуы мен терең танып меңгеруі септігін тигізген. Бұл, әсіресе, екі акынның шығармаларын нақтылы салыстыра отырып, дәлелді де сенімді пікірлер айтуынан көрініп тұр. Ғ. Сағди Абай шығармаларын 1921 жылдан бастап зерттеді, әрі ол бірінші рет Әлішер Науаидің шығармаларынан докторлық диссертация қорғады.

Абай мен Науаи дүниетанымын да нақтылы түрде зерттеу міндеті тұр. Бұл — Абайдың әдеби мұрасының Шығысқа қатысы туралы мәселені тереңірек түсінуімізге, ол мұраның кей жақтарының сырын жаңадан ашуымызға мүмкіндік бермек. Әсіресе, Науаи мен Абайдың дүниенің танымалдығы мен өнерге, суфизмге көзқарасын салыстыру осы пікірді дәлелдей түседі. Науаи шығармаларындағы дүниенің танымалдығы туралы ойларын Абай творчествосындағы ой-пікірлермен салыстыра қарағанда, олардың арасында елеулі ұқсастықтар мен алшақтықты да көреміз. Яғни, Науаидің таным процесінің тәңірлік, рухтық тұрғыда болса, Абайдағы таным процесі Науаиға бірде жақындап, кейде алыстап отыратыны бар. Дегенмен екі ұлы ойшыл да таным процесіндегі ақылдың алар орнына ерекше мән бере қарауы себепті де Абай «Ғылым таппай мақтанба» деген атакты өлеңінде:

*Ақыл сенбей сенбеңіз,
Бір іске кез келсеңіз,—*

деп жазды.

Абайдың 1886 жылы жазылған «Интернатта оқып жүр». «Ғылым таппай мақтанба» деген өлеңінде ой ортақтығы ашық сезіледі. Осы өлеңді зерлей оқығанда М. Әуезовтың «Абай өзі білген кітаптардан алған адамгершілік, гуманистік, бұқарашылдық идеяларды өзінің ұстаздық, тәрбиелік керегіне жаратуға тырысады», — деген сөзі тілге оралады. Бұл өлең Абайдың қырықтан асып дүниеге көзқарасы қалыптасып ақындыққа құлай берілген дәуірінде жазылуы да өзіне айрықша назар аударады. Бірақ осы күнге дейін Абайдың осы өлеңін арнайы сөз еткен ғалымдар назарынан

Ғұламаһи Дауани орынсыз тыс қалып келеді. Кейбір зерттеушілер «Ғылым таппай мақтанбадағы» Ғұламаһи Дауаниге тән кейбір пікірлерді Науаиға орынсыз байланыстырып жүр. Бұл өлендегі бірсыпыра ой-пікірлердің төркіні Ғұламаһи Дауаниде жатқанын Абайдың өзі-ақ турадан тура:

*Мұны жазған білген құл
Ғұламаһи Дауани,
Солай депті — ол шынышыл,
Сөзін оқы және ойла,
Тез үйреніп, тез жойма,
Жас уақытта көңіл сұл,—*

деп арнайы атап өтеді емес пе? Бұдан күрделі этикалық мәселелерді сөз еткен ағартушы, гуманист Абайдың адам болу туралы ойының Шығыс ойшылдарымен өзектес жатқандығы сезіледі. Мұнда Абай Ғұламаһи Дауанидің атын атап қана қоймай, мұны айтқан демей «мұны жазған» деуі немесе сөзін тыңда демей «сөзін оқы» деуі акынның Дауаниды жай ғана сырттан есітуші емес, қайта оның шығармаларымен тікелей таныс екендігін дәлелдей түседі. Осы себепті Абайдың әдеби мұрасын зерттеушілер алдына Абайдың Ғұламаһи Дауаниға қарым-қатысын нақтылы түрде зерттей отырып шешу міндетін алға қояды. Ғұламаһи Дауани туралы кейбір қолда бар мәліметтер мен оның шығармалары туралы деректерге қысқаша тоқтала кетсек, мүмкін бұл зерттеушілік ойға түрткі салар.

Мұхаммед ибн Асхад (Жалалледдин) ад-Дауани — оның ресми аты. Ал оның көпшілікке әйгілі лақап аты — Ғұламаһи Дауани. Абай да өзінің өленінде оны осылайша атаған. Дауани өз заманында көптеген ғылым саласымен айналысып, көп оқыған Дауандық ғалым болуы себепті Ғұламаһи Дауани деп атаған. Өз замандастарынан иығы асқан айтулы ғалым болғандықтан, одан үлгі алып, дәріс (лекция тыңдау үшін бүкіл Орта Азия мен Хорасан, Мервтің ғылым қуған талапкерлері барып, ұстаз тұтынған. Еліміздің ірі арабист ғалымы академик И. Ю. Крачковский Ғұламаһи Дауаниды энциклопедист, полигистор деп атайды.

Мұхаммад Ибн Асхад (Жалалледдин) ад-Дауани Иранның Ширездеген қаласының маңындағы Дауандеген қыстақта 1427 жылы туып, 1501 жылы 74 жасында қайтыс болған (проф. Ғ. Сағди Дауаниді 1490 жылы, ал Б. Г. Гафуров 1502 жылы қайтыс болған деп көрсетеді, бірақ қандай дерекке сүйенгені бізге белгісіз). Дауани туралы өз замандастары мен бүгінгі ғалымдар еңбегінде бірлі-жарымды қысқа деректер кездеседі. Өзбек халқының ұлы ақыны Әлішер Науаидың замандасы болған Ғұламаһи Дауани туралы

Хондомирдің өз замандастары туралы жазылған кітабында Ғұламаһи Дауани туралы мәлімет беріледі. Бұл дерек Хондомирдің сол дәуірдің ең атақты адамдарының өмірі туралы жазылған «Макорим — ул-ахлоқ» «(Жақсылықтар)» деген мемуар сипаттас кітабында келтіріледі. Хондомир — оның лақап аты, оның шын аты — Гиесседдин ибн Хумомиддин, ол Гератта туып, Ғұламаһи Дауанидан кейін 34 жылдан соң, яғни 1535 жылы қайтыс болған. Осыған қарағанда Әлішер Науаи Ғұламаһи Дауаниды білген деп толық сеніммен айтуға болады. Өйткені өз дәуірінің ұлы акыны, ірі ойшылы болған Әлішер Науаидің сол заманның атақты ғалымы болған Ғұламаһи Дауаниды білмеуі мүмкін емес.

Науаимен тікелей байланыста болған тәжік халқының әдебиет өкілдері туралы В. Г. Гафуров «В этот период были написаны труды по этике. Джололиддин Довони (умер в 1502 г.) написал книгу «Ахлоки Джалоли» («Джалолова этика»). В 1949 г. Хусейн Войэ Кошифи составил и посвятил принцу Мухсину книгу «Ахлоки Мухсину» («Мухсинова этика». Этика благодетеля) по вопросам воспитания и этики, состоящая из сорока глав. Им же заново переработана знаменитая книга «Калила и Димна». Эта переработка названа им «Анвори Сухаили» («Сияние Канопуса»), — деп жазады. Б. Г. Гафуров Ғұламаһи Дауаниді тәжік ғалымы ретінде танытқан. Оның, негізінен, этика ғылымымен айналысып, сол салада кітап жазғанын хабарлайды. Ал Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» деген атақты өлеңінің этикалық мәселелерді арнайы сөз ететінін әрі осы өлеңінде Ғұламаһи Дауаниды арнайы атап өтетінін еске алсақ, бұл мәселені салыстыра отырып зерттеу алға қойылады.

Ғұламаһи Дауани туралы дерек Үнді тарихшысы әрі этнографы Ғабдулкай мен Абдалхай Лакнабидің Қазанда басылған кітабында да кездеседі.

Орта Азия университетінің профессоры Ғ. Сағди өзінің Абай туралы зерттеулерінде Абайдың Әл Фараби мен Ғұламаһи Дауанидың еңбектерін де оқығаны туралы мәлімет береді. Тіпті «38» қарасөзіндегі «ғаклия, нақлия» туралы пікірін Дауанимен байланысты қарастырған. Бізді ойға қалдыратыны ғұламаһи Дауанидың кітаптарын Абай қалай, қайдан оқыған? Біздің еліміздің кітапхана қорына оның еңбектері қолжазба күйінде 1916 жылдары ғана түскенін академик И. Ю. Крачковский «Арабские рукописи, поступившие в Азиатский музей Российской Академии наук с Кавказского фронта» деген еңбегінде хабарлайды.

Академик И. Ю. Крачковскийдің хабарлауынша, 1916 жылы академик Н. Я. Маррдың тікелей ұсынысымен С. В. Тер-Аветисьян Кавказ майданына тарихи ес-

керткіштерді сақтап, регистрация жасау үшін арнайы тапсырмамен жолсапарға жіберіледі.

Ол Кавказға барған соң, қолына түскен бағалы қолжазбалардың бәрін де Петроградқа почта арқылы жіберіп отырған. Олардың арасында Ғұламаһи Дауанидің де қолжазбалары ұшырасады. Бірақ академик И. Ю. Крачковский соңыра реттестірілген бұл қолжазбалардың арасында Ғұламаһи Дауанидың да қолжазбасы барлығын ескертіп, оның аттарын атағаны болмаса, Ғұламаһи Дауани туралы толық мәлімет бермеуі себепті «Вполне вероятно, что специалисты по отдельным областям найдут интересные экземпляры и среди не отмеченных мною особо рукописей. Со своей стороны в следующем дальше общем списке я старался обращать внимание на всякий хоть чем-либо выделяющийся из общей массы экземпляр»,— дейді.

Ғұламаһи Дауанидің кітаптары 1880, 1881, 1911 жылы Калькутта қаласында, 1881 жылы Мадрас қаласында, 1889 жылы Лондон қаласында басылғаны аныкталып отыр. Шамасы, Абай қолына Ғұламаһи Дауанидың кітаптары осы басылулары арқылы жеткен болулары керек.

Ғұламаһи Дауани туралы өз замандастарынан кейбір мәліметті Гиесседдин ибн Хумомиддин берсе, осы Гиесседдин өлген жылы қайтыс болған ад-Қарабағи Ғұламаһи Дауанидың еңбектеріне арнайы түсінік (шарх) жазған. Бұл түсініктеме (Шарх Исбат ал ваджиб ли д Давани» ал Қарабағи) Ғұламаһи Дауани еңбектерінің өз дәуірінде қаншалықты маңызының болғанын көрсетеді. Себебі ол заманда маңызы зор күрделі еңбектер болмаса, көрінген нәрсеге түсініктеме жазыла бермеген. Қазіргі күнде Абай мен Ғұламаһи Дауанидің қарым-қатысын анықтау мақсатымен парсы тілінде жазылып бастырылған кітаптардың 1922 жылы Лондон қаласында басылған библиографиялық көрсеткішінде (308, 404, 405-беттерінде) Ғұламаһи Дауанидың еңбектерінің қай жылы, қай жерде жарияланғаны көрсетілген. Осы деректерді түпнұсқадан меңгере отырып, Ғұламаһи Дауани мен Абайдың арасындағы әдеби-творчестволық байланысты аныктасақ қана Абай шығармаларының Шығысқа қатынасын нақтылы зерттеуге мүмкіндік туып, Абай мұрасының соны сырлары ашыла түспек.

Проф. Ғ. Сағдидін: «Ғылым дүниесінде даңқты болған Әл-Мұхамедия» (Введение) деген ерекше зор бір шығарманың да болғанын Абай музейінде өз көзімізбен көріп таң болдық»,— деп жазуы Абайдың ақындық кітапханасының көлемінде тағы бір дерек көзінің табылғанын айғақтайды. Ғ. Сағди айтып отырған бұл кітап ХІ ғасырдың ірі филологы

ибн Халдунның «Введениеси» болса керек. Өйткені Ғұламаһи Дауанидың еңбектерінде арнайы сөз болатын, талқыға түсетін Әл-Журжанидің (Шығыста әдебиет теориясының негізін салушы, әрі сол дәуірде формализмге қарсы күресуші Хорезмнен шыққан ғалым. Оның негізгі еңбегі «Белағат ул-асрар» («Көркем сөйлеудің сырлары») эстетикалық көзқарасымен хабардар Абайдың ибн Халдунның еңбегімен таныс болуының толық мүмкіндігі бар, ибн Халдун, — әл-Журжаниге қарама-қарсы Шығыста өріс алған формалистік мектептің ірі өкілі болған ғалым. Формалистік ағымға қарсы Әл-Журжанидің күресін XV ғасырда ілгері дамытушы Әлішер Науаи болды. Ол мазмұн мен форманың арақатысы туралы теориялық тұрғыдан пікір айтып, мазмұнға шешуші мән беру керектігін дәлелдеген. Осы айтылғандарға назар аударсақ, Абайдың эстетикалық көзқарасының әлі де тиянақты шешуін таппаған қалпын аңғарамыз. Өйткені Абай қарастырған әрі оның өзіне белгілі әсері болған эстетикалық ілімдердің тарихын, жүйесін терең меңгере отырып келмейінше, бұл туралы шешімді пікір айтудың ғылыми тұрғыдан онша сенімді бола бермейтінін ескергеніміз жөн.

Абайдың 1899 жылы 54 жасында жазған «Біраз сөз казактың қайдан шыққандығы туралы» деген терең мағыналы тарихи еңбегінде келтірілген кейбір деректер көзі мен осы мақаланы жазу үстінде Абай қарастырған, сүйенген деректер көзін Абайдың ақындық кітапханасының көлемін анықтай түсуде айтарлық пайдасы бар деген көздеріне молығамыз.

Абай ислам дінінің өзі қазақтардың арасына сырттан келген, күшпен таратылған дін екенін зерттеушілік тұрғыдан қарайды. Бұл пікір бостан-босқа айтыла салған пікір емес, керісінше көптеген тарихи деректер көзіне сүйеніп барып зерттеумен айтылған пікірлер екендігі мақаланың өзінде пайдаланған әрі түрлі тарихи деректер көзінің өзінен көрініп тұр. Мұнда Абай, көбінше, қытай, араб және Орта Азия ғалымдарының еңбегіне сүйенгені осы мақаласында ашық байқалады.

Абай қазақтардың тегін монғол нәсілдес деп қарағанда, қытай деректеріне сүйенгендіктен: «Қытайлар татан деп жазады... қырғызды қытайлар брут деп атайды», — деп жазуындағы «жазады, атайды» деген сөздердің белгілі мәні бар сөздер. Абай мұнда «жазады» дегенде қытай деректерінің біріне сүйенгендіктен айтып отыр, бірақ оның айтып отырғаны қай дерек екені бізге әлі де беймәлім күйде.

Абай осы еңбегінде: «Сол уақыттарда арабтан бұл Орта Азия дін исламды үйретушілер көп әскермен келіп, халықты жаңа дінге қаратып жүргендерінде Кутайба атты кісі Қашқарға шейін келіп, халықты исламға көндіргенде, бұлар

да (қазақтарды айтады — *М. М.*) мұсылман болдық депті», — деп, Кутайба туралы дерек береді. Абай айтып отырған Кутайба — VIII ғасырда Орта Азия мен Қашқарды жаулап алып, ислам дінін күшпен таратушы арабтардың әскери қолбасшысы Кутайба ибн Муслим. Ол 708—709 жылдары Соғды патшасы Турханмен келісім жасап, 711—712 жылы Самарқанды басып алып, інісі Абдар-Рахманды алым жинауға жібереді делінген... Осы Кутайба ибн Муслим эмир 715 жылы өлген соң, арабтардың саяси үстемдігі біраз әлсіреді. Абай Кутайбаны қазақтарды ислам дініне зорлап ендіруші болғандықтан, әрі Қазақстанның ертедегі тарихында тікелей байланысы барлықтай атап көрсетіп отыр. Бірақ Абайдың қазіргі басылып жүрген шығармаларында Мұхаммед ибн Асхад ад-Дауани мен Кутайба ибн Муслим туралы түсінік берілмей келуі әлі де Абайдың ақындық кітапханасының көлемі мен жайы туралы күрделі мәселені арнайы зерттемек түгілі, ол туралы әрекетіміздің тапшылығын көрсетті. Кутайба туралы дерек беріп, оны ислам дінін күшпен таратушы болғанын жақсы білген Абай бұл дерек көздерін қандай мәліметтерге сүйеніп айтты екен деген сұрақ туады. Шамасы, Абай арабтардың басқыншылық соғысының тарихтағы ізін суытпай жазған сол дәуірдің белгілі тарихшысы, экзегет ат-Табаридің (838-923 ж.) еңбектерін оқып пайдаланған болса керек. Әл-Журжани, ибн Халдун, Ғұламаһи Дауани т. б. еңбегін жақсы білген Абайдың Қазақстанның көне тарихына тікелей байланысы бар әрі ислам дінін күшпен таратушы Кутайба ибн Муслим туралы толық мәлімет беретін ат-Табаридің Наршаһидің еңбегін оқымады деу мүмкін емес еді. Мәселе Абайдың бұл дерек көздерін оқуында емес, оларды сын көзімен қарай отырып, қай тұрғыдан пайдалануында жатыр.

Абайдың осы тарихи тақырыпқа арналған ғылыми мақаласында Орта Азия ғалымдарының еңбектерінде терең біліп, олардан қажетті деген жерлерін өз еңбектерінде батыл қолданып отырғаны оның еңбектерінде анық байқалып тұрады. Мысалы, қазақ халқының тарихына байланысты көне дәуір оқиғаларын сөз еткенде, Абай бүкіл дүниеге даңқы кеткен Захриддин Мұхаммед Бабырдың (1483–1530ж.) «Бабырнамасына» сүйеніп отырады. Бұған қарағанда, Абайдың Бабырдың шығармаларын жай оқушы ғана емес, оны терең барлап зерттей оқушы екені көрініп тұр. Өйткені «Бабырнама» бұрын-соңды Шығыстың, әсіресе, Орта Азияның тарихын зерттеуші ғалымдарға ғылыми тірек болғаны сияқты, бұл шығарма Абайға да үлкен сүйеніш болған. Өйткені бұл шығарманың тарих, этнография, әдебиет үшін мәні өлшеусіз. Бабыр өзінің осы кітабында Әлішер Науаи

шығармаларын түгелдей сынап өтіп, оларды аса жоғары бағалаған. Түркі тілінде өлең жазудан ешкім Науаидан озған емес деп көрсете отырып, өз тарапынан араб әрпінің орнына өзі жасаған жобасын ұсынып, оны «Хатти Бобирий» деп атаған. Бұл әрекет өзінің батыл пікір ұсынуымен де ерекше назар аудартады. Өйткені бұл әрекет түркі тілінде сөйлейтін халықтардың қолданып отырған араб жазуына өзі жасаған әрі халыққа қолайлы тиетін түркі жазуымен алмастыруды көздеуі себепті саяси-идеологиялық жағынан алғанда ислам дініне тікелей қарсы шығуымен бірдей әрекет болатын-ды. Осы сөз болып отырған «Бабырнама» мен егіздің сыңарындай шығарманың бірі — ғылым дүниесінде ертеден мәшһүр болған Абылғазы Бахадур ханның «Шажарай түрк» деген шығармасы. Абай қазақтың қайдан шыққандығы жайлы тарихи мақаласын жазу үстінде бұл еңбектің деректеріне де сүйенген. Өйткені бұл шығарманың Абайдың сөз етіп отырған мәселесіне тікелей қатысы барлығы. Бұл Абайдың осы мақаласында байқалып тұрады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының өзі жазған шежіре кітаптағы тарихи дерек көздерінің көбі Абай кітапханасынан алынғанын жайдан-жай ескертпеген. Өйткені бұл кітап Абайдың тапсыруы бойынша жазылып, Абай жазған тарихи мақаланың дәстүрлік жалғастық табуын айғақтап тұр емес пе?

Бұл айтылған мәселелерден біз Абайдың өз заманындағы толғағы жеткен мәселелерге аса зор ізденістер арқылы жауап беріп отырғанын көреміз. Бұл айтылған деректердің акын шығармаларында тек ұшығы көрінуінің өзі Абайдың қаншалықты дәрежеде ізденісін көрсетумен бірге, оның көне дәуірдің тарихы мен өз заманындағы ғылыми оймен хабардар болғандығын да толық сипаттайды.

Абай дүниетанымы мен салалары

Абай дүниетанымы мен оның салалары жайлы мәселе жиырманшы жылдардың басынан бері қарай кейбір мақала зерттеулерде арнайы немесе жанама түрде сөз болып келсе де, арнайы монографиялық ғылыми зерттеудің нысанасына алынбаған еді. Бұл олқылықты толтыруға алғаш рет қалам тартқан философия ғылымдарының докторы, профессор Қасым Бейсембиев.

Ол өзінің «Мировоззрение Абая Кунанбаева» деген монографиясында алдымен ұлы акын көзқарасын қалыптастырған әлеуметтік-экономикалық жағдайларға шолу жасаумен бірге, бұрыннан айтылып келе жатқан акынға

ықпал еткен кейбір рухани қазына көздерін де арнайы сөз етеді. Қ. Бейсембиев пікірінше, Абайға идеялық ықпал еткен шешуші құбылыс орыс мәдениеті де, ал қазақ халқының рухани қазына көздері жай ғана қосалқы нәрсе ретінде қарастырылған. Мұндай көлемді де арнаулы ғылыми еңбекте күрделі мәселені бұлайша тұқыртып қоюдың өзі елеулі олқылық. Өйткені орыс мәдениетінің әсері Абайдың көзқарасы мен творчествосына шешуші, басты нәрсе екендігі зерттеушіге дейін-ақ аксиомаға айналған пікір. Мәселе — Абайдың дүниеге көзқарасының қалыптасуына ықпал еткен бұрыннан анықталған идеялық құбылыстардың белгілі дәрежедегі әсерін жеке-жеке қарап, олардың ғылыми тұрғыдан объективті картинасын көрсету арқылы ұлы ойшыл ақын туындаларының табиғатын, сырын ашуда жатыр.

Қ. Бейсембиевке Абай ықпал еткен үш түрлі рухани қазына көздері жайында айтылған әрі жұрт таныған пікір таныс болса да, бұған арнайы тоқталып, өз пікірін білдірмейді. Егер зерттеуші, шын мәніндегі, Абай дүниетанымының қалыптасуына ықпал еткен рухани қазына көздерінің жайы таласқа түсіп, олардың арақатысы туралы мәселенің сырын тереңірек ашуды мақсат етсе (зерттеудің рухы осыны талап етеді), даяр ұғымдардың соқпағымен кетпей, көне деректердің соңына түсіп, тың ізденістер жүргізуі керек еді. Бірақ зерттеуші бұл жолға түспей, әрі бұл құбылыстарға өзінің қатынасын ашып айтпай, бұрыннан сіңісті болған нәрселерді өз сөзімен баяндап беруге ұсынады. Сондықтан да зерттеуші Абай дүниетанымының әр түрлі салаларына (философиялық, этикалық, эстетикалық т. б.) арнайы тоқталып, өзіне дейін осы мәселелер туралы кім не айтты, қалай айтты, нені зерттеді, енді өзі осы пікірге не қоспақ деген сияқты ғылыми ойды дамытудың әліппесі болған дәстүрлі сұрауға жауап бермеуі қалай? Зерттеуші көп жағдайларда өзінен бұрын сіңісті болған пікірлердің қайталануына ұрынған. Бұлай етудің насихаттық мәні болмағанда, ғылыми ойды дамытуда пайдасыз болмақ. Зерттеу нысанасына алған тақырыпты түпкілікті шешуді талап етеді. Бірақ бұл еңбек осы талапқа жауап бере алмауы себепті әлі де қайтадан зерттеу жұмысын қажет етіп отыр. Зерттеуші Абай танымының бір саласын ғана қамтымай, барлық саласын қамти сөз еткендіктен ең күрделі мәселенің өзін шолып өтіп (мыс. саяси-әлеуметтік, этикалық, эстетикалық көзқарасы), тиянақты шешілуі жағынан ұтылған. Бұған соңғы кезде қайтадан зерттеу нысанасына алынған Б. Ғабдуллиннің «Абайдың этикалық көзқарасы» мен Таукелеевтің

«Общественно-политические взгляды казахского просветителя Абая Кунанбаева» деген кандидаттық диссертациясы айғақ. Мұндай жағдайда басқалар көтермеген не олар тарапынан жіберілген олқылық түзелген жағдайда ғана ғылыми ойды дамытуға мүмкіндік тұмақ.

Зерттеуші айырықша көңіл бөлген «Абайдың философиялық көзқарасы» деген тарау, негізінен, Абайдың материалистік танымдағы ойшыл екендігі дәлелденген Абай көзқарасындағы қайшылықтар да бірсыдырғы дұрыс талданған. Бұған дейін-ақ белгілі болған Абайдың философиялық көзқарасындағы басты ұғымдар толықтырыла түскенімен, бұл мәселе де тиянақты шешімін таппады. Абай мұрасының рухани нәр алған қазына көздерінің әсерін терең танып ашпайынша мұны түпкілікті шешіледі деуге келмейді. Қ. Бейсембиев Абайдың көзқарасына елеулі түрде ықпал еткен өз халқы мен Шығыс классиктерінің ықпалын шорт кесіп тастап, негізінен, орыс мәдениетінің әсерін басым түрде сөз еткенде, оның өзінде бұл жалаң баяндауға түсіп кетеді. Абай шығармаларында нақтылы көрініс берген «единица», «ноль» туралы ұғымның дәл осы салаға тікелей қатысы бар нәрсе бола тұра бұл Белослюдовті, Ә. Марғұланның және Қ. Жұмалиев, Таукелеевтердің әр тұрғыдан айтылған пікірлері болғанымен, тиянақты шешімін таппай жүр. Абай өлеңінің идеялық мазмұны халықшылдық танымнан алыс, қайта сол ортаның анархиялық болмысына қарсылықтан туып жатқан акын ойына көңіл аудара бермейді.

Осы еңбекке алдына қойған проблемалы мәселелерді түпкілікті шешу тұрғысынан қарамай сын жазған Ш. Уәлиханов пен Қарасаевтың: «Кітаптың аса маңызды тарауы — төртінші тарау. Бұнда Абай Құнанбаевтың философиялық көзқарастары егжей-тегжейіне дейін (?) ашылып көрсетіледі», — деп асығыс айтылған кесімді тұжырымы оқырманын сендіре бермейді.

Қ. Бейсембиев Абайдың философиялық көзқарасының мықты жағы — дүниенің танымдылығы мен сезімдік таным (подвижный элемент) логикалық танымды «(сила притягательного однородного)» және шындықтың өлшемі — ақыл деп танығанын, терең зерттеушілік тұрғысынан қарамайды: Абайға ықпал еткен Шығыстың әсерін терістей қарайды. Өйткені өзі мысал ретінде келтіріп отырған Абай шығармаларының тексіндегі Шығыс классиктері мен акынның ой ортақтастығы бар жерлерге зер салмайды. Өзі үзінді ретінде келтірсе де, ескермейді. Зерттеуші Абай шындықтың өлшемі ақыл деп танығанына «Ғылым таппай мақтанбадан» мысал келтіреді:

*Ақыл сенбей сенбеңіз,
Бір іске кез келсеңіз...
Сөз мәнісін білсеңіз,
Ақыл — мизам, өлшеу қыл»,—*

деп Шығыс ойшылдарымен ой ортақтастығы барлығына зер салмайды. Бұл өлең 1886 жылы акынның 41 жасында жазылып, Шығыс ойшылы Ғұламаһи Дауаниді жастарға үлгі етеді. Дәл осы жылы жазылған атакты «Интернатта оқып жүр» деген өлеңін жазып, Толстой мен С. Шедринді үлгі еткен. Бұл екі өлең проф. Т. Тәжібаевтың Шығыс ойшылдарының да Абайға белгілі дәрежеде ықпалы туралы: «Абай изучает так же философию религии ислама, философские взгляды отдельных восточных поэтов и философов»,— деген пікірі шындық жолына мензейді. Яғни Науаи мен Абайдың таным теориясын салыстыра қарау көп нәрсенің сырының ашылуына бастайды.

Абайдың жастайынан көп оқып, рухани нәр алған акындарының бірі өзбек халқының ұлы ақыны Ә. Науаи. Өз заманында жалпы Шығыстағы қоғамдық ойдың ұшар шыңына шыққан ірі ойшыл Ә. Науаидың дүниенің танымалдалығы («ахси жиһан») туралы қисыны мен Абайдың осы туралы көзқарасын нақтылы салыстыра қарасақ қана Абай көзқарасының кейбір қырлары ашыла түспек.

Ә. Науаи өзінің еңбектерінде таным процесіндегі сезім мүшелерінің қызметіне айрықша көңіл бөлген. Науаиша білімнің шығар көзі — өмір шындығында. Адам білімді осы өзін қоршаған дүниеден алады. Осы объективтік дүниенің санада сәулеленуінен «ахси эиһан» пайда болмақ. Сондықтан да Науаи («Мағыналар қазынасы») деген еңбегінде «Таным мүшелері — бокал, ал дүние — шарап. Бокалға таза шарапты құйғандағы көріністей дүниені дұрыс сәулелендірсең, ондағы (бокалдағы) оқиғаның сәулеленуін көресің» деп өз ұғымын образды түрде көрсетеді. Ал осы сәулелену процесінің жалпы картинасын Науаи «Хайрат ул — абрар» («Жаксыларды таң қылу үшін», 20-тарау) шығармасында былайша суреттейді: Адамның басы мен денесі кең сарайлы қорған болса, қорғанның сырты — бізді қоршаған шындық. Адам санасы — сол қорғанның әміршісі. Адамның бес түрлі сезім мүшесі (көру, есту, сезіну, иіс, дәм)— қорғандағы әміршінің сыртқы объективтік дүниенің шындығымен жалғастырып тұратын сенім агенттері. Ал ес — сол қорғанның агенттерінің жеткізген хабарын сақтайтын қойма. Сезім мүшелерінің сыртқы дүниеден алған хабарлары осы қоймаға жиналады. Осы жиналғандарды ой өңдеп (сұрыптап) санаға (әміршіге) жеткізеді де, сана ол туралы түпкілікті шешімін шығарады. Міне, Науаидың таным про-

цесінің көрінісі осындай. Мұнан біз Науаидың таным процесін түсінудегі жетістігі мен өз дәуірі үшін озық таным тұрғысынан келген, яғни Науаи объективтік пікірін байқасақ, екіншіден, шындықты білудің өлшемі ретінде ақылға шешуші орын беріп, танымын да аңғарамыз. Өз ұстазы Науаидың дүниенің танымалдығы туралы күрделі пікіріне Абай айрықша көңіл бөлген. Ұстазы жеткен биікке Абай да іркілмей шығады, мұндағы Абайдың Науайдан айырмашылығы объективті шындықтың негізін өзінің ұстазы сияқты тәңірлік, рухтық негізде қарамай, затшылдық тануға бейім жатуында. Бірақ Абай да өз ұстазы сияқты шындықты білудің өлшемі ақыл деп санаға басымырақ көңіл бөлетінін көреміз. Сондықтан да ұлы ақынның Шығыс ойшылдарымен ойы ортақтас шығармасы «Ғылым таппай мақтанба» деген өлеңінде:

*Ақыл сенбей сенбеңіз,
Бір іске кез келсеңіз,—*

немесе:

*Сөз мәнісін білсеңіз,
Ақыл — мизам, өлшеу — қыл,—*

дейді. Осы себептен де Абай өз шығармаларында халықты надандықтан құтқарудың жолы — білім, өнер деп білгендіктен, негізінен ағартушылық жолды ұстанған қалпын көреміз. Абай көзқарасындағы ерекшеленіп сананың пайда болуының басты себебін еңбектен, өзімізді қоршаған өмір шындығын біртіндеп танумен байланыстара қарауында жатыр. Абай: «Кімде-кім: сырттан есітіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол — көп жиғаны бар адам: сынап орындысын, орынсызын — бәрін де бағанағы жиған нәрселермен есеп қылып, қарап табады. Бұлай етіп бұл характерке түскен адамды ақылды дейміз», — деп адамның ақылды ақылсыз болу құдайдан емес, адамның өзіне, оның күнделікті әрекетіне байланысты нәрсе деп таниды, яғни Абай пікірінше адамның санасы күнделікті өмір процесіндегі әрекетке байланысты өзін қоршаған өмір шындығына қатысынан туады. Абайдың: «Көзбен көріп, құлақпен есітіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрнымен иіскеп, тыстағы дүниеден хабар алады. Ол хабарлардың ұнамдысын ұнамды қалпымен, ұнамсызы ұнамсыз қалпымен, әрнешік өз суреттеуімен көңілге түседі. Ол көңілге түсіруші бағанағы бес нәрседен өткен соң, оларды жайғастырып көңілде суреттемек», — деген ойынан Науаи танымындағы көрініске жақын ұқсастықты байқаймыз. Әрі

бұл айтылғандардан проф. Т. Тәжібаевтың жоғарыда айтылған пікірінің шындыққа сай айтылғанына қаныға түсеміз.

Қ. Бейсембиев ұлы ақынның этикалық көзқарасына да тоқталып, алғаш рет кең зерттеу нысанына алып талдайды. Абай өлеңдерінде, әсіресе, қарасөздерінде ерекше көңіл бөлгені мораль философиясы болатын. Зерттеуші ұлы ақын көп сөз ететін бұл ұғымды үнемі оның ағартушылық танымы тұрғысынан қарайтынын дұрыс көрсеткен. Алғаш рет Абайдың этикалық танымындағы қайшылығы жайында пікір қозғайды. Қазақ қоғамының ерте кездегі рушылдық салты күшті дәуірдегі үлкенді сыйлау мен намысшылдық туралы ұғымның келе-келе қоғам дамуының соңғы кездегі отаршылдық саясат негізінде өзгеріске түскенін Абай аңғармады деп қарайды. Осы себепті Абай ескірген ұғымды дәріптеуге барып отыр деп таниды.

Зерттеуші Абайдың эстетикалық көзқарасын сөз еткенде: «Там где речь идет о эстетике Абая, автор счел нужным кратко остановится только на главных эстетических понятиях поэта-мыслителя», — деп Абай өнердің шығар көзі — өмір шындығы, мазмұн мен түрдің бірлігі поэзияның әлеуметтік мәні, Абайдың ақындарға сыны төңірегінде сөз етумен шектелген. Қ. Қ. Бейсембиевтің арнайы қарастырып отырған бұл пікірлері туралы одан бұрын-ақ оқулықтар мен кейбір еңбектерде жанама түрде және газет, журналдардағы мақалаларда арнайы қарастырылып, елеулі пікірлер айтылып, белгілі тұжырымдар қалыптасқан-ды. Сондықтан да бұл еңбек Абайдың эстетикалық көзқарасын арнайы зерттеу нысанына алғанымен, негізінен сол қалыптасқан ұғымдар шеңберінде қалып, өз тарапынан соны пікір көтере алмаған әрі өзіне дейін пікір айтушыларға өз қатынасын білдіруге де бара бермейді.

Жалпы қазақ әдебиеті тарихында Абайға деген өзінің эстетикалық көзқарасын өз шығармаларында жанама түрде болса да арнайы пікір білдірген ақындар бола бермеген. Осы себептен де Абай танымындағы эстетикалық көзқарастың қалыптасу жолын ғылыми тұрғыдан нақтылы ашып беру аса қажетті міндеттердің бірі болып отыр. Абай жалпы эстетикалық танымының қалыптасу жолының белгілі дәрежеде эволюциясы болғаны сияқты, ақындық өнердің өзіне де Абайдың көзқарасы әр дәуірде әрқилы болған. Сондықтан да жасынан-ақ ақындықтың қуаты буырқана шыққан Абайдың ақындық өнерге қырықтан асқан шағында құлай берілуінің белгілі себептері болса керек-ті. Мәселе шын мәніндегі ғылыми зерттеуде бұрыннан белгілі пікірлерді қайталауда емес, керісінше, осы тәрізді Абай танымындағы

эволюциялық даму жолының сырларын ашуда жатыр емес пе? Қ. Бейсембиев, көбінше осындай елеулі мәселеге тікелей бара бермейді, немесе назардан тыс қалдырып отырады. Мысалы, Абайдың эстетикалық көзқарасына тікелей байланысы бар әрі оқушыларды ойға қалдыратын нәрсенің бірі — Абайдың ақындық өнерді, Тәңірінің берген өнері», — деп қарауының себебін ашпай, бұл мәселені де атаусыз қалдырып кете береді. Қ. Бейсембиев еңбегіндегі басты олқылық Абай дүниетанымының өзекті тұстарын сөз еткенде ұлы ақын мұрасының рухани нәр алған салаларын тұтас қамтып, Абайдың ақындық кітапханасына үңіле қарап, зерттеп пайдалана алмаудан туындап отыр деген тұжырымға келеміз.

Абай дүниетанымының сөз етілмеген кей тұстарын зерттеуге арналған еңбектің бірі — проф. Т. Тәжібаевтың «Философские, психологические и педагогические взгляды Абая Кунанбаева» деген еңбекте жатыр. Бұл еңбек негізінде, Абайдың философиялық көзқарасы туралы пікір алысу ретінде жазылғанымен, көптеген соны пікірлерді көтере білді. Зерттеушінің ойынша, Абайдың философиялық көзқарасы түпкілікті шешімін таппағандықтан, пікір алалығы орын теуіп отыр. Сондықтан осы проблеманы түпкілікті шешу ғана ақын көзқарасының басқа жақтарын ашуға толық мүмкіндік береді деп білгендіктен: «Теперь настало время окончательно уяснить вопрос о философских взглядах Абая, так как от его правильного разрешения во многом зависит решение вопросов, относящихся к социологическим, этическим, эстетическим, психологическим и т. п. взглядам великого просветителя», — дейді. Т. Тәжібаев Абайдың философиялық көзқарасының қалыптасуына идеялық ықпал еткен рухани қазына көздерінің үш түрлі арнасы бар деп атап көрсетумен бірге, Абайдың философиядағы негізгі бағытын оның философияның ең басты мәселелеріне жауап беруіне қарай шешеді.

Ол — Абайды жалпы дамудың заңдылығын, қарама-қарсылықтың күресін, уақыттың мәңгілігін тануға келсе де, ол стихиялық диалектиканың шеңберінде қалған материалист ретінде танытады. Зерттеуші Абайдың дінге көзқарасы деистік тұрғыда болғандығын, бірақ оның деистік көзқарасында бір жағында атеистік пікір басым болса, екінші жағынан дінді жетілдіру сияқты санашылдық танымның да орын алғанын дәлелді көрсете келіп, Абай дін жағынан Фейербахтың діни мистикалық қабықтағы антропологиялық материализміне жақын тұрады деп қарайды. Абайдың қарасөзі мен өлеңінде орын алған «мен» туралы ұғымын екі тұрғыдан түсіну керек деп, оған жанаша түсінік берген. Т. Тәжібаев

та Ғ. Сағдиде айтылған пікірге орай Абай өмірінің соңында материалистік көзқарасының тарылып, санашылдық танымға ойысуы жайлы пікір көтереді. Мұның себебін зерттеуші ақынның соңғы кездегі жеке өмірі мен жауларының өзіне қарсы әрекетінің күшеюімен байланыстырады. Абайдың көзқарасындағы бұл құбылыс туралы пікір 20—30 жылдарда да әр тұрғыдан айтылған: Сондықтан ол пікірлердің артық-кемдігіне ой жіберіп отырып, бұл мәселенің себебін абзалы нақтырақ ашу керек. Бұл еңбекте Абайдың психологиялық көзқарасы алғаш рет психология ғылымының тұрғысынан зерттеу нысанына алынды. Нақтылы зерттеулер арқылы Абайдың психологиялық көзқарасының қырларын аша түседі, соны пікірлер айтады. Мысалы, бұрын айтылғанымен көмескі болып жүрген Абайдағы үштік мүше (ақыл, сезім, ерік) туралы ұғымын нақтылы талдай отырып, бұл мәселені тануда Абайдың озық ойлы орыс психологымен жақындасқандығын сөз ете отырып, Абай психологиялық көзқарасы жағынан сенсуалистік бағытты ұстанған тұңғыш психолог ақын болды деген тұжырымға келеді. Абайдың педагогикалық көзқарасы туралы зерттеуші өзінен бұрынғы айтылған пікірлерді қайталамай, соны ойлар толғайды. Осыған байланысты ғылым, білім үшін алдымен тұрмыстық жағдай керек деген Абай пікірін тұрпайы материализмнің тұрғысынан бұрмалаушыларға дәлелді сын айта білген.

Т. Тәжібаевтың бұл еңбегі Абай дүниетанымын тұтас әрі сала-саласымен нақтылы зерттеуді мақсат етіп қоймаса да, соны пікірлер мен дәлелді тұжырымдар айта білген зерттеушілік өресі биік жатқан еңбек ретінде қабылданды.

Абайдың әдеби мұрасын зерттеу тарихында ұлы ақынның дүниеге көзқарасының бір саласы — оның саяси-әлеуметтік көзқарасы кеңестік дәуірдің 20-жылдардан бастап-ақ қызу таласқа түскен еді, бірақ соңғы жылдарға дейін бұл туралы көптеген мақалалар мен зерттеу еңбектерінде жол-жөнекей сөз етілсе де, арнайы түрдегі ғылыми зерттеу нысанына алынбай келді. Әрі Абай шығармаларының әлеуметтік беті туралы дұрыс шешімін таппай, көп жылдар бойы өзекті талас-тартыстардың қайнар көзіне айналып келді. Абай мұрасының әлеуметтік беті, көбінесе, тұрпайы социологиялық таным шеңберінен шыға алмай келуіндегі басты кедергі тап күресі деген марксистік танымды қоғамдық пікірді ендіруінде жатыр. Яғни Абайдың әлеуметтік беті жасанды таным тұрғысынан қарайды. Оны бұзу ол тұста мүмкін емес болатын-ды. Әсіресе, бұған зерттеушілердің назары ақынның сатиралық шығармаларын сөз еткенде көбірек ауды.

Абайдың саяси-әлеуметтік көзқарасы 1954 жылға дейін арнайы зерттеудің нысанасына алынбай, оны тап тұрғысынан қарау керек деген айтыс-тартыстың көкпарына айналып кеткенін енді ғана шындап ұғынып отырмыз. Соңғы жылдарға дейін осы шетін тақырыпқа тікелей тоқтауды мақсат еткен М. Ақынжановтың ғана мақаласы болса, мұны тікелей ғылыми зерттеу нысанасына алған іздену жұмыстары соңғы кезде пайда бола бастады. Бұл туралы нақтылы саяси-әлеуметтік талдауларға сүйене отырып, дұрыс тұжырымдарға келген Тәукелеевтің «Общественно-политические взгляды Абая Кунанбаева» деген кандидаттық диссертациясы жазылды. Іле-шала осы мәселені арнайы сөз еткен Ақынжановтың, Қ. Бейсембиевтің зерттеулері де жарық көрді. Қ. Бейсембиев пен Тәукелеевтің зерттеулері тікелей Абайдың саяси-әлеуметтік көзқарасын сөз етуге арналса, М. Ақынжановтың зерттеуі «Абайдың саяси-қоғамдық көзқарастарының қалыптасуы» деген күрделі тақырыпқа бағытталды.

М. Ақынжановтың бұл тақырыпты арнайы мәселе ретінде көтеруі өте қажетті нәрсе еді. Өйткені зерттеу нысанасы неғұрлым нақтылы болған сайын оның нәтижелі болатыны белгілі ғой. Бірақ қаламы төселіп, зерттеу тәжірибесіне молыққан зерттеушінің осы еңбегіндегі басты кемшілік — өзінің зерттеу нысанасынан ауытқып кетіп, жалпылауға, танымалы деректерді қайталауға ұрынуында жатыр. Басты нәрсе Абайдың саяси-қоғамдық көзқарасының қалыптасуы туралы болса, зерттеуші осы мәселеден ауытқып, Абайдың өмірі, қарасөзі, оның орыс достары мен философиялық көзқарастары жайында ұзақ-сонар желіге түсіп әңгімелеп кетеді, кейбір ұтымды пікірлер айтқанымен, көбінесе, жалаң тұжырымдарға жол береді. Зерттеуші күрделі мәселелерді қозғаса да, нақтылы талдаулармен дәлелдеуге бара бермейді. Мыс: автор Абай мен оның орыс достары арасындағы байланысты «таптық достық болды», — деп асыра сілтенкіреп жіберсе, кейде «Құнанбайдың режимі... тап таласын шиеленістірді» деп үстірт ұғымға келеді. Шынында, қазақ арасында тап таласын шиеленістіруге бір кісінің әрекеті шешуші нәрсе болмаса керек-ті. Немесе зерттеуші мәселені нақтылы жете танып білмесе де, жалаң пікір айтып қалатын кездері де жиі ұшырасады. М. Ақынжанов Абай «байлардың ішкі сырын аша келіп, олардың сыртқы бейнесін былай сықақтайды», — деп осы пікірінде Абайдың Әсетке арнаған өлеңін мысалға келтіріп, ақын ойын көрер көзге бұрмалаған, яғни Абайдың Әсетті әжуа етуін, байларды әжуа етуі деп түсінген. Зерттеушінің Құнанбай балаларын орысша оқытпады, Абайды орысша оқығаны үшін оқудан шығарып алды деуі де дәлелге сүйенбеген үстірттікті танытады.

Абай мен орыс әдебиетінің қарым-қатысы

Абай мұрасының зерттелу жайына жасанды түрде болса да түрткі салған 1951 жылғы Абай мұрасы туралы айтыстың қорытындысында осы мұраны зерттеушілер алдына қазақ халқы мен орыс халқын жақындастыру процесіндегі Абайдың тарихи орны мен орыс мәдениетінің ақын шығармасына еткен ықпалы туралы күрделі проблеманы шешуді алға қойды.

Абай мұрасын зерттеушілердің алдына тікелей қойылған осы міндетке байланысты бұрынғы зерттеулерде де басымырақ сөз болған бұл тақырып кең көлемде жан-жақты арнайы зерттеу нысанасына алына бастады. Бұл салада істелген жұмыстардың елеулі нәтижеге жетіп, табысты болғаны 1959 жылғы қазақ әдебиетінің ғылыми-теориялық конференциясының ұсыныстарында атап көрсетілді. Мұны Абай мұрасы туралы соңғы жылдардағы зерттеу еңбектерінің көпшілігі осыған арналуынан да көреміз. Тіпті ақын мұрасының басқа саласын зерттеген еңбектердің өзі де осы салаға жалтақтай беруінің себебі де болатын-ды. Өйткені орталықтың ұлы орысшылдық пиғылына бейімделе кеткіш топтың осы айтыста өз бетпердесін ашып, Абайдың шығысы мен осы шығыстық рухани көздеріне назар аударған Шәкәрім, Көкбай тәрізді шәкірт ақындардың жерлей шығып еркінсуіндегі беті ашылмаған көптеген сырлар жатыр. Оның бір тамыры 1949 жылғы Орталық Комитетінің Космополитизм туралы қаулысының бүркемеленген саяси сырларында жатқанын енді ғана ұғынудамыз. Абай мұрасының соңғы кездегі зерттеушілері Абайдың орыс әдебиеті классиктерімен творчестволық байланысы туралы мәселені негізінен ұлы ақын өмір сүрген дәуірдің нақтылы тарихи шындығымен байланыстыра қарастырды. Мұнда Абайдың жаңа бағыттағы әдеби көштің жол басшысы ретінде қалыптасуы, Қазақстанның Ресейге қосылуының тарихи жағдайларымен тығыз байланысты сол процестің негізінде туып отырған құбылыс.

Бұл, әсіресе, 1954 жылы ұлы ақынның қайтыс болуына елу жыл толу қарсаңында Қазақ ССР Ғылым академиясының тарапынан шығарылған Абай туралы тұңғыш ғылыми жинақтағы 13 мақаланың көпшілігі дерліктей осы тақырып маңында жазылуы да айғақтап тұр. Ғ. Мүсірепов жинақтағы мақаласында елеулі бір күрделі мәселені көтерді. Абайдың қазақ халқының тағдыры кіммен бірге деген тарихи сұрауға берген жауабында орыстың революционер-демократтарының ойы жатқанын «Орыстың революцияшыл-демократтарының Абай жүрегіне терең орнаған ойы оның осы жауабында», — деп көрсетті. Абай мұрасын зерттеушілердің осы мәселені

әлі де нақтылы деректермен терең зерттемей отырғанын, «революцияшыл-демократтардың саяси ағымының Абайға қандай әсер еткенін, Абайдың нені қабылдағанын тереңірек дәлелдейтін дерек бізде әлі күнге жоқтың қасы», — деп орынды көрсетті. Өйткені Абайдың дүниеге көзқарасының қалыптасуына шешуші ықпал еткен Абайдың саяси жер аударылған достары болды деген пікір басым болып келді. Бұл пікір жұртшылық тарапынан сынға алынуға байланысты, зерттеушілердің назары енді Абай мен орыстың революцияшыл-демократтарының байланысын анықтауға ауды. Абайдың философиялық, этикалық, эстетикалық, саяси-әлеуметтік дүниетанымы орыстың революционер-демократтарының идеяларымен астастырыла, салыстырыла қарала бастады.

Ә. Жиреншин өзінің ертедегі зерттеу еңбегінде («Абай и его русские друзья») Абайдың дүниеге көзқарасының қалыптасуында Абайдың орыс достарының рөлін көтере бағалса, осы еңбектің өңделіп үшінші рет басылуында орыстың революционер-демократтары назарға алынуы себепті соңғы еңбегі «Абай және орыстың революционер-демократтары» (1959 ж.) деп аталған. Бірақ осы ниетке еңбектің аты орайлас келгені болмаса, заты бөлек жатты. Еңбекте Абай мен орыстың революционер-демократтарының идеялық байланысы өз алдына арнайы жеке қарастырылмайды, әрі жеткілікті деректермен дәлелденбеген. Кітаптың атына қарағанда, осы мәселені нақтылы ғылыми зерттеу нысанына алған сияқты көрінсе де, негізінде, кейбір ұқсастықтарының үстірт салыстырылып, жалаң тұжырымдар жасағаны болмаса, оны ғылыми тұрғыдан талдай отырып шешуге бармаған. Жалпылап сөз етудің шеңберінен шықпаған себепті Абай мен орыс революционер-демократтарының идеялық байланысы туралы қарастырғанда, олардың Абай творчествосына қай дәрежеде сіңіскенін, қалайша сомданып қорытылғанын терең ғылыми зерттеулер мен талдауларға сүйене отырып нақтылы шешу — келешектің ісі болып отыр.

Зерттеушілердің көптен бері назар аударып, жалпылау болса да молырақ пікір айтқандары — Л. Толстой мен кейбір орыс әдебиетінің өкілдері мен Абайдың творчестволық қарым-қатынасына көңіл бөліне бастады. Бірақ тереңірек зерттелмесе де абайтану саласында бұл тақырыпқа соңғы кезде қозғау түсе бастағаны Л.М. Перелыгин зерттеулерінде көрініс береді. Л.М. Перелыгин зерттеулері бұл соны деректерге сүйене отырып, тың пікірлер айтумен назарға ілікті.

Абайдың орыс әдебиетінің ұлы классиктері мен творчестволық қарым-қатысы төңкеріске дейін азды-көпті сөз болса, соңғы кездерде аса мол пікір айтылып, көптеген

зерттеу жұмыстары жүргізілді. Нақтылы деректерге сүйенген құнды зерттеу еңбектері туа бастады. Бірақ осы соңғы дәуірдің өзінде де Абай мен Пушкин, Лермонтов, Крылов туралы жазылған мақалалар әлі де болса мерейтой тұстарында жазылып, бұрыннан танымал пікірлер қайталанып, сонылыққа тартпайтыны байқалуда.

Жалпы Абайдың саналы түрдегі ақындық жолы жиырма жылдық уақытқа созылса, осы мерзім ішінде Абайдың өзінің төл шығармаларын жазумен қатар орыс әдебиетінің ұлы классиктерін аудару жұмысы қатар туындап отырған. Зерттеушілер Абай мен орыс классиктерінің творчестволық қарым-қатысын сөз еткенде, айрықша зер салып отырғаны, біріншіден, Абай кімдерді аударды, нені аударды, екіншіден, ол аударғандары Абайдың ақындық өнеріне ықпалы қалай болды деген сұрауға тіреледі. Абайдың орыс классиктерімен творчестволық қарым-қатысын зерттеушілердің бәрі де осы құбылысқа өздерінің еңбектерінде назар аударып отырды. Бұл әрекет бара-бара соңғы кезде мақалалар көлемінен асып, бірнеше диссертациялық еңбектер мен көлемді монографиялық зерттеулердің дәрежесіне көтерілді.

Осы тұрғыдан қарағанда, академиктер М. Әуезов, М. С. Сильченко, филология ғылымдарының кандидаттары С. Нұрышов, З. Ахметов, Н. Польшина, әдебиетші Т. Әлімқұлов, Қ. Нұрмаханов т.б. ізденістер көтерген мәселені ғылыми тұрғыдан тереңірек танытуда қоғамдық ой-пікірге ықпалы тиіп отырды.

С. Нұрышов Абайдың аудармалық өнері мен тәжірибесі туралы зерттеуінде Абайдың 2—3 аудармасына нақтылы талдау жасап, оны соңғы кездегі қазақ, татар ақындарының аудармасымен салыстыра отырып, Абай аудармасының көркемдік шеберлігін танытуға тырысты. Бірақ бұл көлемді еңбек тікелей Абай аудармаларының тәжірибесін зерттеуге арналғанымен, зерттеуші өз нысанасынан ауытқып, сөз етіп кетті, көбінесе, жалпы аударманың тарихы мен теориясын сөз етті. Орыс классиктерін аударудағы Абай орны дараланып, оларға деген жеке қатысындағы ерекшеліктер ашылмай қалды.

Қазақ әдебиетіндегі аударма өнерінің тарихы да Абайдан басталады. Қазақ әдебиетіне елеулі бетбұрыс жасаған Абай шығармалары, аудармалары алғашқы ақындық тәжірибе болуы себепті де, бұл рухани жаңа құбылысты терендей үлкен зерттеу де, келелі зерттеп, қорыту да аса қажетті болатын. Өйткені Абайдың аударма саласында өзіндік ұстанған принципі, дәстүрі, шеберлік жолы бар. Екі тілдің жүйелік айырмашылығы да аудармашыға жеңіл көшпеген.

С. Нұрышовтың зерттеу нысанасына алған тақырыбы Абайдың аудармашылық өнерінің тәжірибесін, ақындық шеберлігін терең зерттеп, байсалды ғылыми қорытынды шығаруды талап етеді.

Орыс классиктерінен Абайдың көп зер салып, молырақ аударған М. Ю. Лермонтов болуы себепті де бұрын-сонды зерттеулерде Абай мен Лермонтовтың творчестволық байланысына көбірек көңіл бөлінді. Лермонтовтың Абайға еткен ықпалы жайлы пікір төңкеріске дейін, ақынның тұңғыш жинағы шықпай тұрып-ақ айтылған еді. 30—40 жылдары бұл тақырып арнайы мақалалар көлемінде сөз етіліп келсе, соңғы дәуірде диссертациялық еңбектер мен нақтылы зерттеулердің көлемінде зерттеле бастады. Бұған хабар жазылған З. Ахметов пен Н. Польшинаның Абай мен Лермонтовтан диссертациялық еңбектері айғақ. Н. Польшина Абайдың Лермонтовтан аудармаларын қарастырғанда, Абай Лермонтов шығармаларын аударудың себебі не, одан нені аударды, қай сарынға көңіл бөлді және бұл аудармалардың ақын шығармаларына кері әсеріне көңіл бөлді. Екі тексті қатарластыра талдап пікір түйеді.

Әсіресе, Абайдың ақын мен поэзия туралы көзқарасының қалыптасуына Лермонтовтың ықпалы болғандығын екі ақынның шығармаларын салыстыра отырып көрсетуі назар аударлық еңбек. Бірақ зерттеуші Абайдың эстетикалық көзқарасын арнайы сөз еткенде, көп жағдайда, бұрыннан танымал пікір соқпағымен жүрсе де, мақаланың мәні осы тақырыпты елеулі проблема ретінде көтеруінде жатыр.

Кейде зерттеушінің тұжырымды дәлелдерге сүйенбей жалған пікір айтып қалатын тұстары да бар. Н. Польшинаның: «Метафоры редко встречаются в оригинальном творчестве Абая», — деген пікірі ешбір зерттеусіз, ең болмаса өзіне дейінгі еңбектермен таныс болмауынан айтылғанын Қ. Жұмалиевтің «Метафора Абайдың ең сүйіп қолданатын және көп қолданатын поэтикалық тілінің бірі», — деген пікірі айғақтап тұр.

Осы тақырыпқа З. Ахметов өзінің орыс тілінде 1954 жылы шыққан «Абай и Лермонтов» деген зерттеуін арнады. Зерттеудің басты мақсаты — Лермонтовтан аударған Абай аудармаларын анықтау мен сол аудармалардың Абай шығармаларына еткен әсерін ашу. Бұл еңбек өзінің алдына қойған зерттеу нысанасына нақтылы қатынас жасауымен сол текстік деректерге сүйене отырып, дәлелді тұжырымдарға келуімен срекшеленеді.

З. Ахметов өзіне дейін пікір таласын тудырып келген кейбір аудармаларды анықтаумен бірге, Абай Лермонтовтан аударды деген үш өлеңнің Лермонтовтікі емес, басқа орыс

ақындарынан аударылғанын анықтап, өз тарапынан соны пікірлер айтады. Абайдың Лермонтовтан аударған аудармаларын анықтай отырып, ол аудармалардың бәрін таза аудармалық шығармалар ретінде қарайды. Бірақ бұл аудармалардың ішінде кейде Абайдың өлеңнің тек бастапқы жағын ғана аударып, соңын өзінше алып кететін жайттар да орын алады. Сондықтан мұндай өлеңдерді таза аудармалық тұрғыдан қараудан гөрі оның ерекшелігін ашуға ұмтылғаны жөн болар еді.

Зерттеуші Абай аудармалары ұлы ақынның шығармаларына еткен әсері мен ақындық өнерін шындауға, ақындық мәдениетін көтеруге тигізген ықпалына айрықша көңіл бөлген. Бұл Н. Польшинаның еңбегінде де көтерілді. З. Ахметов зерттеуі де осы тақырыпқа арналса да зерттеушінің аяқ алысы, пікір саралауы тереңде жатыр. Дегенмен бұл еңбек бұрынғы еңбектің олқылығын толтырып, соны пікірлер айтумен құнды. Бұл еңбек сол тұста жарық көрген зерттеулер ішінен өзінің ғылыми мәні мен дәлелді ой тұжырымдарымен дараланады.

Абайдың эстетикалық көзқарасының қалыптасуына ықпал еткен орыс әдебиетінің ұлы классиктерінің әсерін көбірек сөз еткенімізбен оның сырын тереңірек ашуға бара алмай келдік. Осы тұрғыдан қарағанда, зерттеушінің Абайдың эстетикалық көзқарасының қалыптасуына Лермонтов шығармаларының елеулі ықпалы болғандығын нақтылы деректермен салыстыра отырып зерттеуінің мәні бар нәрсе.

Ол Абайдың Лермонтов шығармаларын өз дәрежесінде терең түсініп, оның әлеуметтік көркемдік мәніне бойлай түсуіне Белинский еңбектерінің септігі болған деп қарайды.

Зерттеуші Абай аударған Лермонтов шығармаларының ұлы ақынның өз шығармаларына еткен әсерін Абайдың шығармаларына енген Лермонтов өлеңдерінің идеялық сарыны мен сөз қолдану шеберлігін білгірлікпен талдау арқылы дәлелдеп отырған. Лермонтов шығармаларын аудару арқылы қазақ поэзиясына 15-ке жуық түр ендірумен бірге жаңа сөздер, поэтикалық, синтаксистік жаңа ұғымдар ендіріп, молықтырып отырғанын дәлелдей отырып көрсетті. Бұл еңбек орыс классиктері мен Абайдың творчестволық байланысы туралы түсінігімізді кеңітіп, ақын шығармаларының сырын ғылыми тұрғыдан тереңірек түсінуімізге септігі бар зерттеулер қатарынан орын алады.

Абайдың орыс классиктері мен Абай шығармаларының орыс тілінде аударылуының жайы туралы мәселеге талантты әдебиетші Қ. Нұрмаханов та соңғы кезде ат салысты. Бірақ Қ. Нұрмаханов мақаласы мәселені нақтылы ғылыми тұрғыдан коюынан гөрі жалпылау баяндалады. Қ. Нұрмахановтың

ікірінше, Абай мұрасын зерттеуде Абайдың орыс әдебиетіне қарым-қатысы, оның ақындық кітапханасының көлемі мен жайын, кейбір классик ақындарды Абайдың танып-білуі тұрғысынан қарау керек еді, кейбір классик ақындардың туындысын Абайдың творчестволық тұрғыдан пайдалану ерекшелігі мен шеберлік тәркінін анықтау абайтану саласында жедел шешуді қажет ететінін күн тәртібіне қоя білді.

3. Ахметов сияқты Қ. Нұрмаханов та Пушкин шығармаларын аудару арқылы Абай шығармаларына Пушкин дәстүрінің әсері болғанын, Пушкинді Абайдың Белинский тұрғысынан терең түсінгенін Пушкин шығармасының рухын терең түсіне отырып, аударумен дәлелдеуге тырысқан.

Зерттеуші кейде соны пікір айтқанда өз пікірін дәлелді дерек көздерімен салыстыра қарай бермейді. Мысалы, М. Әуезов Абайдың Пушкиннен аудармасын нәзирагөйлік тұрғыдан қараса, Ғ. Мүсірепов оны «воссоздание» деп таниды, ал Қ. Нұрмаханов: «а скорее всего свободными творческими истолкованиями, творческим развитием пушкинских мотивов», — деп тұжырымдағанымен, осы пікірін нақтылы деректермен дәлелдей бермейтіні бар.

Қ. Нұрмаханов Абай шығармаларының орыс тіліне аударылуының жайы туралы соны пікір көтере білді. Абай шығармалары тамтұмдап төңкеріске дейін-ақ орыс тіліне аударылды және Абай шығармаларын орыс тіліне түгелдей аударуға екі рет әрекет те жасалынды. Бірақ сол дәуірдің жағдайына байланысты ұлы ақынның шығармалары тар көлемде танылса да, біздің заманда бұл құбылыс кең өріс алып, орыс тіліне толық аударылу арқылы басқа одақтас халықтардың тілі мен кейбір шетел тілдеріне де аударыла бастады. Қазақ әдебиетінің өкілдерінен орыс тіліне толығымен аударылғаны да Абай шығармалары. Абай шығармалары әр жылдары, әр түрлі сапада аударылғанымен, әлі де өз дәрежесінде аударылмай келеді. Осы себептен де Абай шығармаларының аударылуының жайы туралы мәселе қыркыншы жылдардың басында-ақ көтеріле бастады. Ал Абай шығармаларының 1945, 1954 жылдары Мәскеу баспасында орыс тілінде басылуы себепті, аударманың сапасы ғылыми зерттеу нысанына іліге бастады. Осы салада едәуір ізденіп, соны пікірлер мен өз тұжырымын ортаға салған еңбек — Қ. Нұрмахановтың «Түпнұсқа және аудармасы». Бұл зерттеу мақаланың мәні — өзінің зерттеу нысанына алған тақырыбын түпкілікті шешпесе де, пісуі жеткен нәрсеге алғаш рет жұртшылық назарын аударып, арнайы пікір көтеруінде жатыр. Әдебиет қана халық пен халықты жеңіл де оңай таныстыратын құрал болуы себепті аудармаға

айрықша мән берілуде. Сондықтан төңкеріске дейінгі қазақ әдебиетінің орыс тіліне аударылуының жайы бүгінде күнделікті өмір қажеттілігінен туындап отырғандықтан, еліміздегі әр түрлі халықтар әдебиетінің өзара байланысы мен өзара ықпалын арнайы зерттеуді қажет етеді. Әрине, мұның ішінде Абай шығармаларының аударылу сапасы елеулі орын алмақ. Қ. Нұрмаханов та өзінің зерттеу объектісіне осыны алып, ұлы ақын мұрасының аударылу жайының жетістігі мен олқылығын, түпнұсқа мен аударманы нақтылай салыстыра отырып көрсетуге ұмтылған. Бірақ бұл еңбек жалпы қазақ ақын-жазушыларының туындыларының орыс тіліне аударылу жайы қалай деген мәселені жалпы шолғандықтан, Абай шығармаларының аударылу сапасына аз тоқталған. Осы себептен зерттеуші бұл әрекеттің күн өткен сайын арта түсуіне байланысты мұны ғылыми тұрғыдан арнайы зерттеу келер ұрпақтың міндетіне жата-тынына назар аударды.

Абайтанудағы бұл міндетті С. Құспановтың «Переводы Абая» (1965) деген атпен қорғалған кандидаттық диссертациясында одан ары жалғастырып дамытылды. Абай мұрасының орыс тіліне аударылуындағы жетістіктер мен кемшіліктер ғылыми тұрғыдан сарапқа салынып, әділ бағасы берілді. Алдағы міндеттер де анықталып көрсетілді.

М. С. Сильченконың «Абайдың өнерпаздық өмірбаяны» деген монографиясы көрнекті ғалымның абайтану тарихында елеулі мәні мен өзіндік ерекшелігі бар еңбегі болып табылады. Бұл еңбек — бір жылдың ғана жемісі емес, ғалымның ширек ғасырдан астам уақыт осы мұрадан қол үзбей үнемі зерттеу үстіндегі көп жылғы еңбегінің нәтижесі.

Бұл еңбектің де негізгі мақсаты — ұлы ақын туындыларын тұтас танытумен қатар, ол Абайдың ақындық шеберлігі мен идеялық ізденуінен туындаған көзқарасының қалыптасу процесіндегі эволюциялық даму жолын көрсету.

Абай мұрасы халықтар достығын жырлаған интернационалдық рухтағы мұра болды. Сол себепті ол мұраны таныту, зерттеу, бағалау әрекеті де интернационалдық рухта болып келді. Ол мұраны да алдымен бағалап, халыққа кең тұрғыдан таныту ісіне араласып, алғаш рет әрекет етушілер де орыс интеллигенциясының алдыңғы қатарлы өкілдері болған. Ерте кезден басталған осы дәстүрді бүгінде онан әрі дамытып, жалғастырушы М. С. Сильченко Абай мұрасының көрнекті зерттеушісі мен насихаттаушысы ретінде танылып отыр. Ол Абай мұрасын насихаттау ісіне 1933 жылдан бері қарай қызу араласып, ғылыми-зерттеу жұмысын үздіксіз жүргізіп келеді. М. С. Сильченко бір ғана осы мұра жайында қырыққа

жуық (35) ғылыми мақала жариялап, көлемді монографиялық зерттеу еңбегін жазуы осының айғағы.

Ұзақ жылдар бойына созылған зерттеу нәтижесінен туған «Абайдың өнерпаздық өмірбаяны» туралы монографиясы ұлы ақынның жалпы әдеби мұрасының ең өзекті мәселесі — ақынның халық әдебиетіндегі тума реалистік бағытты меңгере отырып, орыстың классикалық әдебиетімен іштей туыстасып, туған әдебиетке реализм әдісін ендіріп, жалпы қоғамдық сана мен әдебиетке жаңа бағытты бастаушы болғандығы туралы күрделі мәселелерді зерттеу нысанасына алды. Осы себептен де зерттеуші Абайдың творчестволық іздену арқылы реализмге келу жолын ақын шығармаларын талдау арқылы дәлелдеп көрсетуге ұмтылған. Бұл еңбектің Абай туралы жазылған бұрын-соңғы зерттеулерден ерекшелігі — тұңғыш рет ақынның әдеби мұрасын тұтас қамтып, ең өзекті мәселелерін ғылыми тұрғыдан танып білуге ұмтылуында жатыр.

Зерттеуші алдымен алғышарт ретінде қойылған Абай мен халық поэзиясының ара қатынасы туралы басты мәселені арнайы көтеріп сөз еткен.

Абай туындысы ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамының тарихында орын алған әлеуметтік құбылыстардың шындығынан туындап отырған реалистік негіздегі мұра. Олай болса халық лирикасы мен Абай поэзиясы табиғи бірліктегі құбылыс. Абай поэзиясын зерттеуші сол халық лирикасының табиғатындағы жаңа дәуірдің талабына сай белгі берген бетбұрыстан нәр алып өсіп келе жатқан құбылыс ретінде танытқан. Зерттеуші пікірінше, ХІХ ғасырдың екінші жартысында дамыған халық поэзиясындағы азаматтық лирика — Абай творчествосының негізгі реалистік бағытын айқындаушы тума құбылыс болмақ. Абай халық лирикасындағы өмір шындығы тудырып отырған өміршен дәстүрді тек қабылдаушы ғана емес, оны дамыта отырып, жетілдіруші де. Мысалы, әдетте халық лирикасы көп тақырыпты болып келсе, Абай лирикалары да солай. Бірақ Абай өз лирикасында осы тақырыптардың біріне айрықша мән беріп, ұштай да үшкірлей түсумен бірге оны типтендіре көрсету дәрежесіне көтерілген.

Халық лирикасындағы реалистік бағыттағы жаңа құбылысты бойына сіңіре отырып дамыған Абай поэзиясының шын мәніндегі реалистік поэзияның шырқау биігіне көтерілді. Зерттеуші 80-жылдардағы ақын шығармаларының табиғатын талдай отырып, бұл құбылыстың сырын екі тұрғыдан қарап шешуге ұмтылған. Біріншіден, Абай заманының шындығы тудырып отырған әлеуметтік мәселені барынша типтендіре, үшкірлей көрсетумен ақын

шығармаларының негізгі басты мотивтерінің туу себебін сол дәуірдің тарихи жағдайымен салыстыра отырып ашуды көздейді. Екіншіден, Абайдың ақындық шеберлігінің шыңдалуын өсу жолы арқылы қазақ поэзиясына ендірген жаңалықтарының ерекшелігін танытуға көңіл бөледі. Абай реализм мен оның ақындық өнерінің толысуын, зерттеуші орыс әдебиеті мен ұлы ақынның творчестволық арақатысы қарым-қатысы мен тікелей байланыстыра отырып шешуді мақсат еткен. Сондықтан да зерттеуші Абайдың орыс классиктерінен аударған шығармаларына арнайы тоқталып, олардың әрқайсысымен творчестволық байланысының ерекшелігін баса көрсетуге көңіл бөлген. Абай шығармаларының реалистік биікке көтерілуіндегі орыс әдебиетінің елеулі ықпалы болғандығын, нақтылы талдаулар арқылы дәлелдеп көрсетеді. Мысалы: Абай поэзиясында адамның ішкі дүниесінің сырына үнілу ерекшелігі күшейді. Бұл құбылыстың Абай шығармаларына орын тебуі, әсіресе, Пушкин шығармаларын аударуымен байланысты пайда болған қасиет. Бұл құбылыс қазақ әдебиетінің шын мәніндегі реалистік әдебиеттің дәрежесіне көтерілуінде дәуірлік мәні бар жаңалық екенін дәлелдей көрсетуге тырысқан. М. С. Сильченко Абайдың реализмге келу жолын оның сатиралық өлең жанрының пайда болуымен байланысты құбылыс деп таниды. Өйткені Абай осы сатиралық өлеңдері арқылы сол дәуірдің саяси-әлеуметтік болмысын терістеу дәрежесіне көтеріледі. Зерттеушінің ойынша, Абайдың реализмге келуінің негізгі тетігі — 90-жылдардағы қазақ қоғамындағы орын алған әлеуметтік қайшылықта жатыр. Абай шығармалары осы мәселеге байланысты дидактикалық сарыннан арылып, сыншылдық ойға қарай ойысуы себепті 80-жылдардағы шығармаларында либералдық таным көрініс берсе, 90-жылдары реализм әдісіне көшуге байланысты демократизм басымдық етті. Әрі осы 90-жылдары Абай творчествосында философиялық сарындағы өлеңдер пайда болып молыға түскен өзгерісті көреміз.

М. С. Сильченконың еңбегінде назар аударатын бір ерекшелік — Абайдың Шығысқа қарым-қатысы арнайы сөз болмаса да, оны жалпы ақын шығармаларының ұзына бойғы желісіне байланысты қажетті деген жерінде пікір білдіруінде жатыр. Абай мұрасының нәр алған бір саласын, яғни Шығысқа қатысын кейбір зерттеушілер сияқты ат үсті терістеп, немесе бұған өз қатынасын үнсіз қалдырып отырмайды. Керісінше, бұл мәселеге байсалды қарап, соны тұжырымдарға жол берген. Бұл, әсіресе, Абайдың поэзияларын, дидактикалық сарындағы өлеңдерін талдағанда, ашығырақ байқалады. 80-жылдардағы ақын шығармаларында, яғни орыс әдебиетін

аудару тұсында да шығыстық белгілер байқалса, 90-жылдары Шығысты шын мәніндегі творчестволық тұрғыдан баурау жағы басым жатқанын айтады. Мыс: «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» өлеңін талдауы осы ерекшелікті аңғартады.

М. С. Сильченко Абайдың соңғы жылдардағы өлеңін өз алдына бөліп алып, арнайы сөз еткенде, осы кездегі ақын шығармаларынан орын тепкен басты бір ерекшелікке арқа тірейді. Ол ерекшелік — Абай өмірінің соңғы жылдардағы шығармаларындағы реализм мен белсенді романтизмнің үйлесім табуы. Бұл құбылыстың шығар төркіні Абайдың 90-жылдары Лермонтов шығармаларын аударуында жатыр деп таниды.

М. С. Сильченконың бұл монографиясы ұлы ақын мұрасы жөнінде күрделі мәселелерді орынды көтеріп, соны пікірлер айтуымен бірге олқылықтарға да бой алдырған. Арнайы зерттеуші болмаса, қарапайым оқушыға кейде зерттеушінің айтып отырған пікірі мен бұрыннан танымалы ой-пікірлердің ара жігін ажырата беру қиынға соғып отырады. Кейде зерттеуші Абайдың Шығысқа байланысты өлеңдерін талдағанда төл нұсқаға сүйенбей, жанама деректерге сүйенгендіктен, белгілі Шығыс ойшылының сөзін Шығыстың басқа бір ойшыл ақынына орынсыз таңылатыны бар. Мысалы, зерттеуші Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» деген өлеңіндегі Мұхаммед ибн Асхад Жалеледдин ад-Дауанидің пікірін Ә. Науаидікі деп көрсетеді. Бұл монографиялық зерттеу Абай мұрасы туралы жазылған еңбектердің ішінде ақын мұрасының күрделі проблемаларын танып білуге ат салысқан байсалды зерттеу ретінде абайтану тарихында өзіндік орны бар еңбек.

Абайдың қарасөздерінің зерттеле басталуы

Абайдың әдеби мұрасының көлемді де елеулі әрі қазақ әдебиетінің тарихында бұрын-соңды болмаған қайталанбас ерекшелігі бар саласы — оның қарасөздері. Абайдың атакты қарасөздері немесе ғаклиясы әлі күнге дейін осы мұраның ең аз зерттелген саласы. Бұл туралы арнайы зерттеулер соңғы кезде ғана жүргізілді.

Абай өлеңдері мен әндері төңкеріске дейін-ақ қазақ сахарасына мәлім болса, ал оның қарасөздері бұл дәрежеде танылмады. Ақынның өлеңдері ауызша, жазбаша түрде таралды да, оның қарасөздері жазба күйінде таралғанымен, қалың көпшілікке өлеңдеріндей мәлім бола бермеген.

Абайдың қарасөздері тұңғыш рет төңкерістен кейін ғана баспасөзде дүркін-дүркін үзінді ретінде жарияланып жүрді де, соңыра 1933 жылы ғана толығымен жарық көрді.

Ұлы ақынның ой түбіне терең шомудан, өз заманының шындығы тудырып отырған түйінді мәселелерін сарапқа салудан туған ғақлия сөздері — Абайдың дүниетанымы мен ішкі дүниесінің сырын танып білуде мәні бар құбылыс. Осы себептен де ұлы ақын мұрасын зерттеушілер оның дүниеге көзқарасын білуді, танытуды сөз еткенде, алдымен, өздерінің зерттеу объектісіне ақынның ғақлия қарасөздерін алып отырады. Өйткені Абайдың дүниеге көзқарасы, негізінен, осы қарасөздерінде молырақ та әрі жүйелірек көрініс берген.

Абай мұрасы туралы пікір айту мен ішінара зерттеу сипатындағы еңбектер төңкеріске дейін-ақ орын алғанымен, оның ғақлия қарасөздері туралы пікір баспасөзде тұңғыш рет 40-жылдар басында ғана айтыла бастады. Абайдың қарасөздері туралы мектепке арналған оқулықтар мен кейбір арнаулы мақалаларда бірсыпыра пікір айтылғаны болмаса, арнайы зерттеу жұмысы жүргізілмей келді. Абай қарасөздері соңғы дәуірде ғана ақынның дүниеге көзқарасын зерттеу жұмысында талданғанымен, оның табиғаты терең ашылып, арнайы түрде зерттелмеді.

Абай қарасөздерінің әдеби тұрғыдан арнайы зерттеу нысанасына алына бастауы Х. Сүйіншәлиев, М. Фетисов, Қ. Өмірәлиев т.б. зерттеу жұмыстарынан орын ала бастады. Бұлардың бірі Абайдың қарасөздерін түгел қамтып сөз етсе, екіншісі оны афоризм жанры тұрғысынан қарап отырды. Ал, үшіншісі, Абай қарасөздері публицистикалық табиғатын жекеше сөз етті.

Х. Сүйіншәлиевтің монографиялық зерттеуі Абай мұрасының осы күнге дейін арнайы түрде зерттелмей келген саласы — ақынның қарасөздерін, яғни күрделі де тың өзіндік ерекшелігі бар жанр табиғатын арнайы зерттеу нысанасына алуына назар аударды.

Автор еңбегі төрт тарауға бөлініп, Абай өмірбаяны мен шығармаларын, әсіресе, Абай қарасөзінің текстологиясы мен тақырыптық мазмұнын, жанрлық түрі мен стилін жеке-жеке талдауға алып, өзіндік ой танымын монографиялық еңбегінде баяндап, тұңғыш қадам жасады.

Еңбектің бірінші тарауы («Ұлы ақын — реалист») — зерттеушінің негізгі көздеген зерттеу нысанасынан тыс, тақырыпқа тікелей байланысы жоқ тақырып. Өйткені бұл тарау бұрыннан танымал Абай өмірбаяны мен шығармасы жайындағы белгілі пікірлерді қайта баяндағаны болмаса, зерттеуші тарапына өзіндік пікір айтылып, жаңа дерек көздері айтыла бермейді.

Үшінші тарауы да («Абай қарасөздерінің тақырыбы мен идеялық мазмұны») Абай қарасөздерін шартты түрде алынған бес түрлі тақырып маңына топтастырып жіктеген әр тақырып мазмұны өз алдына жеке-жеке талданып баяндалған.

Бұл тарауда да бұрынғы зерттеу мақалаларда айтылып жүрген ұғымдар шеңберінен аспауы себепті Абай сөзінің мазмұнын баяндауымен шектеліп, терең танымдық талдауларға бара бермеген. Кейде зерттеуші тереңірек ізденіп, мәселені анықтамай-ақ дәлелсіз тұжырымдар айтуға жол беріп те алады. Мысалы, Абай шығармасына аударма ретінде енген «27 сөзді» Абайдың өз шығармасы ретінде танып тұжырым айтады. Бұл екі тараудың бұл еңбекте орын тебуінің тек насихаттың, танымдық мәні бар, бірақ ғылыми ойды дамытарлық салмағы бар еді деуге келмейді. Жалпы казак әдебиеті, оның ішінде Абай мұрасының зерттелу тарихында етек алған ортақ олқылық осы зерттеу еңбегінде де орын алған. Мұндағы басты кемшілік 1959 жылғы казак әдебиетінің ғылыми-теориялық конференциясында айтылғандай бірін-бірі қайталау, бұрын әдебиеттану ғылымында мәлім емес жаңа документ, фактілерді тауып косудың орнына, баяғы жазылған еңбектердегі пікірлерді біраз өзгертіп, жаңартып, толықтырып қайта айтушылық та жатыр деген ескерту бұл еңбекте орын алды.

Бұл еңбекте келелі мәселе көтеріліп, тың пікірлер айтуға ұмтылған жағы екінші, төртінші тарауларда жатыр. Өйткені екінші тарауда («Абай қарасөздерінің текстологиясы мен зерттелуі туралы бір-екі сөз») тұңғыш рет Абай қарасөздерінің текстологиясына орай қолда бар дерек көздерін салыстыра отырып нақтылы пікір айтқан. Абай қарасөздерін зерттеуде нақтылы текстологиялық салыстыруларға сүйене отырып, оны бастапқы төлнұсқа қалпына келтіру жөнінде алғаш рет пікір көтеріп, өз ой байламдарын айта білген.

Х. Сүйіншәлиевтің елеулі ізденістер жүргізіп жаңа пікір айтуға ұмтылған тұсы да еңбектің төртінші тарауында («Абай прозасының түр, стиль, тіл ерекшеліктері») жатыр. Ұлы ойшылдың ешкімге ұқсамайтын, өзіне ғана тән ерекшелігі бар қарасөздерінің жанрлық түрін анықтауға бұрын да талай пікірлерде айтылған болатын-ды. Бірақ зерттеушілер пікірі бір жерге тоқайласа бермеді. Әркім өз ойын өз танымы тұрғысынан білдіріп жатты. Зерттеуші ғалымдар пікір таласына түсіп, жұрт мойындаған бір байламға келе алмауының себебі де бар. Өйткені Абай қарасөздерінің жанрлық, стильдік табиғаты бұрын-соңды казак әдебиеті тарихында орын теппеген зіндік ерекшелігі мүлде бөлек

дара жатқан жанаша әрі қайталанбас күрделі туынды болатын.

Х. Сүйіншәлиев осы соны құбылыстың табиғи болмысын өзінше танып, сырын шешуге баса назар аударуы өте орынды байсалды қадам еді.

Зерттеуші Абай қарасөздерін кейде «Абай прозасы» деп атау керек десе де, өз ойын белгілі бір ғылыми тұрғыдан нақтылы деректер келтіре отырып, нандыра дәлелдей алмаған. Қазақ әдебиеті тарихына Абай арқылы енген тосын жаңа жанрдың пайда болу себебі мен мұның өзі қалай, қайдан енген құбылыс деген сұрауды ғылыми негізде нақтылай шешуге бара бермеген. Мәселе осы тосын құбылыстың пайда болу жолы мен шығу төркінін анықтауда жатыр емес пе? Абай қарасөздерінің стильдік табиғатын танып-білуде ғылыми деректер көзіне сүйеніп барып дәлелдеуге сүйене алмауы себепті автор «Абай прозасының стилі Шығыс әдебиетінен ауысып келген стиль де емес, казак ауыз әдебиетіндегі белгілі ертегілік стиль де емес, орыс әдебиетінің мазмұны әсерінен пайда болған жаңа стиль»,— деп, жалаң пікірге, құрғақ топшылауға жол берген. Абай қарасөзі сияқты өзіндік айрықша ерекшелігі бар тосын құбылыс бұрын-соңды казак, не орыс әдебиетінің тарихында көрініс бермеген мүлде жаңа құбылыс.

Абай қарасөздерін, жанрлық тегі мен стильдік ерекшелік Шығыс әдебиетінде дидактикалық сарында жазылған «намерлердің» төркінімен салыстыра қарау керек тәрізді. ХІХ ғасырдың аяғындағы казак қауымының рухани қажеттілігіне сай казак әдебиетіне Абай ендірген өзіндік ерекшелігі басым қарасөздерді жаңа жанр тума стиль деп қарап, оның болмысы мен келу төркінін Абай мұрасы нәр алған Шығыстың рухани қазына көздерімен байланысты қарау әрекеті ғана жемісті нәтиже бермек. Абайдың ақындық кітапханасының рухани қазына көздеріне сүйене отырып салыстыра қарап талдай білсек, Абай қарасөздерінің жанрлық стильдік ерекшелігіне ұқсас деректерді табуға мүмкіндік бар. Осылар арқылы сенімді де дәлелді ғылыми тұжырымдар жасауға болар еді. Біз осындай деректердің бірі — Шығыс әлемінде ертеден бері мәшһүр болған Кейкавб ибн Вашамгирдің өз ұлына насихат етіп жазған «Кабус-намасы» (Шығыста «Насихатнаме») деп білеміз. Бұл кітап академик М. Әуезовтың Абай: «өзі білген кітаптардан алған адамгершілік, гуманистік, бұқарашылдық идеяларды өзінің ұстаздық, тәрбиелік керегіне жаратуға тырысады»,— деп айтқан деректер ауқымында жатумен бірге, бұл еңбектің дидактикалық характері мен жанрлық, стильдік ерекшелігі көп жағдайда Абайдың қарасөздерімен астасып сабақтасып жатады. Мұны

кездейсоқ құбылыс деп қарауға келмейді. Бұл кітапқа Абайдың өзінен бұрынғы, өз дәуіріндегі Орта Азия мен Татарстанның, Қазақстанның атақты ағартушы қоғам қайраткерлерінің бәрі де назар салмай өтпегенін осы кітаптың XIX ғасырда жергілікті халықтардың тіліне аударылуынан да көреміз. Өз замандастары айрықша көңіл бөлген бұл еңбекке олардың қайсысынан болса да Шығыс мәдениетін терең білген Абайдың назар салмауы мүмкін емес. Әрі Абайдың қарасөздерінің осы деректің насихаттық сипаты мен жанрлық, стильдік ерекшеліктерінің белгілі дәрежеде ұқсастығынан да байқалады. Бұл шығарманың жанрлық, стильдік ерекшелігін Абай өз ойын туған халқына насихаттауда творчестволық тұрғыдан жаңғырта пайдаланудан бой тартпаған.

Абай өз поэмаларында өзі ұстаз тұтынған Шығыс классиктерінің назирағәйлік дәстүрін творчестволық жолмен шебер қолданған сияқты, өзінің қарасөздерінде Шығыстық «намелердің» жанрлық, стильдік ерекшеліктерін өнерпаздық тұрғыдан пайдалана отырып, қазақ әдебиетінің тарихында бұрын-соңды болмаған өзіндік ерекшелігі бар жаңа бір тума жанрлық түр мен стильдік ерекшелікті ендірді.

Х. Сүйіншәлиев ұлы ақынның әдеби мұрасының шығыстық белгісі молырақ жағы оның қарасөздері мен поэмаларын арнайы сөз етсе де, бұлардың мазмұн, түр, стильдік ерекшелігін тереңірек зерттеп, тиісті деректерді талдай отырып қорытындыға келмей, ешбір деректерге, дәлелдерге сүйенбей жалаң тұжырым жасағаны байқалып тұр. Бұл кемшілік, әсіресе, зерттеушінің Абай дастандары туралы пікіріне де ашық көрініс берген. Зерттеуші Абай поэмалары туралы ой қорытқанда «Абайдың поэмалары өзінің мазмұн жаңалығымен де, стиль ерекшелігімен де көзге түседі. Бұл поэмаларды қазақ ауыз әдебиетінде қалыптасқан жыр, толғау, аңыздармен де, шығыстық кисса дастандармен де салыстыруға болмайды.

Абай поэмаларының бұл ерекшеліктері сөзсіз орыс әдебиетінің әсері. Ақын түр іздеу жолындағы табысы болды дерлік, кезіндегі қазақ әдебиетінде тосын бір жаңалық.

Көлемді зерттеу еңбегінде айтылып отырған осы пікір ешбір дәлелге, деректерге нақтылы талдауларға сүйенбей жалаң айтылған пікірі екені анық көрініп тұр. Өйткені орыс әдебиетінің Абайға ықпал еткені талассыз, бірақ өзінің өлеңдерінде жеткен биік көркемдік шеберлікке Абай поэмаларында жете алмағаны да мәлім. Осы себептен де Абай мұрасының білгірі М. Әуезов «Поэманың кейбір ұйқастары, кейбір кезде жол ішінде сөз құраулары Абайдың ақындық шеберлігіне, поэтикалық лексикасына жанаспайды», — десе,

тіпті Қ. Мұхаметханов: «Ескендірден» басқа поэмалар Абайдікі емес» деген пікір айтады.

Ал Абай поэмаларының ерекшелігі туралы тағы да М. Әуезов: «Абай поэмасының негізі Шығыстан алынған... Бұл жөнінде ол белгілі дәрежеде Шығыс әдебиетінде жүрген тұрақты бір дәстүрге соғады» деп таниды. Осы тәріздес пікірді академик М. С. Сильченко да қолдайды. Бұл пікірін М. Әуезов белгілі деректер көзімен нақтылы фактілерге сүйене отырып дәлелдеген. Бұл айтылған ой-пікірлердің бәрі де Х. Сүйіншәлиевтің Абай дастандарын Шығыс әдебиеті ықпалынан орынсыз дәлелсіз алып қашуының негізсіз екендігін көрсетеді. Абай қарасөздері мен поэмаларының түрі, стилі, олардың Шығыстық рухани қазына көздеріне қарым-қатысы «Абайдың қарасөздері» деген еңбегінде жасалған басты тұжырымның шындықтан шалғай, жаңылыс қадам жасағаны көрініп тұр. Автор еңбегінде бұл іспеттес елеулі олқылыққа жол берілуінің себебі зерттеп отырған нысанасының болмысына терең бойлап нақтылы тарихи дерек мағлұматтарға қол артпауында жатыр. Бұл іспеттес ортақ олқылықтың жалпы қазақ әдебиеті тарихын зерттеу ісінде орын тәпкен кемшін жайлар екенін 1959 жылғы қазақ әдебиетінің ғылыми-теориялық конференциясы: «Бір елеулі кемшілік әдебиеттану еңбектерінде ғылыми аппараттың жеткіліксіздігі мен ғылыми адалдықтың кемдігі. Әрбір ғылыми еңбек, егер ол жаңа, соны пікір айтуға талаптанса, алдымен белгілі фактіге, документке, дәлелге сүйенеді», — деп өте орынды атап өткен еді. Х. Сүйіншәлиевтің Абайдың поэмалары туралы зерттеуінің де басты кемшілігі де осы іспеттес олқылық болып отыр.

Абай қарасөздеріне байланысты зерттеу жүргізген ғалымдардың бірі проф. М. Фетисов болатын-ды.

Проф. М. Фетисов Абай қарасөзінің қазақ әдебиетінде пайда болу себебі мен оның шығу тегі туралы пікір қозғайды. Абай қарасөзінің шығу тегі туралы: «Публицистический жанр «қарасөз» восходит, с одной стороны, к классической литературе Востока, а с другой — к импровизаторскому искусству народных акынов», — деп, жалпылай отырып пікір айтса да бағдары дұрыс. Бірақ зерттеуші осы пікірін еш жерде дамытып, нақтылы деректер мен фактілер арқылы дәлелдеп, ғылыми тұрғыдан талдау арқылы сенімді қорытынды жасауға келе бермейді.

Абай қарасөздерін жанрлық жағынан негізінен публицистикаға жатқызады да, мұны қазақ әдебиетінің тарихындағы жанрлық және ұлттық ерекшелігі бар публицистика деп таниды. Осы себептен де зерттеуші «Қарасөз» Абая. своеобразное произведение национальной публицистики», —

деп, Абайдың қарасөздерін жанрлық жағынан түгелдей публицистикалық тұрғыдан қарауға бейім. Бірақ мұндай байлам жасауға Абай қарасөздеріндегі әр қилы жанрлық элементтер мен бұрын-соңды қазақ әдебиетінде болмаған ерекшеліктер негіз бере бермейді. Осы себептен де Абай қарасөздерін зерттеушілерді бәрі де бір түйінді пікірге келе алмай, тиянақты шешімін таппай жүр. М. Фетисовтың бұл пікірі Абай қарасөздерінің кейбір публицистикалық сипаты басым жақтарын негізге алғанымен, Абай қарасөздерінің жалпы жанрлық табиғатын ғылыми тұрғыдан тану әрекетінен ары бара алмаған олқылықты көреміз.

«Абай ғақлиясының идеялық проблемалары» деген тараудың атына қарағанда аса күрделі мәселе ретінде қойғанымен, мұнда да зерттеуші соны пікірлер көтерудің орнына, айтылып келе жатқан танымал пікірлерді қайталаумен шектелген. Немесе тың пікір айтуға тырысса да фактіге, сенімді дәлелге сүйенбей, жалаң тұжырымға жол беріп алған, мысалға алар болсақ, Абай халықтың тарихи рөлін тануы мен бағалауы орыстың революционер-демократтарының тұрғысында болды деген байлам айтса да, осы пікірін нандыра аларлық нақтылы фактіге, дәлелді дерек, мағлұматқа сүйене бермейді, болмаса осы мәселеге тікелей байланысы бар, бүгінге дейін әр түрлі бағытта түсіндіріліп жүрген «Сәулең болса кеуденде» деген Абай өлеңіндегі үш тарау қазына көздерінен келіп құйылатын, ғылыми үйлесім тақырыбы: «Билемесе бір кемел. Көп шуылдақ не табар», «Имансыздық намазда Қызылбастың салған жол», «Единица кеткенде, Не болады өңкей нөл», — деген іргелі танымдарға соқпай кетуін қалай түсінеміз.

Абай афоризмдерін ол Абай публицистикасының арнаулы жеке жанры ретінде тануы себепті әр афоризмнің мазмұнын жеке-жеке тақырып ретінде қарастырып, шамадан тыс ұсактатып алған. Абай афоризмдері әлі күнге дейін нақтылы талдау нысанасына алынбай келеді деуі де дұрыс. Бірақ осы тұрғыдан қарағанда Қ. Өмірәлиевтің: «Абайдың нақыл сөздері» (афоризмдері), 1957 деген тырнақалды еңбегін ескермей кетуі қалай? Бұл еңбек М. Фетисовтың еңбегімен ертерек шығуымен әрі алғаш рет Абай афоризмдерін тақырыптарға бөліп, олардың шығу төркіндеріне дейін пікір жүгіртіп өзінше талдау жүргізуімен ерекшеленетіні бар. Абай шығармаларындағы дидактикалық сарынның белгілі дәрежеде орын алу себебін Қ. Өмірәлиев сол кездегі Абай өмір сүрген ортаның мәдени дәрежесі мен сол ортаның рухани талабына байланыстыра қараған. Абай афоризмдерін оның өлеңдері мен қарасөздерінен ажырата отырып, алты түрлі тақырыптың аумағында сөз етіп, оған байланысты

текстілерді қосымша ретінде беріп отырған. Бұл еңбек үлкен зерттеу мақсатын алға қоймаса да, алғаш рет Абай афоризмдерін арнайы бөліп сөз еткен тұңғыш бастама еңбек болуы себепті де қалың оқырман тілегіне орай екінші рет басылым көріп отыр. М. Фетисовтың «Абай Құнанбаевтың публицистикалық стиль ерекшелігі» деген тарауы да күрделі мәселені көтергенімен, оны нақтылы қарастырмай, құрғақ журналистік сөзбұйдаға салып созып алған. Абайдың айрықша ерекшелігі бар шығармасы — оның қарасөздерінің стильдік ерекшелігін зерттегенде М. Фетисов тәлнұсқаның өзіне тікелей сүйенбей, аударманың негізіне сүйеніп пікір айтуы — ғылыми тұрғыдан алғанда нағымды да сенімді бола бермейді. Стильдік ерекшелік аудармада түпнұсқамен салыстырғанда қаншалықты шебер аударылды десек те табиғи қалпы сақтала бермейді, өзгерістерге ұшырап отырады. Осы себептен де Абайдың стильдік жағынан айрықша ерекшелігі бар қарасөздерінің стильдік табиғатын тәлнұсқаның өзіне сүйенбей, оның аудармасына сүйеніп жүргізудің ғылыми беріктігі бола бермейтіні бар. Зерттеушінің Абай қарасөзінің негізгі стильдік ерекшеліктері деп көрсеткендері (афоризм, диалог, монолог, мақал-мәтел, сұраулы, лепті сөйлем, дидактизм т.б.) бұрынғы зерттеу еңбектерінде бар, одан айырмашылығы аз деректер. Осы себепті бұл көлемді еңбектің ғылыми салмағынан гөрі орыс оқырмандары үшін ұлы ақын мұрасының болмысын таныту жолында үлкен насихаттық орны бар туынды болып шыққан.

Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары

Мұхтар Әуезовтың Абай мұрасын ғылыми тұрғыдан танып-білу жолында жарты ғасырға таяу толассыз ізденіс үстінде туған көп салалы ғылыми-зерттеу еңбектері абайтанудың қол жетпес заңғар биігіне айналып отыр. Бұл еңбектердің нәтижесінде М. Әуезов қазақ әдебиеті тарихының іргелі де өнікті саласы абайтанудың негізін салушы әрі ол мұраны ғылыми-творчестволық жолмен бүкіл әлем халқына таныту арқылы да әдебиеттану саласында қайталанбас дарынды тұлға ретінде танылып, мойындалды. Абай мұрасын терең бойлай танып-білу мен насихаттау жолында атқарған ұлан-ғайыр еңбегі қазақ әдебиеті тарихында теңдесі жоқ ұлттың рухани қазыналы байлығына айналып та үлгерді.

«Абай» журналына ұлы ақын мұрасы жөнінде мақалалар жазып, Абайдың қайтыс болуына жиырма жыл толуына орай ақын мұрасын жинастырып, өмірі мен творчествосын зерттеуге кіріскен. М. Әуезов ғұмырының соңына дейін то-

лассыз іздену үстінде болды. Абай мұрасын зерттеу — автордың дем беруші рухани қайнарына айналды. Ол мұра жөнінде жазылған М. Әуезовтың көп салалы ғылыми-зерттеу еңбектері мен көп томды ұлы эпопеясын жазуы — ғылыми-творчестволық зор мақсаттың шын мәнінде жүзеге асуының бұлтартпас дәйекті айғағына айналды. Тек қана бір ақынның мұрасы жайында бір ғана зерттеушінің соншалықты орасан зор көлемде ғылыми-творчестволық зерттеу жұмысын жүргізуі мен бүкіл әлем оқырманын табындырған көркім шығармалар жазуы әлем әдебиеті тарихында кездесе бермейтін бірегей құбылыс.

М. Әуезовтың ұзақ жылдар бойы жүргізген ізденіс үстінде туған ой-пікірлері түгелге жуық «Әр жылдар ойлары» деген атпен басылым көрген монографиялық еңбегінің желісіне сіңісіп отырған. Бұл еңбек автордың ұлы ақын мұрасына арналған жоғары оқу орындарында абайтанудың арнаулы курсынан оқылған дәрістері арқылы жинақталған ой-пікірлері мен танымдары болатын-ды. Өйткені осы монографиялық еңбегіне дейін мұрасының әртүрлі салаларын өз алдына жеке сөз етіп, ізденістер жүргізіп келсе, сол жан-жақты ізденіс үстінде туған ойлары мен танымдарын түгелге жуық қамти отырып ғылыми негізде хронологиялық желіге түсіріп баяндап берген. Мұнда көзделген басты міндет — Абай мұрасының сырын, болмысын танып білу мен қалың оқырман қауымға таныту болуы себепті де, ол ақын мұрасын тұтас қамтып көптен бері айтып, жазып келе жатқан ой танымдарын өзі ұстанған хронологиялық желісіне шебер түрде сіңімді өріліп, үйлесім тапқан табиғи тұтастықты көреміз.

Абай мұрасын тұтас қамтып зерттеу нысанына алғанда хронологиялық желіні қолдану мақсаты — Абайдың ақындық өнері мен дүниетанымындағы өзгерістер мен толысудың, іштей түлеп рухани қорлаудың эволюциялық даму жолын көрсетуде жататын-ды.

Еңбектегі назар аударарлық ерекшелік — Абайдың әдеби мұрасының тұтас қамтылып, ақындық мәдениеті мен көркемдік шеберлігінің даму жолдары, дүниетанымы мен рухани өсуінің эволюциясын хронологиялық желіге сүйене отырып әрі ақын творчествосындағы өзгерістер мен бетбұрыстардың себебін сол дәуірдің тарихи шындығымен сабақтастыра қарап, сырын ашып саралауда жатыр.

Елуінші жылдар ішіндегі зерттеулерінде М. Әуезов Абай мұрасы жайында кейбір талас тудырған күрделі мәселелерге көңіл аудара бастады. Әсіресе, Абайдың әдеби мектебі, немесе Абайдың шәкірт ақындары туралы қолдан қоздырылған, бірақ ғылыми ойдан тыс, саяси-идеологиялық мақсат көздеген теріс бағыттағы ой-танымдарымен пікір таластырып, өз

көзқарасын қорғау жолында күреске түсті. Ұтыстар да, ұтылыстар да болып жатты. Бұл саладағы күресте ақыры шындық жеңді, бірақ кешігіп келді...

Бұл тұста кейбір зерттеушілер тарапынан Абай ақындығының алғашқы жылдарындағы шығармалары ешбір ғылыми дәлелсіз сыңаржақтықпен терістеле бастады. М. Әуезов бұл мәселеге де ерекше көңіл аударып, алғашқы жылдардағы ақын шығармаларының сыры мен қырын ғылыми тұрғыдан тереңдей аша отырып, пайдасынан зияны басым ғылыми ойға жат нигилистік пікірдің жалғандығын батыл әшкереледі.

Бұл тұста М. Әуезовтың айрықша назар аударып көтерген мәселелері, көбінесе, теориялық ғылыми тұрғыдан қойылған Абай мұрасының халықтығы мен реализмі және реалистік дәстүрдің ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиеті тарихында орын тебуі болатын-ды. Бұл іспеттес күрделі тақырыптар жөнінде пікір қозғалғанда өзі сүйенген нақтылы деректер көзі мен ой танымдарының желісіне үнемі Абай шығармаларын арқау етіп пікір түйетін ерекшелікті көреміз.

Абайтанудың бірегей білгірі ретінде танылған М. Әуезовтың ұлы ақын мұрасын танып білу жолындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарының ауқымы, байқап отырсақ, ғылымның өзі іштей тезистік желі ретінде ұстанған сегіз салаға бөлініп, үнемі сол сегіз саланың ауқымында жүргізіліп келген тетігі барын аңғарамыз.

Бұларды Мұхтар Әуезов абайтанудан жарияланбаған архив деректеріндегі қолжазбасында:

1. Проблемы источниковедения и текстологической редакционной работы над наследием Абая.
2. Проблемы научной биографии Абая.
3. Проблемы народности Абая.
4. Проблемы отношения творчества Абая к русской литературе.
5. Проблемы отношения творчества Абая к Востоку.
6. Проблемы окружения Абая и его литературной среды.
7. Проблемы традиций Абая в казахской демократической литературе начала XX века.
8. Проблемы традиций Абая в казахской литературе, — деп арнайы түрде атап көрсеткен болатын-ды.

Абайтанудың негізін салған әрі ол мұраны ғылыми тұрғыдан меңгеру жолында тарихи еңбек атқарған М. Әуезов артына ұлан-ғайыр көркем туындыларын, әсіресе, атакты «Абай жолы» эпопеясы мен ұзақ жылдарғы ізденуден туған ғылыми-зерттеу еңбектерін қалдырды.

Ұлы ақын мұрасы жолындағы ізденістері мен ХХ ғасырдың ұлы туындысы аталған «Абай жолы» эпопеясы — қазақ

елінің өткені мен бүгінгі дәуірінің рухани көпіріне, яғни дәстүрлер жалғастығына айналуда. Енді, Абай мұрасының сыры мен қырының мән-мағынасын М. Әуезовтың абайтану саласындағы ғылыми еңбектері мен «Абай жолы» эпопеясы арқылы танып-білетін рухани ғажап құралға ие болудамыз.

М. Әуезов — ұлыларға тән көп қырлы дарын иесі. Оның көркемдік әлемі мен жарты ғасырға жуық Абай мұрасы туралы ғылыми-зерттеу еңбектерін танып білу жолында ғалымдар тарапынан атқарылар көп салалы аумағы мол арналы міндеттерді алға тартады.

Айтулы дарын иелерінің творчестволық өмірінде құлай берілген әрі ұзақ ізденуден туатын жан сыры ретінде жазылатын бас шығармасы болмақ. М. Әуезовтың мұндай туындысы — «Абай жолы» эпопеясы. Бірақ осы ұлы туындының жазылу тарихы мен дүниеге келу жолындағы сүйенер негізі, рухани қайнар көздері — Абайдың өмірі мен шығармаларына, оның өмір кешкен дәуірі жөнінде ізденген, сарыла зерттеген ғылыми-зерттеу еңбектеріне келіп тірелмей тұра алмайды. «Абай жолын» жазу үстінде М. Әуезов әрі ғалым, әрі жазушы ретінде екі салада қатар ізденді. Осындай теңдесі жоқ іздену нәтижесінде абайтану саласында ғылыми негіздегі өз тұжырымдары мен ұлы ақын жайында жазылған ұлы туындысын дүниеге әкелді. Осы екі жақты ғылыми-творчестволық ізденістің өз өмірінде ерекше орын алғанын терең сезінгені себепті де: «...жазушының тарихи тақырыпқа шығарма жазуы, ең алдымен, ғылымдық, зерттеушілік ұзақ еңбекті қажет етеді. Әуелде мен Абайдың өмірбаянын толықтырып жазған едім. Сол жұмыстың кезінде, кейін жазылатын романға керек деректің бірталайы қолыма түсті... Екі саладағы еңбек біріне-бірі сүйеніш болып, жалпы Абай жайындағы білімді толықтыра түсетіндей болу керек деген қорытынды ниетке бекідім», — деп арнайы түрде қайырыла ескертіп өтетіні бар.

«Абай жолы» эпопеясына негіз болып қаланған деректер көзі мен жазылу, жариялану тарихын ғылыми тұрғыдан терең танып білу үшін, қандай зерттеуші болса да М. Әуезовтың абайтану саласындағы ғылыми-зерттеу еңбектерінде көтерген көп қырлы күрделі мәселелерге соқпай өте алмайды. Себебі эпопеяның бас кейіпкерінің өзі интеллектуалды өнер иесі болғандықтан, ол мәселелерді саралап жете білу — шешуші мағына алатын қажеттікке айналмақ. Осы айтылған ерекшеліктерді терең танып-білген жағдайда ғана «Абай жолы» эпопеясының жазылу тарихы мен ол сүйенген рухани, тарихи дерек көзі ретінде абайтанудан жазылған зерттеу еңбектердің мән-мазмұнына дендей кіріп

танып білсе болады. Абай мұрасы М. Әуезовтың ғылыми-творчестволық еңбектерінде басты орын алуы себепті, зерттеушінің абайтану саласындағы ғылыми іздену жолдарын зерттеп танып-білу мәселесі алға қойылады. Осыған орай жазушының «Абай жолы» эпопеясындағы Абай мұрасы жайындағы өзіндік қайталанбас ерекшелігі бар зерттеулер де, көркемдік баяндаулары да бірге қарастырылады.

М. Әуезовтың жиырма томдық шығармалар жинағында абайтану саласында жазылған еңбектері түгелге жуық беріліп, олардың бәріне де арнайы ғылыми түсініктемелер жазылды. 1938 жылы ойшыл ғалымның «Абайтанудан жарияланбаған материалдары» деген атпен көлемді еңбегі басылым көрді. Бірақ бұл басылым отыз баспа табақтан астам көлемде даярланса да, баспаның «қырағы» бас редакторы тарапынан он баспа табағы баспаға берілмей, берілгенінің өзі жырымдалып, күзеліп шықты. Бір жақсысы, бұл басылымда негізінен ғалымның Абай жайындағы әр жылдары қағаз бетіне түсірілген ой тезистері, ой таным қаймақтары тұңғыш рет жарияланып, ғалым лабораториясының сыры танымал болып отыр. Осы еңбекпен бір жылда қатар басылым көрген «Абайтану библиографиялық көрсеткіш» те М. Әуезов қаламынан туған, басылым көрген деректердің бәрін қамти отырып, тақырыптық жүйемен салалап беру арқылы да ғалымның абайтану саласындағы еңбектерімен толық таныстырып, мәлімет бере кетеді.

«Абай» энциклопедиясында да М. Әуезовтың абайтану саласындағы еңбектері мен зерттеулері өз көрінісін толық тауып, оқырманға көмекке келгелі отыр.

Мұхтар Әуезовтың абайтану тарихындағы орны мен сол жолда жазылған ғылыми-зерттеу еңбектері жайында осы жолдар авторы тарапынан 1982 жылы «Ғылым» баспасынан «Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары» деген көлемді монографиясында қамтылған болатынды. Абайтану тарихи саласында М. Әуезов атқарған тарихи еңбектің желісін танып-білуді қалаған оқырманның назарына сол басылымды ұсынамыз. Осымен абайтану тарихындағы Мұхтар Әуезов дәуірің аяқтап, абайтанудың М. Әуезовтен соңғы дәуірін келесі кітапта баяндаймыз. Ол кезең 1965 жыл мен 1995 жылдар аралығын қамтып, ұлы акынның 150 жылдық мерейтойын қамтумен шектелмек.

I тарау

1. Жұмалиев Қ. Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі. Алматы, 1948. Исмайылов Е. Абайдың зерттелуі жөнінде М. О. Ауэзов. Сборник статей к его шестидесятилетию. Алма-Ата, 1959. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Алматы, 1959 ж. Жиреншин Ә. Абай Құнанбаев. Алматы, 1950, Сильченко М. С. Об изданиях Абая к изучению его наследия.
2. Исмайылов Е., Бекхожин Қ. Абай (сын-библиографиялық материалдар, өлеңдер және библиография). Алматы, 1940. Н. Сәбитов. Абай. Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, Алматы, 1946.
3. Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. Қызылорда, 1933, 18-б.
4. Әуезов М. Қазақ халқының ұлы ақыны. Уақыт және әдебиет. Алматы, 1962, 371-бет.
5. Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. Қызылорда, 1933, 17-б.
6. XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармасы. Алматы, 1962, 154-бет.
- Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. Қызылорда, 1933, 18-б.
7. «Әйел теңдігі», 1927, № 2, 57—61. Кисса. Біржан сал мен Сара кыздың айтысқаны. Қазан, 1898 жыл.
8. «Әйел теңдігі», 1927, № 2, 59-бет.
9. «Әйел теңдігі», 1927, № 2, 61-бет.
10. Әуезов М. Әр жылдар ойлары, 1959, 15-б.
11. «Дала уалаяты». 1889, № 48.
12. «Түркістан уалаяты», 1876, 8 апрель.
13. «Дала уалаяты», 1894, 22 май.
14. «Дала уалаяты», 1845, № 43.
15. Абайдың әдеби-мемориалды музейінің материалдарынан. Тізбе №24.
16. «Семипалатинский листок», 1905, 27 29 октябрь. Д. М. Львович «По киргизским степям» (путевые очерки). СПб., 1914.
17. Абайдың революцияға дейінгі басылған өлеңдері жайлы. «Жұлдыз», 1963, № 5, 147—153-б.
18. Кисса «Кнэз блан Зағифа», Қазан, 1897. 15-б.
19. Кисса Бактияр. Уфа, 1916, 32-б.
20. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Алматы, 1959 ж.
21. Кисса «Кнэз блан Зағифа». Қазан. 1897, 7-б.
22. Қазақтың халық жұмбақтары. Алматы, 1959, 6, 187-б.
23. Кисса «Кнэз блан Зағифа», Қазан. 18?.. 13-б.
24. Сонда.
25. Кисса «Кнэз блан Зағифа», Қазан, 1897. 14-б.
26. Сонда.
27. Марғұлан Ә. Абайдың қолжазбасы. Қазақ әдебиеті. 1963. 16 август.
28. «Насихат-Қазақия», Уфа, 7—8-б.
29. Абайдың жана өлеңдері. «Лениншіл жас», 1963, 8 декабрь.
30. «Насихат-Қазақия». Уфа, 1909, 29-б.
31. Өмірәлиев К. Тағы да Абай текстологиясы туралы. «Қазақ әдебиеті» 1957, 8 март.
32. Жиреншин Ә. Абай және орыстың революционер-демократтары. Алматы, 1959, 15—16-б.
33. Ленин В. И. Шығармалар толық жинағы, 24 том, 135-б.
34. «Простор». 1963, № 5 стр. 116.
35. В. И. Ленин. Шығ. толық жинағы, 25-том, 586-б.
36. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. Алматы, 1960. 172-б. Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. Алматы, 1958, 35-б. Мұқанов С. Өсу жолдарымыз. Алматы, 1960, 595-б.

37. Жиреншин Ә. Абай және орыстың революционер-демократтары. Алматы, 1959, 15—16-б.
38. «Насихат-Қазақия», Уфа, 1909, 1-б.
39. Сонда, 32-б.
40. Сонда, 12-б.
41. Сонда, 5-б.
42. Сонда, 5-б.
43. «Насихат-Қазақия», Уфа, 1909, 26-б.
44. Бұл да сонда.
45. Сонда, 26-б.
46. Сонда, 27-б.
47. Сонда, 27-б.
48. Жиреншин Ә. Абай Құнанбаев. Алматы, 1950, 11-б.
49. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Алматы, 1959, Жиреншин Ә. Абай және орыстың революционер-демократтары. Алматы, 1959. Қоңыратбаев Ә. Кәкітай — көрнекті әдебиетші. Қазақ тілі мен әдебиеті, 1959, № 7.
50. Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұлының өлеңі СПб, 1909.
51. С. Торайғырұлының. Толық шығармалары жинағы. Қызылорда, 1933, 125-б.
52. Сонда, 124-б.
53. Сонда, 124-б.
54. Сонда, 177-б.
55. Сонда.
56. С. Торайғырұлының толық шығармалар жинағы. Қызылорда, 1933, 181-б.
57. «Айқап», 1913, № 4, 68-б.
58. Памятная книга Семипалатинской области на 1898 г. С. 19. Семипалатинск.
59. Русское богатство, 1896, № 8. «Дала уалаяты». 1896, № 43.
60. «Дала уалаяты», 1889, № 7. «Астраханский вестник», 1898, № 1181.
61. «Ал-шархият». Москва, 1914, С. 224—227.
62. «Сибирский студент», 1915, № 3—4.
63. Кисса «Кнэз блан Загифа», Казан: 1897. Зейнелғабиден ибн-Әміре әл-Жауһари әл-Омскауи. «Насихат-Қазақия». Уфа, 1909.
64. «Россия Киргизский рай. СПб. 1903, стр. 204.
65. «Семипалатинский листок» 1905, 26—27 ноябрь. Кеннан Дж. Сибирь и ссылка. 1906, С. 26. Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела импер., РГО. Вып. 111, 1907, С. 1—8, г. Семипалатинск. Львович Д. М. По киргизской степи. Петроград, 1914.
66. Затаевич А. В. Исследования, воспоминания, письма и документы, Алма-Ата, 1958, С. 241.
67. «Сибирский студент». 1915, № 3—4, С. 73—74.
68. «Сибирская жизнь» 1916, 27 март.
69. Абайдың әдеби-мемориалдық музейі. Тізбе № 78, 3-б.
70. Сонда; тізбе № 66.
71. Песенная культура казахского народа. Алма-Ата, 1966, С. 374.
72. «Әдебиет майданы», 1934, № 11—12.
73. Жиреншин Ә. Абай және орыстың революционер-демократтары. Алматы, 1957, 12-б.
74. Кәкітай Ысқақов. Кітапта: Абай Құнанбайұлының өлеңдері. СПб. 1909. 107-б.
75. Марғұлан Ә. Абайдың жаңадан табылған қолжазбалары. «Социалистік Қазақстан», 19:., 21-сентябрь.
76. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Кітапта: Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы, 2 том. 1961, 337-б.
77. Зейнелғабиден ибн-Әміре әл-Жауһари әл-Омскауи. Насихат-Қазақия», Уфа, 11—17-б.

II тарау

1. «Абай», 1918, № 1, 1-бет.
2. Сонда, 12-бет.
3. Абай, 1918, № 5, 5-бет.
4. Абай, 1918, № 2.
5. Совет Одағы Ком. партиясы съездерінің, конференцияларының және Орталық Комитет Пленумдарының қарарлары мен шешімдері. Алматы 1955ж. 1-бөлім, 595-бет.
6. Сонда, 449-бет.
7. С. Нұржанов. Абай термесі. Орынбор, 1917 ж.
8. «Ақжол», 1921, 19 июнь.
9. «Ақжол», 1921, 19 июнь; «Еңбекші қазақ», 1922, 31 декабрь; Степная правда, 1922, 27 октября.
10. Бөрнийаз Күлеев. Абай кітабы басылатын болды. «Ақжол», 1922, 14.IX.
11. Ақжол, 1921, 14.IX.
12. Абай Құнанбайұлының өлеңдері. «Татарстан» баспасы, Казан, 1922.
13. Абай Құнанбайұлының таңдамалы өлеңдері. 3-басылуы. Түркістан республикасының баспасөз таратушы мекемесі. Ташкент, 1922.
14. «Шолпан», 1922, № 4—5.
15. Қоңыр. Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі. «Шолпан», 1922, № 4—5, 125-бет.
16. Сонда.
17. С. Мұқанов. Қара тактаға жазылып жүрмеңдер, шешендер. «Еңбекші қазақ», 1923, 1 март.
18. Жансүгіров Лияс. «Абайдың әйел теңдігіне ат салысуы». Әйел теңдігі. 1927, № 2.
19. Жансүгіров Лияс Абай кітабы. Тілші, 1923, 8 май.
20. Сонда.
21. Сонда.
22. Сонда.
23. Ғ. Сағди. Абай. «Ақжол», 1923, № 355, 356, 359, 363, 369, 372.
24. Сонда. № 363.
25. Е. Исмаилов. Абайды зерттеу жөнінде. Шестидесятилетие М.О.Ауэзова (сборник статей). Алма-Ата, 1959, стр. 164—165.
26. Проф. Ғ. Сағди. Науаи һәм Абай, қолжазба, өзбек тілінде жазылған 1947 жылы.
27. «Ақжол», 1923, № 256.
28. Сонда, № 572.
29. Ғ. Сағди. Науаи һәм Абай, қолжазба, Ташкент, 1947.
30. Жиреншин Әбіш. Абай және орыстың революцияшыл демократтары. Алматы, 1959, 19-бет.
31. «Ақжол», № 369.
32. Сонда, № 359, 372.
33. Сонда, № 356.
34. «Ақжол», 1923, № 369.
35. Ғ. Сағди. Келешек дүниесіндегі тіл, әдебиет және олардың өсу жолдары. Казан. 1926, 85—86-бет.
36. «Ақжол», 1923, № 372.
37. «Сана». 1924 № 2—3; «Жас қазақ», 1924, № 7—8; «Ақжол», 1924, 30.IY.
38. VI. С. Мұқанов. Қазақ әйелі һәм Кеңес өкіметі. Қызылорда, 1924, 24-бет; «Жас қайрат», 1924, №8—11, 22—26-бет; «Таң», 1925, 1—4; «Еңбекші қазақ», 1925. 28—29.VIII. «Ақжол», 1924, № 6.
39. «Ақжол», 1924, 23.VI.
40. Сонда.
41. Еңбекші қазақ, 1925, 24 август.
42. В. И. Ленин., Шығармалар, Алматы, 33 том, 37-бет.

43. С. Мұқанов. Әркім өзінше ойлайды. Жана әдебиет, 1928, № 3, 131-6.
44. Сонда, 131-бет.
45. Ы. Мұстамбайұлы. Біздің таластарымыз. Қызыл Қазақстан, 1927, № 2.
- Ы. Мұстамбайұлы. Поэт Абай и его философия. Советская степь, 1928, 22 август, Ы. Мұстамбайұлы: Абай. «Жана әдебиет», 1928, № 7—8.
- Ы. Мұстамбайұлы. Ақын Абай және пәлсапашыл Илияс туралы. «Еңбекші қазақ», 1929, 10 январь.
46. «Қызыл Қазақстан», 1927, № 2, 50—51-бет.
47. Илияс Кабылов. Философия казахского поэта Абая и ее критика. Советская степь., 1928, 2 август.
- Илияс Кабылов. Тағы да Абай және абайшылдар туралы. «Еңбекші қазақ», 1929, 20 ноябрь.
48. Сонда.
49. Ы. Мұстамбайұлы. Абай. «Жана әдебиет». 1928, № 7, 33-бет.
50. Сонда, 33-бет.
51. Аршурини. Заметка о национальной литературе «Новый восток», 1928, №23—24. стр. 33.
52. Литературная энциклопедия. Москва, 1930, Т. 1. стр. 5—6.
53. Литературная энциклопедия. Москва, 1931, Т. 5. стр. 19.
54. Қайыпназаров Мұстафа. Қазақ поэзиясы Октябрьдің ХІ жылдығында. «Қазақстан большевигі», 1932, № 10.
55. Шашкин Зейін. Лениншіл сын үшін күресу керек. «Социалистік Қазақстан», 1932, 12 август.
56. Кабулов Илияс. Философия казахского поэта Абая и ее критика. «Советская степь», 1923, 2.VIII.
57. Қайыпназаров Мұстапа. «Әдебиет майданы», 1932, № 1, 16-бет.
58. «Әдебиет майданы». 1932 ж, № 1, 11—12-бет.
59. Сәбит Мұқанов. Абайды тану жолындағы пікірлер. «Қазақ әдебиеті», 1934, 29.XI. Мұхтар Әуезов. Абайдың туысы мен өмірі. Абай. Толық жинақ. Алматы, 1933, 329—385-бет; Бейсембай Кенжебаев. Абай туралы пікірлер. Әдебиет майданы, 1935, № 1, 2; Әлжанұлы Шарапи. Абайдың педагогика туралы көзқарасы. Әдебиет майданы, 1934, № 11—12; Қуанышұлы Қадір. Абай. «Әдебиет майданы 1934, № 11—12; Мұсатай Ақынжанов Баспасөзде алашорда идеологиясының қалдығымен күресейік. Ауыл коммунисті. 1937, № 3; Рақымжан Жаманкұлұлы. Таныстыру (алғы сөз). Абай. Тандамалы өлеңдері. Алматы, 1934, I. VII.
60. Әлжанұлы Шарапи. Абайдың педагогика туралы көзқарасы. «Әдебиет майданы», 1934, № 11—12, 27-беттер.
61. Сонда. 25-бет.
62. Жаманкұлов Р. Абай. Тандамалы өлеңдері. Алматы, 1934, 3-бет.
63. Илияс Жансүгіров. Алғы сөз. Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. Қызылорда, 5—68-беттер. Сәбит Мұқанов. 20-ғасырдағы қазақ әдебиеті. Қызылорда, 1932 ж; М. Баталов и М. С. Сильченко. Очерки по истории казахской литературы. Алма-Ата, Москва, 1933.
64. Илияс Жансүгіров. Кітапта: Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ, Қызылорда, 1933, 23-бет; Илияс Кабылов, Философия казахского поэта Абая и ее критика. Советская степь. 1928, 2.VIII. М. Мұстамбаев, Поэт Абай и его философия, Советская степь, 1928, 22 август; Ғаббас Тоғжанов. Абай. Алматы-Казан, 1935; Әзімбай Лекеров. Абай және оның дәуірі. «Әдебиет майданы», 1934, № 11—12; Санжар Аспандияров. Қазақ тарихының очеркі. Алматы, 1935, 69—73-беттер; Әмина Маметова. Абай кезеңінің дана ақыны. «Әдебиет майданы», 1934, № 11—12; Әмина Маметова. Абайдың қайтыс болғанына 30 жыл толды. «Ауыл мұғалімі», 1935, № 3.
65. «Әдебиет майданы», 1934, № 11—12, 60-беттер.
66. Ғ.Тоғжанов. Абай. Алматы — Казан, 1934, 44-бет.

67. Сонда, 74-бет.
68. Сонда, 36-бет.
69. Е. Исмайылұлы. Шашкин З. Абайдың поэтикасы. Әдебиет майданы, 1934, № 11—12.
70. Сонда, 105-бет.
71. Сонда, 113-бет.
72. Сонда, 113-бет.
73. «Советская степь», 1928, 2.VIII.
74. «Советская степь». 1928, 22.VIII.
75. Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. Қызылорда, 1933, 43—44-бет.
76. «Әдебиет майданы», 1934, № 11—12, 32-беттер.
77. Сонда, 42-бет.
78. «Правда», 1937, 10 февраль.
79. Слава русского народа. «Правда», 1937, 10 февраля.
80. Қаратаев М. Пушкин және қазақ әдебиеті. «Әдебиет майданы», 1937, № 2.
81. Сонда.
82. С. Мұқанов. Қара тактаға жазылып қалып жүрмендер; шешендер. «Еңбекші қазақ», 1923.
83. С. Мұқанов. Абайды тану жолындағы пікірлер. «Қазақ әдебиеті», 1934, 29 ноябрь.
84. С. Муканов. Попытка зачислить Абая в алашординцы. «Казахстанская правда», 1936, 22 октябрь.
85. С. Мұқанов. Абай — халық ақыны. «Әдебиет майданы», № 4, 5.
86. Ақынжанов М. Баспасөзде алашорда идеологиясының қалдығымен күресейік. «Ауыл коммунисті». 1937, № 5.
87. Социалистік Қазақстан», 1936, 20 май.
88. «Қазақ әдебиеті» 1937, 31 декабрь.
89. Литература и искусство Казахстана, 1934, № 7, стр. 35.
90. С. Мұқанов. Абай — халық ақыны. «Әдебиет майданы», 1937, №4, 5.
91. М.Әуезов. Ақын аға. (Абай жолы романының алғашқы варианты). Алматы, 1951.
92. Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. II том. Алматы, 1940, 270-бет.
93. М.Әуезов. Абай ақындығының айналасы. Әдебиет майданы, 1934, № 11—12, 15-бет.
94. Әуезов Мұхтар. Абайдың туысы мен өмірі. Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. Қызылорда, 1933, 329—385-беттер; Мұхтар. Абай ақындығының айналасы. «Әдебиет майданы», 1934, № 11—12. М. Ауэзов. Абай — казахский классик. Литература и искусство Казахстана, 1935, № 2, стр. 5—9; Әуезов М. Абайдың идеялық мәдени іздеулері. «Әдебиет және искусство», 1939, № 6 80—85-беттер; Әуезов М. Абай жайын зерттеушілерге. «Екпінді», 1940, 17 июнь; Әуезов М. Абай юбилейі туралы. «Қазақ әдебиеті». 1940, 5 январь.
95. «Ақжол», 1923, № 363.
96. Әуезов М. Абай ақындығының айналасы. «Әдебиет майданы», 1934, № 11—12.
97. «Әдебиет майданы», 1934, № 11—12, 15-бет.
98. Сонда, 19-бет.
99. «Әдебиет майданы», 1934, № 11—12, 16-бет.

III тарау

1. Токмағамбетов А. Абайдың үш кітабы. «Социалистік Қазақстан», 1945, 31 июнь; Майдандағы Абай кітаптары. Кызыл Армия, 14.VIII.

- Ритман-Фетисов С. Абая до Берлина. «Прииртышская правда», 1945, 17 июня.
2. С. Төлешов. Абай. «Социалистік Қазақстан», 1944, 18 сентябрь.
3. «Майдан», 1945, № 2:
4. Көкбай. Абай — ақындардың ұстазы. «Социалистік Қазақстан», 1945, Бейсенғали. Өнер табам десең орысша оқы. «Қызыл жұлдыз», 1945, 15 август.
5. Ғ. Сағди. Абай. «Ақжол», 1923, № 359.
6. Киреев Ф. Новые данные к биографии Абая Кунанбаева. Казахстан, 1947, № 7.
7. Ритман-Фетисов. Неизвестная статья Абая. «Казахстанская правда», 1945, 29 август.
8. М. Мырзахметов. Қазақ қалай орыстандырылды. Алматы, 1993, 3—56-бет.
9. М. Әуезов. Абай еңбектерінің биік нысанасы. «Социалистік Қазақстан», 1945, 18 август.
10. Н. Сауранбаев. Абай — жана көркем әдебиеттің атасы. «Социалистік Қазақстан», 1945, 27 март.
11. Сонда.
12. Т. Елеуов. К вопросу об источниках формирования мировоззрения Абая Кунанбаева. Вестник Академии наук Казахской ССР, 1947, № 7.
13. Ә. Қоңыратбаев. Абайдың пәлсапалық көзқарастары. «Алтай большевигі», 1945, 15 июль.
14. А. Жиреншин. Абай и его русские друзья. Алма-Ата, 1949.
15. К. Бейсембиев. Мировоззрение Абая Кунанбаева. Алма-Ата, 1956.
16. Дәукенов. К. Абай шығармаларының II томы және этика мәселелері. «Советтік Қарағанды», 1941, 19 апрель.
17. В. Совсун. Эстетические взгляды Абая. «Прииртышская правда», 1945, 21 августа.
18. Н. Н. Әбдібаев. Абайдың педагогикалық көзқарасы. «Халық мұғалімі», 1946, № 12.
19. Қоңыратбаев Ә. Абайдың дін мәселесіне көзқарасы. «Оңтүстік Қазақстан», 1945, 14 июль; Шойынбаев Т. Абайдың қазақ тарихына көзқарасы. «Майдан», 1945, № 2; Сауранбаев. Н. Абайдың әлеуметтік көзқарасы, «Майдан», 1945; № 2.
20. С. Мұқанов. Белинскийдің эстетикалық көзқарастарының Абайға әсері. Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысы, 1948, № 6.
21. М. С. Сильченко. Абай и русские революционные демократы. «Большевик Казахстана», 1947, № 10.
22. М. С. Сильченко. Абай. Алма-Ата, 1945, стр. 24.
23. Там же, стр. 99.
24. Там же, стр. 81—88.
25. А. Жиреншин. Абай и его русские друзья. Алма-Ата, 1949, стр. 79—80.
26. Там же.
27. Ә. Жиреншин. Абай Құнанбаев. Алматы, 1950, 139-бет.
28. Қ. Жұмалиев. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. «Қазақ әдебиеті», ІІ бөлім, Алматы, 1941, 126—167-бет.
29. С. Мұқанов. Абайдың шәкірттері туралы. «Әдебиет және искусство», 1951, № 7.
30. Простор. 1963, № 5, стр. 116.
31. Әуезов М. Абай ақындығының айнасы. «Әдебиет майданы», 1934, № 11—12, 20-бет.
32. Мұқаметханов. К. Абайдың әдебиет мектебі. «Екпінді», 1940, 5, 6, 10, 12 октябрь, 10 декабрь, 1945, 23, 25, 26, 29, 30 ноябрь; Жиреншин Ә. Қазақ халқының ұлы ақыны Абай (Ибраһим) Құнанбаев. «Екпінді», 1940, 23—29 май; Исмайылов Е. Кемелгер Абай. «Әдебиет және искусство», 1940,

- № 9; Токмағанбетов А. Абайдың ақындық мектебі. «Социалистік Қазақстан», 1940, 26 октябрь; Сералиев Г. Қазақ халқының данышпан ақыны. «Ленин туы», 1940, 15 октябрь; М. С. Сильченко Абай. Алма-Ата, 1945, стр. 76—81; Абайдың шәкірттері. «Әдебиет және искусство», № 10, № 9, 23-бет.
33. А. Жиреншин. Абай и его русские друзья. Алма-Ата, 1949, стр. 100—123; Абай Құнанбаев. Алматы, 1950, 168—218-бет.
34. А. Жиреншин. Абай Құнанбаев. Алматы, 1950, 162-бет.
35. Абай Құнанбаев. Толық жинақ. Қызылорда, 1933, 371—374-бет.
36. Абайдың өмірі мен творчествосы. Алматы, 1954.
37. «Лениншіл жас», 1951, 19 октябрь.
38. «Ақжол», 1923, 11 октябрь; Тілші, 1923 8 май.
39. М. Мырзахметов. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары. Алматы. «Ғылым», 1982, 70—72-беттер.
40. Жақыпбаев Б. Абай шығармаларының тексі туралы. Майдан, 1945, № 2.
41. Әбдірахманова Т. Абай шығармаларының текстологиясы жайында. «Социалистік Қазақстан», 1953, 26 июнь.
42. Абай Құнанбаев. Толық жинақ. 2 томдық Алматы, 1954.
43. С. Нұрышов. Абай ақындығының алғашқы кезеңі туралы. «Лениншіл жас», 1951, 14 январь.
44. Амашин Б. Абай шығармаларының жаңа баспасы. «Қазақ әдебиеті», 1955, 21 январь; Дүйсенов К. Абай шығармаларының текстологиясы мен орфографиясы туралы, «Қазақ әдебиеті», 1955, 8 июль; Жиреншин Ә. Абай шығармаларының академиялық жинағы, «Қазақстан мұғалімі», 1955, 24 февраль; Кенжебаев Б. Абай шығармаларының соңғы басылуы туралы. «Социалистік Қазақстан», 1955, 29 май; Мұқаметханов К. Абай шығармаларының текстологиясы жайында, «Семей. правдасы», 1956, 14 ноябрь; Сәрсекеев М. Абай шығармаларының текстологиясы жайында. «Әдебиет және искусство», 1956, № 9.
45. К. Өмірәлиев. Тағы да Абай текстологиясы туралы. «Қазақ әдебиеті», 1959, 8 март.
46. К. Мұқаметханов. Абай шығармаларының текстологиясы. Алматы. 144-бет.
47. З. Ахметов. Лермонтов и. Абай. Алма-Ата, 1954.
48. К. Мұқаметханов. Абай шығармаларының текстологиясы. Алматы, 1959, 74-бет.
49. М. Әуезов. Әр жылдар ойлары. Алматы, 1959, 166-бет.
50. Сонда, 161-бет.
51. «Әдебиет пен искусство», 1951, № 9, 80-бет.
52. Мұқаметханов К. Абайдың бұрын жарияланбаған әлендері. «Әдебиет және искусство». 1956, №9; Қазақстан мұғалімі. 1955, 12 май.
53. Абай Құнанбаев. Толық жинақ (бір томдық). Алматы, 1961, 427—435-бет.
54. Басылмаған өлеңдері. «Майдан», 1945, № 2; Қасиманов С. Абай сөзі делінетін бір өлең. «Қазақстан мұғалімі» 1962, 27 сентябрь; Қасиманов С. Абайдың жаңадан табылған өлеңдері. «Лениншіл жас», 1963, 13 март; Қорғанбаев С. Абайдың бір шумақ өлеңі. «Қазақ әдебиеті», 1960, 20 май; Сүйіншәлиев Х. Абайдың жарияланбаған өлеңдерінен. «Екпінді құрылыс», 1954, 8 август; Жиреншин Ә. Сүйіншәлиев. Абайдың жарияланбаған қарасөзі мен өлеңдерінен. «Әдебиет және искусство», 1954, №12; Абайдың жаңа өлеңдері. «Лениншіл жас», 1963, 8 декабрь.
55. Абайдың жаңадан табылған өлеңдері. Кітапта: М. Мырзахметов. Абайтану. Библиографиялық көрсеткіш. Алматы, «Ғылым», 1988, 52—54-беттер.
56. «Лениншіл жас», 1951, 19 октябрь.
57. Б. Ғабдуллин. Қазақ ағартушы-демократтарының дін жөніндегі пікірі. Алматы, 1961, 9-бет.

58. I том, 13-бет.
59. I том, 45-бет.
60. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Алматы, 1959, 142-бет.
61. I том, 46-бет!
62. Хондомир Гиесиддин бинни Хумомиддин. Макоримум ахлоқ. Ташкент, 1946, 82-бет.
63. Гафуров В. Г. История Таджикской ССР. Москва, 1957, стр. 354.
64. Абд-ал-хай Лакнаби. Эль-Феваидд-ул-бахия. Қазан, 1903.
65. И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения, том VI. Москва-Ленинград. 1960, стр. 383—422.
66. Академик И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения. Том. VI. Москва-Ленинград, 1960, стр. 389.
67. A Catalogue of the Persian printed books in the british museum compiled bu Edward Edwards M. A.
Assistant keeper in the deperatment of oriental printed books and mss
Printed bu order the trustess.
London: soed at the british museum and bu, 1922.
68. Ғ Сағди. Науаи һәм Абай (қолжазба), 1947, 22-бет.
69. 2 том, 220-бет.
70. Сонда, 221-бет.
71. Қ.Салғараұлы. Таным баспалдақтары. Алматы, 1993.
72. Ш. Құдайбердіұлы. Түрік, кыргыз-казак һәм хандар шежіресі. Алматы. 1991.
73. К. Бейсембиев. Мироззрение Абая Қунанбаева. Алма-Ата, 1957, стр. 39.
74. Уәлиханов Ш. Қарасаев А. Абай Құнанбаевтың дүниетану көзқарасы туралы бағалы кітапша. «Қазақстан мұғалімі». 1956, 13 сентябрь.
75. Т. Тажибаев. Философские, психологические и педагогические взгляды Абая Кунанбаева. Алма-Ата, 1957, стр. 11.
76. 2 том, 216-бет.
77. Сонда.
78. К. Бейсембиев. Мироззрение Абая Кунанбаева. Алма-Ата, 1957, стр. 123.
79. Т. Тажибаев. Философские, психологические и педагогические взгляды Абая Кунанбаева. Алма-Ата, 1957, стр. 11.
80. Т.Тәукелеевтің диссертациялық еңбегіндегі пікірді сынап отыр.
81. М. Ақынжанов. Абай шығармаларының әлеуметтік мазмұны.
82. Абайдың өмірі мен творчествосы (жинақ). Алматы, 1954.
83. Абайдың өмірі мен творчествосы. Алматы, 1954, 65—84-б.
84. Сонда, 2, 3, 4-бет.
85. Сонда, 69, 66, 77-беттер.
86. Сонда, 67-бет.
87. Лениншіл жас, 1951, 19 октябрь.
88. Әдеби мұра және оны зерттеу. Алматы, 1961, 41-бет.
89. Абайдың өмірі мен творчествосы (мақаладар жинағы). Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы. Алматы, 1954, 270-бет.
90. Ғ. Мүсірепов. Қазақ әдебиетінің өркендеу жолындағы Абайдың тарихи орны. Сонда. 30—38-бет.
91. Сонда, 53-бет.
92. Сонда.
93. Перелыгин Л. М. Абайдың Толстойды тануы. «Семей правдасы». 1960. 20 январь; Перелыгин Л. М. «О творческих связях Абая с современной ему русской классической литературой. Материалы конференции по казахской и русской филологии. КазГУ, Алма-Ата, 1962, стр. 57—59.
94. С. Нұрышов. Абайдың аударма жөніндегі тәжірибесі. Алматы, 1954.
95. «Уакыт», 1908, № 388.

МАЗМҰНЫ

Сөз басы	3
I. тарау. Абайды танудың алғашқы кезеңі	8
Абай өлеңдерінің төңкеріске дейінгі жариялану, таралу жолдары	12
Абай мұрасын зерттеуші, насихаттаушылар	23
Абай мұрасының орыс тілінде танылуы	45
II тарау. Абай мұрасының жаңа заманда зерттелуі	71
Абай мұрасы 1918—1926 жылдар аралығында	71
Абай мұрасы 1926—1940 жылдар аралығында	85
III тарау. Абай мұрасының 1940—1945 жылдар аралығында зерттелуі	115
Абай мұрасының әр сала бойынша зерттелуі	136
Пайдаланылған әдебиеттер	184

Мекемтас Мырзахметұлы Мырзахмет

ИСТОРИЯ АБАЕВЕДЕНИЯ

(На казахском языке)

Редакторлары О. Кенжебеков, З. Қарамендина

Суретші Б. Жапаров

Көркемдеуші редактор И. Исабаев

Техникалық редактор Л. Башрова

ИБ № 276

Теруге 8.07.94. берілді. Басуға 14.10.94. қол қойылды. Пішімі 84x108/32. Офсеттік басылыс. Баспаханалық қағаз. Шартты баспа табағы 10,08. Шартты бояулы беттаңбасы 10,04. Есептік баспа табағы 11,74. Таралымы 7000 дана. Тапсырыс №771

Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинеті жанындағы Тіл комитетінің «Ана тілі» баспасы, 480009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің Полиграфия комбинаты, 480002, Алматы қаласы, Мақатаев көшесі, 41-үй.